

Báthori Gábor

**Az Erdélyi Fejedelemség és a Porta politikai és katonai
szövetsége
Bocskai István és Bethlen Gábor fejedelemsége idején**

Doktori (PhD) értekezés

Dr. Szántó Mihály
ezredes
témavezető

Budapest, 2005

Tartalom

Bevezetés	4
A kutatási téma historiográfiai áttekintése	
1. A török-magyar viszony alakulása a XVI. században	6
1.1. Magyarország az oszmán nyugati terjeszkedés sugarában	6
1.2. A török- magyar szövetségkötés 1527/28-ban	10
1.3. Erdély vazallusi függésben	13
1.4. Közép-Európa hatalmi viszonyai 1568-1590 között	18
Összegzés	25
2. A tizenöt éves háború következményei Erdélyben	27
2.1. Szakítás a török szövetséggel	27
2.2. A két tehetetlen birodalom között	34
2.3. Erdély fogyó biztonságérzete	37
2.4. Visszatérés a Portához	43
Összegzés	46
3. A Bocskai-felkelés és a Porta szövetsége	48
3.1. A felkelés kirobbanása és Bocskai török kapcsolata	48
3.2. Bocskai István fegyveres ereje	56
3.3. Szerződés-kötés Sztambulban – tárgyalás Rákosmezőn	60
3.4. A szövetség jellege	63
3.5. Bocskai és az 1606-os béketárgyalások	71
3.6. Erdély új státusának kijelölése	77
Összegzés	80
4. Bethlen Gábor és a Porta kapcsolata	84
4.1. Erdély Bocskai István halála után	84
4.2. Bethlen Gábor politikai céljai és az új erdélyi szerepkör	91
4.3. A török szövetség próbakövei: Lippa és a lengyel hadjárat	99
4.4. A régi-új erdélyi szerepkör	110
Összegzés	114

5.	A harmincéves háború és Bethlen Gábor	118
5.1.	<i>Hatalmi politika-háborúskodó Európa</i>	118
5.2.	<i>Bethlen Gábor hadserege</i>	129
5.3.	<i>Bethlen Gábor három hadjárata</i>	143
5.4.	<i>Bethlen Gábor és a Porta katonai együttműködése a hadjáratokban</i>	163
	<i>Összegzés</i>	174
	Következtetések	178
	Melléletek	181
	Rövidítések	182
	Hivatkozott irodalom jegyzéke	183
	További felhasznált irodalom	188

Bevezetés

Az eltelt két évtizedben a XVI-XVII. század Oszmán Birodalom és Magyarország történetével kapcsolatos kutatások, szakmai műhelyviták, a történészek előtt megnyíló külföldi, benne török archívumok a korábban megjelent írásokat, összefoglalókat folyamatosan új kockákkal és új ábrákkal gazdagították, egyúttal finomították a korról, a történekekről szóló ismereteinket, s segítették a kialakult erővonalak és az akkori nagypolitikához igazodó regionális döntések megismerését, a sajátosan megjelenő erdélyi szerepet. Tekintettel a fentiekre, dolgozatomban *célul tűztem ki*, hogy a Kárpát-medencében a XVI. században bekövetkezett nagy paradigmaváltást politikai, hadtörténeti és biztonsági történetének feldolgozásával nagyobb összefüggésbe helyezzem, szintézisbe foglaljam azt a folyamatot, amely a tizenöt éves háború idején a Porta hatalmi érdekkörébe tartozó Erdélyben 1594-ben, a török-ellenes fordulatot követően a XVII. század első felében kirobbant Habsburg-ellenes mozgalmakban elvezetett a törökök és a fejedelemség politikai és katonai kapcsolatának megfogalmazásához, együttműködésükhöz.

Dolgozatomban az alábbi súlyponti kérdésekre szorítkoztam:

- a történeti Magyarországon belüli országrész közép-európai viszonyaira, a térség erővonalaira, különös hangsúllyal az Oszmán Birodalom és Erdély, valamint a Habsburg Birodalom és Erdély kapcsolataira, amelyek alapvetően meghatározták az Erdélyi Fejedelemség mozgásterét, biztonságpolitikáját,
- milyen külső és belső tényezők alakították Bocskai István és Bethlen Gábor fejedelmek török kapcsolatát,
- milyen szerepe van a változó politikai-katonai hatalmi viszonyok között a politikus személyiségnek és azok hogyan tudtak a vazallusi helyzetben lévő fejedelmek politikailag és katonailag a Portával kialakított viszonyrendszerben lavírozni,
- melyek voltak az Erdélyi Fejedelemség hadseregének legfontosabb jellemzői, értékei, s hogyan alakult a Habsburgok elleni hadjáratok során a Porta és Erdély katonai együttműködése, mennyire tartották a fejedelmek harcaikban szem előtt a politikai és katonai realitásokat.

Dolgozatomat öt fejezetre osztottam. Az első címe a *Török-magyar viszony alakulása a XVI. században*, amely az Oszmán Birodalom nyugati terjeszkedésének sugarába került Magyarország szerkezeti átalakulását, Erdély vazallusi függésbe kerülését követi végig. A második fejezet, a *Tizenöt éves háború következményei Erdélyben* a vazallus lázadásának

okait, a török szövetség szakításának bel- és külpolitikai következményeit, és a kialakult háborús patthelyzetből adódó Erdély fogyó biztonságát elemzi. A harmadik fejezetben, *A Bocskai-felkelés és a Porta szövetsége* címet viselőben vettem végig Bocskai Habsburgokkal támadt küzdelméből kikerekedő, új tartalommal töltött politikai és katonai szövetség megszületésének hátterét, benne a magyar rendi küzdelmek szerepét, a Török Birodalom Erdéllyel kapcsolatos helyzetét.

A negyedik részben *Bethlen Gábor és a Porta kapcsolata* címűben kíséreltem meg feltárni Bethlen sajátos portai viszonyát. Az ötödik, az utolsó fejezet, *A harminc éves háború és Bethlen Gábor* azt vizsgálja, hogyan használta fel a fejedelem ország egyesítő tervéhez az európai külpolitikai és katonai eseményeket, milyen mozgásterek nyíltak előtte politikai szerződéskötései révén, és hadjárataiban hogyan alakultak a török szövetségeseivel kapcsolatai.

Munkám során arra törekedtem, hogy az események kronológiai sorrendjében, az utóbbi évek eredményeit elemezve mindazokat a politikai és katonai körülményeket vizsgáljam, analizáljam és nagyobb összefüggésekbe helyezzem és ezáltal szintézisbe foglaljam, amelyek Bocskai István és Bethlen Gábor török kapcsolatait adják. Öt éves kutató munka során nagyon sok olyan forrást és szakirodalmat tanulmányoztam át, melyek alapján újszerű megközelítésben és hangsúlyokban kíséreltem meg választott témám gazdagabb bemutatását, a kényszerű katonai együttműködést.

Az alapl művek közül Hóman Bálint – Szekfü Gyula *Magyar Történet, az Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, Makkai László *Erdély története* mellett a Köpeczi Béla szerkesztésében megjelent *Erdély története, Magyarország hadtörténete, a Nagy Millenniumi Hadtörténet* fejezetei, Tóth Sándor *A mezőkeresztesi csata következményei és a tizenöt éves háború*, Hegyi Klára *Török berendezkedés Magyarországon*, Szakály Ferenc *Virágkor és hanyatlás 1440-1711* írások mellett értékes forrásanyagra leltem a *Történelmi Tár*, a *Török-magyarkori államokmánytár* közléseiben, a Nagy László által publikált *Bocskai István kiadatlan leveleiben* és *Bethlen Gábor politikai levelezésében*. Munkám során felhasználtam a *Hadtörténelmi Közleményekben* megjelent értékes tanulmányok közül Olchváry Ödön, Gyalóky Jenő, Oborni Teréz valamint Nagy László számos, a korszak erdélyi hadseregeire, Bocskai és Bethlen hadjárataira vonatkozó írásaikon túl Dávid Géza és Fodor Pál *Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából* származó török nagyvezérek telhiszeit, az egyetemes európai korrajzként kitűnően

használható Hajnal István *Az újkor története* című könyvét, a harmincéves háború hadművészetéről írt Nagy László és Csikány Tamás munkáit.

Az anyaggyűjtés kiterjedt Borsos Tamás, Kemény János *Emlékirataira és leveleire*, a külföldi szakirodalomból Hurmuzaki Románia történeti dokumentumai és Feridün Ahmed *Szultánok levelezése* is értékes adatokkal szolgáltak.

Dolgozatom írásában és figyelemmel kísérésében jó tanácsokkal, észrevételekkel, kutatási ajánlásokkal segítséget kaptam *Hegyi Klárától*, témavezetőmtől, *Szántó Mihálytól*, *Csikány Tamástól*, *Kőszegvári Tibortól*, *Bársony Istvántól* és *Szabó Gézától*, a dolgozat gépelésében *Popovics Líviától* és *Szabó Józsefnétől*. Hálával és köszönettel tartozok nekik. Végezetül köszönet *feleségemnek* és *leányomnak* valamint *édesanyámnak*, akik türelmükkel és gondoskodásukkal mindvégig mellettem álltak.

1. A török-magyar viszony alakulása a XVI. században

1. 1. Magyarország az oszmán nyugati terjeszkedés sugarában

Az Erdélyi Fejedelemség létrejöttét és az Oszmán Birodalomhoz kapcsolódó vazallusi viszonyát a XVI. század első felének török expanziója következtében kialakult közép-európai katonapolitikai hatalmi helyzetnek köszönhetette.

A középkori Magyar Királyság 1521-ig eredményesen védelmezte déli határvonalát a török támadásokkal szemben, ám a Porta külpolitikájában bekövetkezett irányváltás I. Szulejmán (1520-1566) trónra lépésével a magyar állam összeomlását eredményezte.

A fordulat évszázadának is nevezett XVI. század első felében az oszmán-törökség a birodalomépítés legnagyobb eredményeit éri el igen jelentős és kiválóan hasznosítható tapasztalatok birtokában. A dolgozat nem tekinti feladatának e folyamat végigkövetését, ám jelzésszerű felvillantását fontosnak ítélem a török-magyar viszony alakulása szempontjából. Az oszmán hódítás alapjában három kezelési formát alakított ki a megszerzett tartományok katonai és közigazgatási berendezkedésében, úgymint a balkáni-kisázsiai, az arab és a vazallusi változatokat.¹ Mindezek történhettek az ellenfelek

¹ Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Budapest 1955, 17.

módszeres, akár több évtizedig tartó, erőiket felörlő „szakaszos”, illetve a támadó hadsereg és a központi hatalom erőkoncentrációjával lefolytatott „gyors hódítással”² egyaránt.

Azt a dinamizmust, mely az oszmánok terjeszkedését mindvégig jellemezte, és belső fejlődésének egyfajta szabályozója volt, a birodalmi politika kénytelen újra és újra lendületbe hozni, nehogy a hódítások leállása rövid időn belül megbontsa azt az egyensúlyt, ami csak külső hódításokkal teremthető meg. Egyfajta hadakozási kényszer ez, ezáltal sokáig pótolni tudta a keleti típusú, merev, nehezen változó struktúrájú társadalmat. A totális szultáni hatalomnak folyamatosan számolnia kellett a katonai – állami bürokratákkal.

Szulejmán 1520-ban érzékelte a keleti fronton a Perzsa Birodalom ellen 1511-ben kezdődött támadás kedvezőtlen hatásait. Jóllehet apja, I. Szelim (1512-1520) elfoglalta Tebrizt, a perzsa fővárost és ideiglenesen elhárította a síita veszélyt, de a nagy célt, a közép-ázsiai törökség és az indiai Nagymogul birodalom szunnita tömbjeit az oszmán szultánok fősége alatt nem sikerült egyesíteni a perzsa Szafavidák tartós ellenállása miatt.³ A keleti hadjárat gazdasági, vallási gondok mellett a janicsárság elégedetlen megmozdulását is kiváltotta, s ezzel a szultánra nyomást gyakorló nyugati ruméliai lobby új geostratégiai irányok, hangsúlyok és sorrendek megfogalmazását kényszerítette ki. Az oszmán politika a Földközi-tenger feletti hegemonia megszerzését, az európai szárazföldön a Balkánról kiindulva a Duna mentén északi irányban Magyarország megtámadását, a Közel-Kelet meghódítását, valamint keleten a perzsák elleni harc további folytatását jelölte meg stratégiai célként.

E célok között egyértelmű a nyugati terjeszkedés prioritása, új erőforrások, földterületek megszerzése, a kereskedelmi érdekelttség kiterjesztése, a kulcsfontosságú útvonalak, szigetek feletti ellenőrzés biztosítása. A szultáni cím elnyerését követően Szulejmán kétséget kizáróan megjelölte az 1521-ben kiadott fethnaméjában olvasható célt. „a hitetlenek ellen indítandó szent hadjáratra határoztam el magamat, s számba véve a tévelygő nemzeteket, a kétségbe esett magyarokra fordítottam figyelmemet, akinek húsával és vérével táplálkozott kardunk régi időktől fogva.”⁴

² I. m. 15.

³ Hajnal István: Az Újkor története. Budapest 1936, 285.

⁴ Feridün Ahmed Beg: Szultánok levelezése. Isztambul 1857, 553-554.
Magyarul: Thúry József: Török történetírók I. Budapest 1893, 373-374.

A Magyar Királyság legfőbb biztonsági problémája Zsigmond uralkodása óta a török veszély. A Balkán-félsziget térségében lévő kisebb királyságok fokozatosan kerültek a Porta függésébe. A Hunyadiak harcai már rámutattak arra, hogy komolyabb török ellenes katonai fellépés külföldi segítség nélkül nem lehetséges. Európai szövetségi rendszer képes csak megakadályozni a további előrenyomulást, de erre csak abban az esetben van remény, ha az európai érdekek is ebbe az irányba hatnak.

Szulejmán pontosan tisztában volt az európai nemzetközi helyzettel, számolt a Habsburg Birodalom és Franciaország között kirobbant, Itáliáért folyó konfliktussal, a Némétrómai Birodalom belső törésvonalai mentén zajló vallási megosztottsággal. Lengyelországgal szemben három évre szóló fegyverszünettel biztosította magát, s amikor 1525-ben megérkezett a Portára I. Ferenc francia császár segítség kérelme, bátran kezdte meg a török szárazföldi hadsereg és a flotta felvonultatását a kijelölt stratégiai irányokba: a Duna-Száva határ megtámadására, és lendülhetett a Földközi-tengeren akcióba.

A katonai teljesítményének zenitjén lévő Oszmán Birodalommal szemben Magyarországnak nem volt esélye az erőviszonyok megváltoztatására. Az ország déli végvári vonala, amely több mint 60 éven át ellenállt az oszmán betöréseknek, látványosan omlott össze. A riasztó jelek már 1512-ben a szebeniki bánóság három végvárának (Szebenik, Szokol és Tésány) szinte kardcsapás nélküli elestével láthatóak. 1521 nyarán Szabács elfoglalását követően két és fél hónapra elesett Nándorfehérvár, az ország kapuja. A törökök 1522-ben megszerezték Orsovát, két év múlva Szörényvárt; három év hódításával biztos katonai pozíciókhoz jutottak Magyarország elleni támadásokhoz.⁵ Az Oszmán Birodalom által veszélyeztetett övezetből 1526-ban megindított második offenzíva Mohácsnál megpecsételte a középkori Magyar Királyság sorsát.

Szulejmánnak a győztes ütközet utáni bevonulása Pestre, illetve Budára, majd az európaiak számára érthetetlennek tűnő, 1526. október 9-i visszavonulása a Porta klasszikus, kipróbált katonai taktikáját mutatja. A török katonai vezetés tisztában volt azzal, hogy Budának, az ország központjának tartós fegyveres védelme megoldhatatlan 1526 őszén, számolni kellett helyi ellenállásokkal, a hideg évszak közeledtével, a hosszúra nyúlt szállítási vonalakkal, az ellátás megoldhatatlanságával.⁶ A II. Lajos halálával bekövetkezett politikai vákuum is erősítette a kiürítés melletti döntést, mert Brodarics

⁵ Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Budapest 1976, 13-22.

⁶ Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Budapest 1991, 48-49.

István szerémségi püspök találó sorai szerint „keresték a visszahagyott embert”, akivel az új helyzetről tárgyalni lehet.

Szulejmán megalégszik a térség katonai biztosításával, ezért döntött úgy, hogy az 1520-as évek elején a déli várháborúk során megszerzett kulcsfontosságú szerémségi erősségeket jelentős csapatokkal megerősíti, kétséget sem hagyva, hogy e terület immár az Oszmán Birodalom része.

Az oszmán csapatok jelenléte, a bármikor indítható újabb támadás lehetősége állandósította az ország sebezhetőségét, megvalósította az ország feletti ellenőrzést, és megakadályozhatta az elszakadási kísérleteket. Mindezt szükségessé is tették 1526 utolsó hónapjainak magyarországi eseményei, a bekövetkezett kettős királyválasztás, a rövidesen kirobbant polgárháború és a Habsburgok katonai jelenléte, amely a Porta számára megváltoztatta a térség erőviszonyait. A két rivális uralkodó háborújában I. Jánossal (1526-40) szemben I. Ferdinánd (1526-64) erősebbnek bizonyult, az öccs támogatására V. Károly császár segítségül küldött csapatai az 1528. március 8-i szinai ütközetet követően kiszorították I. Jánost és híveit az országból.

A polgárháborús években, 1527/28-ban János király diplomáciájának alapidilemmája a „nemzeti királyság” fenntartása a két nagyhatalom között úgy, hogy egymaga egyedül erre képtelen. A magyar politika előtt két lehetőség maradt. A korszak európai hatalmi kérdéseit meghatározó spanyol-francia-osztrák összefüggésekhez igazodó VII. Kelemen pápa vezetésével Szulejmán birodalma elleni nyugati fellépés, ami kiváltaná az újabb oszmán támadás veszélyét az ország ellen, illetve tudomásul venni a török katonai fenyegettséget, ami az Oszmán Birodalommal való együttműködést jelenti. Az európai szövetségkeresés irányába történtek kísérletek, de a közel 170 évig tartó, a kontinens hegemoniájáért a Habsburg Birodalom és Franciaország közötti konfliktus miatt I. Ferdinánd ellenében csak a Habsburg-ellenes országok – Franciaország, Bajorország, Lengyelország, a német választófejedelmek – jöhettek számításba. Egy valódi, gyors hatékonysággal működő szövetség a földrajzi távolság és a spanyolok 1527-es római bevonulása miatt nem jöhetett létre.

I. János számára történelmi paradoxon, hogy az Oszmán Birodalom új nyugati hódító stratégiája által fenyegetett európai kontinensen a Habsburg Birodalom érdekelt a Porta megállításában. Az új globális helyzet a Habsburgok számára azt jelentette, hogy Ferdinánd közvetlen szomszédja lett Szulejmán birodalma, ami miatt a Német-Római Birodalom érdekerületévé vált Magyarország felértékelődött. A hatalomban nem állt

szándékában I. Jánosnak osztozkodni, saját ereje azonban arra nem volt elég, hogy friss királyságát ténylegesen biztosítani tudja az oszmán ellenében. Ugyanakkor Ferdinándnak tekintettel kellett lennie V. Károly császár érdekeire, ami ez időben a Földközi-tengeren szintén nyugati irányban terjeszkedő oszmánság megállítása volt.⁷ A Porta Duna-völgyi szárazföldi előrenyomulásának megakadályozására V. Károly Ferdinándot jelölte ki.

I. János nyugati diplomáciájának eredménytelensége, királyságának elismertetéséért folytatott erőfeszítéseinek kudarcai után rá kellett jönnie: országa sem Franciaországtól, sem Angliától, de még a közeli Lengyelországtól sem várhat segítséget.⁸ Mintha az Erdélyi Fejedelemség történetének jó néhány próbálkozása vetítődne már ekkor előre. Alkalmasint felhasználható a magyarság a Habsburgok ellenében, kétfontos harcokra kényszerítve ez által őket, de a távolság és mindenekfelett az európai status quo érdeke a közvetlen segítségadást soha nem képes biztosítani. I. Ferdinánd 1527. július 8-án megindított támadása, a Tokajnál szeptember 17-én lezajlott döntő ütközet, amit még Erdély elpártolása is követ, bizonyíték I. János számára: királysága önerejéből nem tud ellenállni a Habsburgoknak. A Habsburgok ellenében egyetlen lehetőség maradt: a „kereszténység legádázabb ellenségével”, Szulejmánnal való megegyezés.

1. 2. A török-magyar szövetségekötés 1527/28-ban

Szulejmánt meglepte Mohácsnál kivívott könnyű győzelme, majd akadálytalan bevonulása Budára, de 1526 őszén nem igazán tudta katonai győzelmét politikai sikerre változtatni. Ennek oka II. Lajos király halála volt, amely nem tette lehetővé a kard jogán megszerzett ország azonnali hűbéressé tételét. Diplomáciája megpróbálta követni a magyar belpolitika eseményeit. A gyorsan összehívott királyválasztói országgyűlés, a kettős királyság kialakulása és az annak nyomán fellépő polgárháborús helyzet jelentette a fordulatot a török-magyar érintkezésben, s maga a Porta jelentkezett I. János udvarában. A történetírásban felmerült vita jelzi a török-magyar szövetségekötés kényességét a magyar és a keresztény Európa szemszögéből nézve. Perjés Géza nézete szerint a török katonai vezetés magyarországi hadjáratai során felismerte, hogy hadseregének akciórádiusza – ellátása, időbeli mozgási képessége – korlátozott, így a meghirdetett nyugati expanzió csak

⁷ Fodor Pál-Hegyi Klára-Ivanics Mária: Török és tatár hódítók. Budapest 1993, 46-47.

⁸ Barta Gábor: A Sztambulba vezető út (1526-1528). Budapest 1983, 155-158.

bizonyos határokig enged hadműveleteket.⁹ Ez a behatárolt támadóképesség a Kárpát-medence jelentős részét még lefedi, ami korlátozza a magyarországi törökkor egész ideje alatt az ország mozgásterét, és arra szorítja János királyt, hogy a szultán védelmét keresse. Ezzel szemben Fodor Pál az európai és a török szakirodalomra, valamint új, török forrásokra hivatkozva arra a következtetésre jutott, hogy a szultán célja először az egész ország ellenőrzése alá vonása volt, amit később követett volna a teljes meghódoltatás (szakaszos hódítás) rendszeres adófizetési kötelezettséggel.¹⁰

Az, hogy a Porta maga jelentkezett 1527 májusában Budán, és eröltette a török katonai támogatást, összefügg a Magyarországon és a térségben érzékelhetően megváltozó hatalmi helyzettel. Erre hívja fel Sztambul figyelmét a Habsburg-ellenes Velence; a városköztársaság az Itáliában megnövekedett császári jelenlét miatt egyenesen a Habsburg Birodalom világhatalmi törekvéseit hangsúlyozza, hiszen I. Ferdinánd magyar királyként tovább növelte a birodalom hatalmát, és közvetlen veszélyt jelent a törökségre. Az azonban biztosnak látszik, hogy Szulejmán Velence nélkül is tudta: érdekével ellentétes I. Ferdinánd magyarországi berendezkedése, ezért kész vállalni János király katonai támogatását még olyan áron is, hogy a sztambuli egyezségben nincs adófizetésről, behódolásról szó. Már most kitűnt a Porta magyar politikájának leghangsúlyosabb vonása, az ugyanis, hogy tudatosítani kell velük, nincs más támogatójuk, békét biztosító katonai hatalom a térségben, csak az Oszmán Birodalom. Szulejmán ezért nyilvánította szövetségesének – ami gyakorlatilag vazallussi viszonyt jelentett – a királlyá koronázott Szapolyai Jánost, és hagyott támogatására háromezer főnyi török katonát Budán, biztosítva ezáltal a Porta befolyását Magyarországon.¹¹ Szulejmán célja változatlanul az európai uralom megszerzése, ennek rendelte alá magyar politikáját.

A döntéshelyzetbe került I. Jánosnak jó néhány kérdésre kellett válaszolnia a török segítség elfogadása során. Keresztény országként, Európa - szerte elismert törökverő múlttal szabad-e szövetségre lépni az Oszmán Birodalommal? Mit szól ehhez VII.

⁹ Perjés Géza: Mohács. Budapest 1979, 53-54.

¹⁰ Barta Gábor–Fodor Pál – Kun József: Két tárgyalás Sztambulban. Laski tárgyalása a töröknél János király nevében. Budapest 1996, 99-172.

¹¹ Fodor Pál–Hegyi Klára– Ivanics Mária: Török és tatár hódítók. Budapest 1993, 44.

Kelemen pápa, nem jelenti-e mindez a teljes elszigetelődését? Tudjuk, hogy a pápa Habsburg nyomásra kiátkozta János királyt¹², de I. Ferdinánd nem fordult a török ellen.

Egyedül is elég erős arra, hogy kiűzze politikai riválisát az országból, de a török ellen nem tudja megvédeni szerzeményét. János király, aki a keleti Oszmán Birodalom és a nyugati Habsburg Birodalom irányából jött háborúkat képtelen kivédeni, független királyságát nem tudja fenntartani, hatalmához viszont ragaszkodott, 1528. február 29-én szultáni igérvényt kapott a Ferdinánd elleni harc folytatásához. Ezzel a török-magyar szövetség életbe lépett.

A szövetséggel Szulejmán stabilizálni tudta közép-európai politikai-katonai helyzetét a Habsburgok térnyerésével szemben. Univerzalista törekvéseiről nem mondott le, így Európának számolnia kellett az V. Károly és Szulejmán közötti konfrontáció mélyülésével. V. Károly 1530-ban Német-Római császárrá koronázása Bolognaban mérhetetlenül felháborította a szultánt. Válaszként V. Károly birodalomépítő terveire Szulejmán világoralmi elképzeléseit fejezte ki az a Velencében készített négyes korona, mellyel egyértelművé tette a keresztény Európa feletti igényeit. E folyamatba illeszkedett az 1532. nyarán Bécs ellen indított újabb oszmán támadás. A hadjárat a hatalmi szimbolika megnyilvánulása, egyfajta szulejmáni üzenet Európa királyi udvarainak.¹³ Bécs elfoglalása ezúttal is elmaradt, de I. János Magyar Királyságának helyzetét mindenképpen megerősítette, hasonlóan az 1529-ben nyújtott török katonai támogatáshoz, mely Budát visszajuttatta neki.

Már ekkor világosan látható az a portai gyakorlat, ami a magyar kérdés megoldásában időnként a Bécsset fenyegető felvonulásokat jelenti. Ez a taktika Magyarországon mindvégig megkövetelt egy, a török érdekekre tekintettel lévő, a Portával együttműködő személyt – legyen az János király, János Zsigmond vagy az erdélyi fejedelmek. Így lehet csak biztosítani a Habsburgok és a magyarok politikai-katonai szétválasztását.¹⁴ A sztambuli török-magyar szövetségből fakadó katonai segítségnyújtás vállalását követő 1529. és 1532. évi hadjáratok erősítették ezt a politikát, egyben cáfolják az oszmán hadseregnek csak a Kárpát-medencéig terjedő teljesítő képességét megfogalmazó nézetet.¹⁵

¹² Fraknói Vilmos: János király és a római Szentszék. Századok 36/1902, 895-896.

¹³ Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Budapest 1991, 54.

¹⁴ Nagy Képes Millenniumi Hadtörténet Budapest 2000, Szakály Ferenc: A magyar állam összeomlása, 102-103.

¹⁵ Fodor –Hegyí– Ivanics: Török és tatár hódítók i.m. 45.

Nézetem szerint Hegyi Klára megállapítását célszerű e kérdésben követni, miszerint Szulejmán a két hadjáratot követően kénytelen elismerni azt, hogy az 1520-as évek elején a nyugati irányban elkezdett terjeszkedés a szárazföldön lelassult.¹⁶ Ezt erősíti az 1533-ban Ferdinánddal megkötött béke, a délnyugat irányú magyarországi terjeszkedés, ami 1536-ban Szlavónia nagy részének, 1537-ben Pozsegának a megszállását eredményezte. Ide sorolható még az 1538-as Moldva elleni hadjárat, valamint az a tény, hogy Belgrád és Eszék ellátó-utánpótlási bázissá fejlesztése megtörtént.

Az állandó támogatásra szoruló, katonailag gyenge magyar szövetségest, az 1530-as évek közepén a királytalan országgyűlések törökellenes hangulata, majd az 1538-as váradi békével János elfordulása fokozatosan vezették el a török szövetségest az ország megszállásának gondolatához. A Bécs elleni támadásokhoz feltétlenül szükségessé vált Buda elfoglalása, a Kárpád-medencében a török jelenlét kiterjesztése. A Porta európai szárazföldi terjeszkedésének fővonalába bekerült Magyarország további helyzetét egyre nagyobb mértékben a török határozta meg, ami fokozatosan vezetett el az ország három részre szakadásához.

A Balkán-félsziget a teljes török anektálást követően az 1500-as évekre elveszítette hadászati fontosságát, azt Magyarország vette át. A kérdés az lett, hogy ez az új, feljebb került ütközővonal hol fog húzódni, a két birodalom uralmát az ország mely részei fölött tudja tartósan megszerezni, azokat biztonságossá tenni.

1. 3. Erdély vazallusi függésben

A török vezetésben a váradi-szerződést és Ferdinánd 1540-ben kezdődött támadását, majd egyetlen politikai-katonai támaszát jelentő János király 1540. július 22-én bekövetkezett halálát követően felgyorsult az ország megszállása.

Sietette Szulejmán döntését Ferdinándnak 1540 őszén Buda elfoglalását kitűző hadjárata, amivel érvényesíteni akarták a váradi szerződés alapján a János király kezén levő Kelet-Magyarország, benne Erdély területére vonatkozó igényét. Az özvegy Izabella királyné és az 1540. július 7-én, Budán megszületett János Zsigmond körül csoportosuló, a nemzeti királyság szuverenitását az utódra alapozó János-pártiak továbbra is a Porta szövetségére számítottak. Részükről ez az álláspont azt tükrözte, hogy az ország egyesítése

¹⁶ Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidéken. Budapest 1982, 30-32.

jelenleg nem lehetséges, és a két királyság fenntartása szolgálja a magyar érdeket. Szulejmán az újabb polgárháborúval fenyegető helyzetben az instabil állapot végleges megoldása mellett döntött. Diplomáciai gépezetét beindítva legelőször János Zsigmond támogatásával vállalta a Szapolyai örökséget. Európai dimenziókban is aktivizálódott, békét kötött Velencével és ezzel párhuzamosan egyenesen szövetséget ajánlott Franciaországnak. Közben elrendelte hadserege mozgósítását, felkészülve Buda és az ország középső részének megszállására. Nagyléptékű politikai és katonai játszma ez mind Európával, mind Magyarországgal. Elhitette, hogy hatalmas, két fronton is induló támadásra készül Európában a Habsburgok ellen. János Zsigmond elismerésével azt tette egyértelművé, hogy az ország egységében gondolkozik, amit megerősített a Maylád-Balassa-féle erdélyi szeparatista akció elutasítása. Az ország politikai egységét akarta fenntartani addig, míg a török hadsereg Budára nem ér, hogy a fő cél, Magyarország teljes elfoglalása megtörténhessen. Szulejmán körültekintően felépített terve minden szereplőt megtevesztett. 1541. augusztus 29-én Buda elfoglalásával, a legfontosabb politikai szereplők semlegesítésével, majd az ország középső részén kialakított első magyarországi vilájjal a török uralom új szakasza kezdődött. A Tiszántúlnak és az ország keleti részének, Erdélynek az okkupációja az 1541. augusztus 31-i szultáni döntés értelmében érthetetlen módon nem következett be: a kormányzást Izabella királynéra és Fráter Györgyre bízta évi 10.000 Ft adó fizetése fejében.¹⁷ Helyette Szulejmán olyan formációt választott, ami a birodalma északkeleti, illetve európai felén vazallusi függésben lévő államok láncolataként már korábban megszerveződött, biztosítva az oszmánok fő támadásának hátát. Ezeken a területeken fekvő államok vazallitása azt a módszert jelentette, hogy ugyan formálisan nem tagozódtak be az Oszmán Birodalomba, önálló államiságukat, saját közigazgatási rendszerüket megtartva uralkodóval és hadsereggel rendelkeztek, viszont külpolitikájukban a Porta kizárólagos fennhatósága érvényesült. Évi rendszeres adófizetés mellett katonai segítségnyújtásra kötelezte vazallusait az oszmán hatalom.¹⁸ Ilyen vazallus államok voltak speciális, egyedi szerződésekben rögzített feladatokkal, előnyösebb vagy korlátozottabb helyzetben lévők, keletről nyugat felé haladva: az 1475-ben török fennhatóság alá került Krimi Kánság, 1417-től a Havasalföldi,

¹⁷ Fodor,; Magyarország és a török hódítás i.m. 77-78.

¹⁸ Magyarország története 1526-1686. 1. kt. Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál Budapest 1985, 127-132.

majd 1538-ban a Moldvai Fejedelemség. A vazallusi együttműködéssel alávett államok geopolitikai, katonai és gazdasági szükségszerűségeen alapultak. Az Oszmán Birodalom által nyújtott védelemért cserében a Krimi Kánság „észak felől őrizte a szultán birodalmát, egyben biztosította kapcsolattartását a belső-ázsiai török államokkal.”¹⁹ A két román fejedelemség a Duna-völgyétől északra Lengyelország és a megszületett Erdélyi Fejedelemség valamint a Királyi Magyarország irányában jelentett biztonsági zárást.²⁰ Hűségük magas adókkal, megszálló helyőrségekkel, a vajdák gyakori cserélgetésével és családtagjaik túszként tartásával volt garantálható.

A török vazallusi törekvések már az 1542. évi marosvásári országgyűlésen elhangzottak Martinuzzi Fráter György beszédében. Szulejmán Erdélyt Lippa és Solymos várakkal szandzsákként (!) János Zsigmondnak adta, amelyet kiskorúsága miatt nevelője, György barát kormányzóként igazgat a Tiszántúllal együtt. Ugyanakkor Tiszántúl déli részét, Temesvárt és vidékét temesi szandzsák néven a másik törökpárti főúr, Petrovics Péter kapta. A török közigazgatási egység elnevezés már jelezte, hogy a születő Erdélyi Fejedelemség katonailag végletesen kiszolgáltatott vazallusként látott napvilágot. A történetírás egyetért abban, hogy Szulejmán a hódító jogán engedett át területet János Zsigmondnak zászló és diploma együttes átadásával, a vazallusoknál már ismert török jogszokások alkalmazásával. Az új vazallus feladata is hasonló a korábban létrehozottakéhoz: az Oszmán Birodalom érdekeinek biztosítása. Szulejmán – a temesi szandzsák esetében ez 1552-ig igaz – a román vajdaságokhoz hasonlóan itt sem tett kísérletet a teljes területi beolvasztására. Fodor Pál találóan „jogi virtuális szandzsákról” beszél, egy olyan hódításról²¹, amely erősíti azt a török katonapolitikai véleményt, miszerint Kelet-Magyarország kiesett a további stratégiai főcsapás irányából, egyben biztonságos hátországgént kiépülhetett és működhetett a Buda központú logisztikai terület, amely elengedhetetlenül szükséges volt a további hódításhoz. Ez az az alaphelyzet, ami Perjés Géza és Fodor Pál közötti magyarországi akcióradiusz eltérő értelmezését adja.

Vajon hogyan fogadta a keleti területek török integrációját Habsburg Ferdinánd, hogy változott meg a török párti magyar politikusok magatartása a bekövetkezett események hatására? 1541 e tekintetben is fordulópont. A Magyar Királyság meghatározó politikusai

¹⁹ Ivanics Mária: A krimi kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest 1994, 19.

²⁰ Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. Budapest 2001, 60.

²¹ Fodor, : Magyarország és a török hódítás i.m. 108.

és Ferdinánd között elkezdődtek azok a folyamatos párbeszéddek, amelyeknek fő témája az ország újra egyesítése. Az 1541.december 29.-i gyalui szerződésben Izabella fia nevében lemond Erdélyről és Ferdinánd fennhatósága alatt egyesítette a Királyi Magyarországot és János Zsigmond ország részét.

A titkos alku és a nyílt hadműveletek egyaránt azt mutatták, hogy a Habsburgok az ország egyesítésére törekedtek. Az 1542. évi birodalmi és jelentős magyar csapatok szárazföldön és folyón indított kísérlete Buda visszafoglalására nem hozta meg a sikert. A török katonai válaszcsepások óramű pontosságával követtek minden Habsburg vállalkozást, így 1543-ban, majd 1551-52-ben is. A török hadműveletek kettős céllal zajlottak. A budai vilájet környékének biztosítása, várak elfoglalásával a török közigazgatás kiterjesztése volt az egyik, amely a másik célnak, a Bécs elleni támadásnak volt alárendelve.

1547 eseményei – I. Ferenc francia uralkodó halála, V. Károly győzelme a protestáns fejedelmek felett a schmalkaldeni háborúban (1546-47), majd Ferdinánd és Szulejmán békekötése – Erdélyre nézve kedvezőtlenül alakultak. A török érdeklődésének fokozódása a Temesköz iránt a veszélyeztetettség növekedésével járt, amit a Tisza jobb- és balpartján fekvő Becskerek és Becse várak átadásának követelése jelzett. György barát kétségbeesett kísérletet tett Ferdinándnál, hogy Izabella végleges lemondásával kiszakítsa Erdélyt az 1540 óta köré fonódott „ördögi körből”²², és ez vezetett el a törökkel kötött béke megszegésével az 1549.szeptember 8-án kötött nyírbátori-szerződéshez. A gyalui egyezség felfüggesztett végrehajtása után Ferdinánd most lehetőséget látott az egyesítési folyamat újra kezdéséhez. Tárgyalóbiztosai 1549.szeptember 8-án Nyírbátorban a következőkben állapodtak meg: Erdély a Tiszántúli kis részekkel visszazáll a magyar királyra, aki viszont Izabellának és János Zsigmondnak a sziléziai Oppeln és Ratibor hercegségeket adja, 15 ezer forint éves jövedelmet és 100 ezer forint jegyajándékot biztosít Izabellának. Fráter György a kincstartói hivatal mellett a váradi püspökséget is megtarthatta Erdély kormányzójaként, ígéretet kapott továbbá a bíborosi cím kieszközlésére.

A szerződésben foglaltak érvényesítése indította el 1550/51. évi első olyan katonai akciót, ami Ferdinánd hatalmának kiteljesedését hozta volna meg Erdélynek. Castaldo Erdélybe vonuló alig 5000 fős zsoldos serege elégtelen volt a várható török támadás

²² Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig. Főszerkesztő: Köpeczi Béla. Szerkesztette Makkai László és Mócsy András. Budapest 1988, 423-429.

elhárítására, akárcsak fél évszázaddal később Basta vállalkozása. A földrajzilag távol lévő Erdély, az utánpótlás bizonytalansága, a török fenyegető közelségéből fakadó bizalmatlanság az erdélyi politikusokkal szemben együttesen vezettek a kudarcokhoz. Ezek a kellő határozottság híjával is jellemezhető műveletek Erdély nemzetei számára megerősítették a magára maradottság tudatát.

Az 1552-1556 közötti időszak Erdélyben interregnumnak is nevezhető, amit a visszatérő Izabella és Szulejmántól királyi címet kapott fia, János Zsigmond kolozsvári bevonulása 1556. október 22-én szüntetett meg.²³ Szulejmán kiállt János Zsigmond mellett ugyanúgy, mint 1529-ben apja, I. János esetében, és szövetséget kötött vele. Ezzel az újabb fordulattal vette kezdetét Erdélyben az a folyamat, amely megformálta azt az államalakulatot, amely Erdélyi Fejedelemség néven a külpolitikai helyzethez és a Fejedelemség érdekeihez igazodva, meghatározó szerepet játszott a XVI-XVII. század fordulóján és azt követően a három részre szakadt Magyarország történelmében.

A szakirodalom Veress Endrével egyetért abban, hogy a Porta 1556-ban minden eszközt felhasznált a Szapolyai örökös visszatérése érdekében. 1541-1552 között a török hatalmi pozíciók módszeres felépítése, a Habsburg katona-adminisztrációban tapasztalható fejlődés, a komoly áldozatokkal járó várostromok – 1552-ben Eger, 1566-ban Szigetvár -, vezettek el török részről a vazallus Erdélyi Fejedelemség kialakításához. Az oszmán politikának el kellett fogadnia a katonai realitást: tisztában volt Lippa, Temesvár, Eger és Várad várak fontosságával, ezekről a várakról, mint stratégiai célokról, amelyek az ország feletti uralmát garantálták, soha nem mondott le.

1552 nyarán az oszmán sereg elfoglalta Temesvárt és több kisebb várat, biztosítva ezáltal a Temes- Maros-Körös folyók vidékein a török jelentlélet. Még abban az esztendőben megszervezik a temesvári vilájetet. A Tiszától keletre elterülő új katonai és közigazgatási egység mindenkori gyors behatolási lehetőséget biztosított Erdély irányába; ezzel, valamint a két román vajdaság bármikor Erdélyre irányítható haderejével sakkban lehetett tartani a fejedelemséget. A Porta a politikai-katonai helyzettel tudatosan számolt, hisz számára a legelőnyösebb módon alakította ki a különleges státusú vazallus államot. Az 1560-ban, az Izabella halálát követő évben János Zsigmondnak küldött athname már világosan mutatta

²³ Veress Endre: Erdély fejedelmi interregnuma. Budapest 1991, 58.

Erdély lehetőségeinek szűkülését.²⁴ Buda elfoglalása után Magyarország középső része a birodalom megszállt tartománya lett, beintegrálódását nem iszlám, hanem keresztyén szandzsákként ismerte el a Törvényhozó szultán, amit halála után fia, II. Szelim (1566-1574) megerősített.

Az erdélyi rendek az 1567. évi tordai országgyűlésen határozatot hoztak János Zsigmond utód nélküli halála esetén a szabad fejedelemválasztás jogáról, amit II. Szelim minden teketória nélkül tudomásul vett. János Zsigmond 1571. március 14-én bekövetkezett halálával az 1570. évi speyeri megállapodás vállalásában vagy elutasításában a rendek kettészakadtak. Az 1570. augusztus 16-án I. Miksa magyar király és János Zsigmond fejedelem között megszületett egyezmény értelmében János Zsigmond és utódai elismerték Miksát Magyarország urának. János Zsigmond leteszi a királyi címet, és mint fejedelem uralkodik Erdély és a Részek felett, melyek Magyarország részét képezik. Ezt a területet a fejedelem fiúutódai is öröklik, és ezek kihalása után száll Erdély a magyar királyra. A kisebbség az egyezség talaján állva elfogadta az országgrész Habsburg kézbe adását, és 1573-ban Bekes Gáspár mellett sorakozott fel. A többség Báthory István váradi főkapitányt követte, aki annak a politikai koncepciónak a képviselője, melyet György barát, Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György vállaltak és követtek. Reálpolitikusként tisztában volt Erdély mozgásterével, és a Portával történő viszony rendezésében valamint a vele való szövetségben látta Erdély biztonságát és békéjét.

1. 4. Közép-Európa hatalmi viszonyai 1568-1590 között

1564 őszén János Zsigmond elfoglalta Szatmárt, és Nagybányát, a csatározások a következő évben is folytatódtak a két országgrész határán. Ferdinánd támadásai következtében János Zsigmond török vazallusként Szulejmántól kért katonai segítséget.

A szultán személyesen vezetett 1566. évi hadjáratában a Porta politikai és katonai céljai egyaránt eredménnyel zárultak. Erdély hovatartozását illetően a török politikai vonal érvényesült, Gyula, Világos, Jenő és Szigetvár elfoglalásával a hódoltság határát a Tiszántúlon és a Dél-Dunántúlon sikerült megerősíteni, sőt a Dráva-Mura torkolatig

²⁴ Papp Sándor: Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertagsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Wien 2003, 65-71.

kitolni. Az I. Miksa vezetett keresztény haderő képtelen volt a török főerők dunántúli területszerzésének megakadályozására.²⁵

Miután Szulejmán utolsó kísérlete Bécs elfoglalására nem sikerült, az utód II. Szelim és I. Miksa magyar király az új status quo alapján 1568. február 17-én Drinápolyban 8 évre békét kötött, aminek háromszori megújítása (1575, 1583, 1590) a tizenöt éves háborúig viszonylagos fegyvernyugvást teremtett a két birodalom között. A békeszerződésben a Porta elismerte Miksa uralmát a Királyi Magyarország felett, és határbizottság létrehozásáról rendelkezett. Miksa vállalta évente 30 ezer arany „tisztes ajándék”, voltaképpen adó küldését a szultánnak, és elismerte az Erdélyre vonatkozó vazallusi szulejmáni akarat érvényesülését. A Porta Kárpát-medencei politikájának legfőbb alapelve, a megosztottság fenntartása, a két keresztény államalakulat egymással bármikori kijátszásának lehetősége biztosított maradt, mindeközben a Hódoltság területe gyarapodott.

1568 láthatóan az Oszmán Birodalom győzelmét hozta, de jelentette nagy, expanzív korszakának végét is, „Egyben a hanyatlás kiindulópontja lett”.²⁶ A csúcs és a hanyatlás gyakran egybeesik a birodalmak történetében, az oszmánokat a XVI. század utolsó harmadában érte el a nagy birodalomépítők végzete. Az oszmán hódító politika figyelmen kívül hagyta az Európában a gazdaságban, az államrendszerben, a hadviselésben, és a nemzetközi politikában nagyon gyorsan változó új jelenségeket és ez az „európai fejlődés túlnőtt a Török Birodalom módszerein”.²⁷

A XVI. századvégi oszmán válságról eltérő magyarázatok születtek. Egyes kutatók a pénzügyi zavarokat a nyugat-európai gazdaságban végbemenő tőkefelhalmozással és az árrobbanással hozzák összefüggésbe, és ebben a folyamatban a fejletlenebb céhes struktúrában termelő keleti ipar elveszti korábbi pozícióit. A mezőgazdasági termékek iránti kereslet miatt bekövetkezett nagybirtok-koncentráció tönkretette a kisgazdaságokat, ezáltal jelentősen csökkentek az adóalapok, vele párhuzamban viszont megnövekedtek a katonáknak fizetendő zsoldok, jelentősen növelve az állam finanszírozási gondjait. Mások az olcsó, Európát elárasztó újvilági ezüstöt teszik felelőssé a török ezüstpénz, az akcse 1585/89-ben történő leértékeléséért, a pénzügyi válságért. Vannak olyan nézetek is, amelyek a birodalom gondjaiért a demográfiai robbanást, a költséges, állandó háborúkat, a

²⁵ Magyarország hadtörténete I. Főszerkesztő: Liptai Ervin Budapest 1985, 192.

²⁶ Hegyi Klára-Zimányi Vera: Az Oszmán Birodalom Európában. Budapest 1987, 27.

²⁷ Hajnal István: Az újkor története. Budapest 1936, 291.

befolyt jövedelmek áttekinthetetlen felosztását, a borzalmas korrupciót és az ázsiai típusú masszív társadalmi szerkezetet okolják. Fodor Pál az 1580-as évektől felgyorsult és egyre jobban mélyülő monetáris zavarokat elsősorban” a túlméretezett bürokrácia és hadsereg ellátásának nehézségeiből” vezeti le, megemlítve az Oszmán Birodalomban élő zsidók és az oszmán állam addig kitűnő együttműködésében bekövetkezett fordulatot.²⁸

Komoly bajokat jeleztek az oszmán haderőt ért, Európában nagy visszhangot kiváltó katonai kudarcok. A Földközi-tenger medencéjében folytatott előrenyomulás megakadását vetítette előre már 1565-ben a Málta elleni sikertelen második támadás, aminek birtoklása súlyosan fenyegette volna az itáliai és a spanyol érdekeket. Nem tekinthető véletlennek a Szent Szövetségbe tömörülő három állam, Spanyolország, a pápaság és Velence 1571. október 7-én a Lepantói-öbölben végrehajtott válaszcsepása. A minőségileg gyengébb török flotta alulmaradt a keresztény gályákkal vívott harcban, és ez az erőviszonyok megváltozását jelentette. Az oszmánok számára kedvezőtlen trend nyilvánvaló 1571 után még akkor is, ha 1573-ban Ciprus-szigetéről formálisan lemondatta Velencét, 1574-ben sikerült elfoglalnia Tuniszt, és 1578-ban a portugálok vereséget szenvedtek Marokkóban. A Mediterránium történetével foglalkozó kutatók az 1580-as évekre teszik az oszmán tengeri flotta tapasztalható passzivitását, és ezt abban látják, hogy a Porta kénytelen tudomásul venni tengeri teljesítő képességének határát, a flotta fenntartási és fejlesztési költségeinek finanszírozhatatlanságát. A két haderőnem, a szárazföldi hadsereg és a flotta költségvetési igénye elérte a birodalom költségvetésének 70-80 %-át²⁹, az állami bevételek alig fedezték a szükségleteket.

Az 1580-ban Spanyolországgal megkötött tengeri fegyverszünet és annak 10 éven keresztül következetes vállalása analógiája a szárazföldre vonatkozó drinápolyi békének: mindkettő az Oszmán Birodalom két nyugati frontján elért határokat hivatottak erősíteni, megőrizni. A török hadvezetés ezekben a támadási irányokban erősödő ellenállásba ütközött. A hatalmas birodalom két ellentétes pólusán – Nyugaton és a perzsák ellen Keleten – folyó harcok, valamint az anatóliai karamániai lázadások folyamatosan emésztették a belső erőforrásokat, és komoly kihatással voltak a hadsereg teljesítményére. A timárbirtokos szpáhik motiváltságának csökkenése, a zsoldjáért ismételt lázadó janicsárság összetételének megváltozása, a fegyverek minőségi lemaradása a törökök

²⁸ Fodor Pál: A szultán és az aranyalma. Budapest 2001, 95-109.

²⁹ Hegyi,.: Egy világbirodalom végvidékén. i.m. 47.

sebezhetőségnek tudatosulását jelentette a keresztény államokban, de érdekeiknek még hosszú időn át jobban megfelelt a szerződésekben garantált, kiszámítható kapcsolat a Portával, mint egy nagy szövetségben indított törökellenes háború. Az Oszmán Birodalom hódító politikájának lassulása majd leállása, belső működési zavarai nagyhatalmi státusát nem tették kérdésessé, nagyhatalmi presztízsét és reakcióit nem érintették. Konstantinápoly az európai diplomácia egyik legfontosabb helyszíne maradt, a Habsburgokkal meghosszabbított békeszerződések alkalmasak voltak a Keleten 1578-90 között ismét fellobbant és győzelemmel záruló hadjárat lefolytatásához, tekintélyének, befolyásának megerősítéséhez. A hódításra berendezkedett államként az Oszmán Birodalom a zsákmányszerzés mellett a háború eszközét belső gazdasági-társadalmi gondjai enyhítésére is felhasználva, alig befejezve 1590-ben a perzsák elleni háborúját, kezdeményezően lépett fel a 25 évig viszonylagos békét megélt, megosztott magyarországi hadszíntéren, belebonyolódva a tizenöt évig tartó háborúba.

A közép-európai térség meghatározó keresztény hatalmai – a Habsburg, a lengyel-litván – figyelmét és politikáját az 1568-1590 közötti időszakban megosztották a kontinensen zajló vallásküzdelmek, azokra országaikban megkezdődött ellenreformáció és az állami adminisztráció erősödése, a rendiség politikai mozgalmának kibontakozása, a dinasztikák hatalmának növelése és védelmi rendszerük megszilárdítása. I. Miksa vallási kompromisszumkészsége, az osztrák, cseh tartományokban és a Királyi Magyarországon a nemesség és a városok vallásszabadságának megadása ellenére a tridenti zsinat ellenreformációt meghirdető politikája kijelölte a Habsburgok helyét a katolikus oldalon. Az osztrák Habsburgok nem kockáztatták a spanyol ág támogatásának elvesztését, a spanyol trón megszerzésének lehetőségét és a pápai támogatást.

Emiatt a Habsburgok külpolitikájukban kitarítottak a franciákkal hol diplomáciával, hol fegyverekkel vívott vetélkedésben, belpolitikájukban pedig elkötelezték magukat az ellenreformáció mellett, ami majd I. Rudolf (1576-1608) uralkodása idején a rendek komoly ellenállását, felkelését váltja ki.

Az 1572-ben II. Zsigmond Ágost lengyel király, a Jagelló-ház utolsó uralkodójának halála fenyegetett először azzal, hogy felbillen a közép-európai hatalmi egyensúly. Az 1569-ben a lublini-unióban egyesült lengyel-litván állam a Balti-tengertől a Fekete-tengerig húzódó jelentős európai hatalomként a két rivális dinasztia, a francia Valois és a

Habsburgok érdeklődését is felkeltette.³⁰ Az osztrák Habsburgok belső és külső megerősödésüket várták a lengyel trón megszerzésétől, de a francia jelölt győzelme keresztülhúzta I. Miksa számítását. Valois Henrik mindössze 1574-ig tartó uralma még egy lehetőséget villantott fel a Habsburgok előtt, ám a lengyel nemesi ellenzék Jan Zamoyski vezetésével a Porta támogatását elnyerő erdélyi fejedelem, Báthory István mellé csatlakozott. A Habsburg-dinasztia hatalmának megnövelése nem sikerült, a lengyelek ellenállása mellett az Oszmán Birodalom sem engedhette meg a térség erőegyensúlyának ilyen nagy mértékű változását.

Sokkal sikeresebbnek bizonyultak a Magyar Királyság katonai pozícióinak megerősítését célzó stratégiai jelentőségű tervek elfogadása és megvalósítása. Az 1541 utáni nagy hadjáratok és Szulejmán Erdélyre vonatkozó döntése alakították ki azt a határvédelmi rendszert, ami a három részre szakadt ország határai mentén húzódott. Az 1577 augusztusában Habsburg Ernő főherceg vezetésével összehívott hadikonferenciát megelőzte az 1576-os regensburgi birodalmi gyűlés, ahol a főkapitányok és a Haditanács véleményére alapozva a hadisegélyekről hozott döntés anyagilag is megteremtette azt a formát, ami biztosította a hadireformok és ezzel összefüggésben a török elleni védelmi program beindítását. Egyetértés született az északnyugati – mint a Bécs elleni főirány – vonal megerősítésének elsőbbségéről, másodlagossá téve a horvát-szlovén szakaszt, és eldőlt a török elleni fellépések stratégiai vitája is. Hans Rueber von Püchsendorf a keresztény államok kontinentális méretű összefogásán, az európai hadseregekben megkezdődött „hadügyi reform” harcászati és vezetési minőségi változást teremtő hatásán alapuló támadó stratégiát jelölt meg az Oszmán Birodalom ellen. Az európai szándék egy ilyen méretű koalícióra és a törökök ellen indítandó nagy „szent háborúra” a XVI. század végén hiányzott, így további száz évet kellett várni a Kárpát-medence felszabadítására. A hadikonferencián Lazarus von Schwendi elképzelése kapott elsőbbséget. Ennek lényege a természeti akadályokra épülő, ezáltal teljes kontroll alatt tartható várövezetek kialakítása, a főkapitánysági központok (Karlovac, Kanizsa, Győr, Érsekújvár, Szatmár) modern erődökké tétele az új olaszbástyás rendszerekkel, itáliai hadmérnökök irányítása alatt. Az irányítás és a várövezetek korszerűsítése mellett a végvárakban szolgáló mintegy 20-22000

³⁰ Gonda Imre-Niederhauser Emil: A Habsburgok. Budapest 1987, 70-71.

katona ellátásának, zsoldfizetésének hosszú időre kiható módozatai is e hadikonferencián fogalmazódtak meg.³¹

Sajnos az 1580-as években Európa országait sújtó gazdasági válság miatt a reformfolyamat megtorpant, de a döntések helyessége, az elvégzett várfelújítások, a hamarosan kitörő tizenöt éves „hosszú háború” során bebizonyosodott, hogy az oszmán hódítás térnyerését a főirányban megakadályozta.

A lengyel-litván állam a skandináv államokkal a századfordulón és még a XVII. században is „az európai politikának azon táborát alkotta, amelynek legfőbb érdeke a Baltikum birtoklásáért folytatott küzdelem volt.”³² Lengyelországnak komolyan kellett számolnia a déli határán az Oszmán Birodalommal és annak vazallus államaival, valamint kelet-közép-európai érdekeivel. A Jagelló-ház hagyományos politikai elemei közé tartozott egy olyan lengyel-magyar blokk összehozása – elsősorban dinasztikus házasságokkal-, amely egyrészt a Habsburgok és az orosz cárok terjeszkedése, másrészt a törökök ellen irányult. E távolba látó politika működőképességét erősen befolyásolta a lengyel rendi társadalom tagoltsága, partikuláris érdekei, a nemesi köztársaság kaotikus állapotokat teremtő képessége, és a vallási megosztottság. A nemesség nagy részében a XVI. század végén meglevő Habsburg ellenes érzület Valois Henrik dicsstelen távozása után Báthory István erdélyi fejedelem személyében látta közép-európai konstellációban gondolkodó királyát. Báthory István (1576-1586) megtalálta a rendiség és a királyság közötti érdekközösséget³³, sikeres hadjáratokat folytatott IV. Iván orosz cár ellen, de a lengyel-erdélyi török ellenes fellépésre nem került sor. Báthory István Erdély azon nagyformátumú reálpolitikusai közé tartozott, akik tisztában voltak a Fejedelemség elszigetelődésével. Az egyoldalú török szövetséghez tartozás veszélyét a külpolitikai mozgástér bővítésével, a háló óvatos tágításával lehetett csökkenteni – ezek a remények jelennek majd meg a lengyel királyság gondolatában Báthory mellett Bethlen és II. Rákóczi Zsigmond fejedelemnél is – de úgy, hogy közben a Porta érdekeit hangsúlyozzák erőteljesen. Lengyelország kapcsán a Habsburgok visszaszorítását politikai-katonai erejük

³¹ Nagy Millenniumi Hadtörténet: Pálffy Géza: Az új védelmi rendszer kiépítése. Budapest 2000, 112-113. uő: A császárváros védelmében. A győri kapitányság története 1526-1598. Győr 1999, 167.

³² Hajnal, Az újkor története i.m. 260.

³³ Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig. Főszerkesztő: Köpeczi Béla. Szerkesztette Makkai László és Mócsy András. i.m. 446-451.

korlátozásával érték el. Báthory István királysága a Porta számára azt jelentette, hogy Lengyelország kiszámíthatóbb lett a térségben.

Az Erdélyi Fejedelemség vazallusi helyzete Báthory István fejedelemsége alatt tovább stabilizálódott. Az 1571-ben adott athnameban II. Szelim János Zsigmond valamennyi birtokát átadta Báthorynak, elvárva hűségét. Hangsúlyozta továbbá, hogy Erdély területéről nem indulhat támadás az Oszmán Birodalom ellen, évente 15000 arany adó megfizetésére kötelezte a fejedelemséget, cserében biztosította az erdélyi rendek szabad fejedelmválasztásának jogát, természetesen szultáni beiktatás mellett.³⁴ III. Murad (1574-1595) 1575-ben a kerelőszentpáli csatában a Habsburg-párti Bekes Gáspár ellenében (aki a Portát is megkörményezte) Báthory Istvánt, a rendek által megválasztott fejedelmet támogatta 150 lovassal, és a török érdekekre is tekintettel 1575 őszén hozzájárult lengyel királlyá választásához. A török politika egyben azonban végig következetes maradt nemcsak Báthory István, hanem a későbbi fejedelmek esetében is: nem engedte meg bármilyen királyi cím elnyerésével, felajánlásával – legyen az akár török ajánlat! – az Erdélyi Fejedelem titulus együttes viselését. Ez ugyanis az erőviszonyok olyan átrendeződése és koalíciós lehetőségek előtt nyitott volna teret, amelyek a Porta magyarországi hatalmát alapjaiban veszélyeztetné. Erdély fontossága egyetlen egy keresztény állammal – elsősorban a Királyi Magyarországgal – nem tűrt el egyesülést. Báthory Istvánnak lengyel királyként le kellett mondania fejedelmi címéről, mint a független lengyel állam uralkodója más partneri viszonyba került az Oszmán Birodalommal. Krakkóba távozásával a renegát Márkházi Pál kísérlete után testvére, Báthory Kristóf, majd annak 1581-ben bekövetkezett halálával az alig 12 éves Báthory Zsigmond került a fejedelmi székbe, aki azonban csak 1588-ban lett tényleges uralkodó.

Érdemes röviden kitérni arra a külpolitikai intermezzóra, amely ez idő tájt zajlott Krakkó és Konstantinápoly között, bizonyítékként az oszmán külpolitika reakciójára minden olyan közép-európai történésre, amely biztonságára fenyegetést jelenthet, kiszámíthatatlanul veszélyeztetné a kialakult helyzetet. Báthory István sikeres livóniai hadjárata az oroszok ellen növekvő veszélyt jelentett a Portára, ami feszültséggel terhelte meg a török-lengyel viszonyt. Báthory István 1582. január 15-én Rettenetes Iván moszkvai cárral 10 évre fegyverszüneti megállapodást kötött.

³⁴ Karácsony Imre: Török-magyar Oklevéltár 1533-1789. Budapest 1914, 99-100.

Ugyanez év áprilisában XIII. Gergely pápa megkísérelte Báthory István és I. Rudolf ellentétét rendezve egy török ellenes európai katonai vállalkozás kereteit tető alá hozni. A Porta bizalmatlanul követte az eseményeket, melyek feszültséggel terhelték meg a lengyel-török viszonyt. Hatása áterjed Erdélyre is. Bizonyíték erre Márkházi újabb kísérlete a fejedelmi szék megszerzésére, aki a keresztény államokkal agresszívebben tárgyaló, a perzsák elleni háború győztese, az új nagyvezér Szinán támogatását kérte. I. Rudolf is felfigyelt az erdélyi eseményekre, a lengyel-török politikában bekövetkezett fordulatra, ami a Habsburg-Erdély kapcsolatban is kedvező folyamatot eredményezhetett. A Porta külpolitikai érzékenységét mutatta, ahogy fellépett az erdélyi rendeknél Báthory Zsigmond utódlása mellett. A gyors döntésben nyilvánvalóan meghúzódott néhány olyan elgondolkodtató fejlemény, mint Báthory István meggyőző, sikeres oroszországi hadjárata, amely az orosz hadsereg gyengeségét tanúsította, vagy a pápai érdeklődés Erdély irányában.³⁵ A Porta gyors válasza a fejedelem személyét illetően nem hagyott kétséget a felől, hogy az erdélyi hatalmi politikát Konstantinápolyban alakítják. A perzsákkal lezárult török háború után a Porta érdeklődése – ismét az európai irány felé fordult, feszültségek keletkeztek a Királyi Magyarországon és ezek rövidesen a századon átnyúló háborúba torkoltak.

Összegzés

Az Oszmán Birodalom hódító céljaiban az 1520-as évek elején bekövetkezett nyugati paradigma váltás a Magyar Királyság és Közép-Európa biztonsága számára végzetesen alakult. A szakemberek előtt megnyíló török archívumok elemzett anyagai hozzájárultak a Porta birodalomépítési filozófiájának és hódító módszereinek komplexebb megismeréséhez. A katonai teljesítményének zenitjén lévő Portával szemben a Habsburg-francia vetélkedés kiújulásával terhelt európai helyzetben a Magyar Királyságnak esélye sem volt a Kárpát-medencében az erőviszonyok alakításában. A legújabb kutatási eredmények arra utalnak, hogy 1521. és 1526. évi török hadjáratok fő célja Magyarország szakaszos meghódítása volt. Szulejmán könnyű győzelmét Mohácsnál tétovaság követte, Ferdinánd királlyá választásával, a Habsburgok megjelenésével a megváltozott magyar belpolitikai helyzetben csak úgy biztosíthatta az Oszmán Birodalom Magyarországot, ha a hadműveleteit nyugati irányban továbbfolytatja és következő célként már Bécs elfoglalását

³⁵ Veress Endre: Friedrich Beuer követ jelentései. Budapest 1930, 215-216.

jelöli meg. A kettős királyválasztást követő polgárháborúban –amely az ország biztonsági helyzetét tovább gyengítette-, Habsburg Ferdinánddal szemben alulmaradt I. János európai keresztény államok támogatása híján az országa feletti hatalmát a mohácsi csatagyőztes Szulejmán szövetségétől remélhette.

A Habsburg Birodalom érdekeit a Duna völgyében is fenyegető török expanzió felértékelte a Kárpát-medencét, ezért nem tűrhette el I. János királyságát. Szulejmán világbirodalmi törekvéseivel ütközött I. Ferdinánd magyarországi berendezkedése, így Magyarország birodalmak küzdőterévé vált. Hadászati fontosságából eredően a legfőbb kérdés az lett, hogy a két birodalom közötti ütközővonal az országban hol fog húzódni, uralmukat az ország mely részei fölött tudják tartósan megszerezni, azt biztonságossá tenni.

A Porta európai terjeszkedésének fő vonalába került Magyarország helyzetét egyre nagyobb mértékben az Oszmán Birodalom határozta meg, ami fokozatosan vezetett el az ország három részre szakadásához. Buda elfoglalása után a Porta két módszert alkalmazott Magyarország beépítésére a birodalomba. Bécs, mint stratégiai cél, a középső terület teljes hódoltatását, masszív katonai megszállását, uralmát igényelte. A keleti rész, benne Erdély másodlagos katonai fontossága miatt a hódító jog és az 1527/28-ban kötött török-magyar szövetség alapján –megakadályozandó a Magyar Királysághoz történő csatlakozását-, különleges vazallusi státusú államként kötődött az Oszmán Birodalomhoz.

A Habsburgok a földrajzilag távoli Erdélyben képtelennek bizonyultak hatalmuk érvényesítésére és megtartására, ami felerősítette az erdélyi rendek magára maradottságának tudatát.

A katonailag körülzárt területen megszülető Erdélyi Fejedelemség triász –Báthory István, Bocskai István és Bethlen Gábor- tisztában volt a lehetséges mozgástérrel, és a Portával vállalt kényszerű szövetségben látta Erdély biztonságát, ami a transzilvánizmus gondolat megerősödéséhez vezetett.

A szulejmáni nagy hódításokat követően kialakult határok biztosítása, a Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti katonai status quo fenntartása lett a cél. Az 1568-ban megkötött drinápolyi-béke huszonöt évre viszonylagos békeállapotot hozott a Habsburg-oszmán összecsapásokban Közép-Európában, miközben a mályban fontos változások zajlanak. Az európai fejlődés sebessége felgyorsult, és ha a törökök Máltán elszenvedett kudarca, a Lepantói-öbölben ért veresége a keresztény Európa számára akkor még nem tette is egyértelművé az oszmán expanziós politika megtörését, jelzésként szolgáltak. A

megtorpanást és a lassú, több századon át tartó hanyatlást mélyítette a Porta monetáris, gazdasági, államvezetési, janicsárlázadásokat kiváltó válságsorozata, a keleti perzsa fronton kirobbant háborúskodás, és a perzsáktól elszenvedett kínos vereség. A belső és külső gondok kezelése során a Porta a közép-európai térség nyugalmát elsődlegesnek tartva az itt bekövetkezett kül- és katonapolitikai történéseket fokozott mértékben követte, és ha azok kiemelt érdekeit a legcsekélyebb mértékben is veszélyeztették, a közép-európai hatalmi erő eltolódásokra érzékenyen ügyelt és azonnal reagált. Látható ez a Jagelló-ház kihalásával a lengyel trón megszerzéséért folyó Habsburg-Valois törekvések idején, majd Báthory István jelöltségekor tanúsított egyértelmű magatartásában: a Porta nem tűrte el a Habsburgok lengyelországi trónszerzési kísérleteit, hisz ez alapvetően változtatta volna meg a közép-európai szereplők közötti erőviszonyt. A Porta az Erdélyi Fejedelemség erejének a Lengyelország-Erdély perszónalunióban felrajzolódó bővülését kategorikus nemmel tiltja meg, amikor Báthory Istvánt lemondattja a fejedelemségről. Egyensúlytartás minden áron, ha azt kívánja a helyzet, akár – váratlan fordulatként – orosz szövetkezés is belefért a Porta külpolitikájába az erősödő Lengyelországgal szemben, ha a katonai erőeltolódással fenyegetne.

Az Erdélyi Fejedelemség léte és státusa ha mellékszínját jelent is a Habsburg-oszmán küzdelemnek, mindvégig érzékeny és fontos pontja mindkét hatalom politikájának, hisz az itt bekövetkezendő változás a két román fejedelemségre nézve is nem várt fordulatokat eredményezne.

A Habsburgok kénytelenek tudomásul venni a speyeri-egyezmény megkötését I. Miksának Bekes Gáspár fejedelemmé választásának sikertelen támogatásakor, I. Rudolfnál azonban Báthory Zsigmond jelölésekor már ott tapintható a két országrész szorosabb együttműködésének a szándéka.

Úgy ítélem meg, hogy az 1580-as években nyugati végvári vonalon beindított aktív védekezési stratégia és a katonagazgatási szinten beindított bécsi program azzal is számolt, hogy erőt felmutató, sikeres vizsgázása esetén az erdélyi politikai vezető elitet elviheti a török szövetség felbomlásához, a Habsburgokkal vállalt katonai együttműködéshez, mint ahogy ez a „hosszú háború” harmadik évében, 1594-ben be is következett.

2. A tizenötéves háború következményei Erdélyben

2. 1. Szakítás a török szövetséggel

Az Oszmán Birodalom expanzív politikájában a keleti és nyugati hadjáratok – elkerülendő az egy időben vívott kétfrontos háborút – a sajátos társadalmi-gazdasági mechanizmusból fakadóan, a mindenkori belső és külső hatalmi viszonyok és érdekekhez igazodva hullámzóan követték egymást. Az 1568. évi magyarországi hadműveletek lezárását deklarááló drinápolyi békét, majd a lepantói tengeri vereséget követően 1575-től a perzsa fronton lendült támadásba a török hadsereg. A hadműveleteket 1590-ben lezáró amáziai béke mintegy 20 szandzsáknyi területnövekedést hozott a birodalomnak. A háborús kiadások fedezetlensége azonban megnövelte az államkincstár adósságát, elmélyítette a birodalom pénzügyi válságát, ami automatikusan kiváltotta a zsoldfizetést követelő janicsárok 1589. évi zavargását, a belső békétlenséget, az észak-anatóliai és az észak-afrikai kilengéseket. A portai „háborús párt” a belső válsághelyzetet, a gazdagabb zsákmányt ígérő nyugati hadjáratokkal kívánta megoldani, amihez az európai hatalmi helyzet is kedvezőnek látszott. A lengyelek közeledése a Habsburgokhoz, a spanyolok-franciák és az angolok háborúja kínálta a támadási irányt. A végső döntés meghozatalát az 1589-93. közötti portai frakcióharcok, a nagyvezéri és a kupolavezeri szint instabilitása következtében kialakult váltakozó külpolitikai irányzat is nehezítette. 1593-ban Szinán pasa harmadik alkalommal történt kinevezése nagyvezérré a szárazföldi párt győzelmét hozta, a flottafejlesztés leállítását és az angol közvetítéssel oldódó lengyel krízis után eldőlt, hogy a Porta a szulejmáni expanziós hagyományokat folytatva a Rudolf császár és király birodalma elleni hadműveletek elindítását választja.

A Habsburg Birodalom végleges megtörése nemcsak a XVI., hanem a XVII. században is legfontosabb eleme az oszmán katonapolitikának. Bécs elfoglalása mellett a háborús stratégiai célok kijelölésekor maximális célként Rudolf második székhelye, Prága meghódításán túl, felmerült VIII. Kelemen pápa (1592-1605) városának, Rómának az elfoglalása is. E nagyívű elképzelések egyikének sem volt realitása, elérhető célként Rudolf császár birodalma legkeletibb részének, a Királyi Magyarország meghódítása tekinthető.³⁶ A Porta pontosan tudta Szulejmán óta, hogy Bécs elfoglalásának feltétele a stabil

³⁶ Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata jelentősége és a tizenötéves háború. Budapest 2000, 133.

magyarországi helyzet, a keresztény végvári rendszer áttörése és elfoglalása, ahogy ezt Szinán nagyvezér 1593. augusztus 9-én Nádasdy Tamáshoz írt levelében ezt megfogalmazta: „Amíg Magyar és Horvátországban palánk marad³⁷” csak ezt követően indul meg a Habsburg főváros ellen.

A vazallus Erdélyi Fejedelemség mintájaként ezt erősítette az 1594 elején tett „szináni ajánlat” is, amely a Bécs elleni támadás irányából kimaradt területre már tartományi szinten vazallusként tekintett.³⁸

A tizenöt éves háború kitöréséért felelős Oszmán Birodalom ürügyként az 1588. évi Szikszó, majd 1591-93 között a horvát-boszniai határon Sziszek vára melletti összecsapásokat és az ezek miatt felfüggesztett „tisztességes ajándék” megfizetése körül kirobbant vitát használta fel a Királyi Magyarország elleni hadjárat elindítására.

Az 1547-ben majd 1568-ban kötött Habsburg-török békeszerződésekben vállalt 30 ezer arany ajándék, de inkább a Királyi Magyarország birtoklásáért kért adó elmaradása gyorsan mélyülő diplomáciai krízishez vezetett. Az 1568-ban megkötött béke megszegése Deli Haszán pasa támadásaival és a Bécs portai követe elleni diplomáciai sérelmek Rudolf császár török politikáját is megkeményítették. Az 1593. június 22-én Sziszek közelében vívott nyílt mezei csatában az Erdődy, Auersperg és Eggenberg vezette császári-királyi csapatok magabiztos győzelmet arattak Deli Haszán pasa csapatai felett. A csatát követően a portai díván háborús pártja az „Isztambuli döntésen” meghozta a hadiállapot kihirdetését. III. Murad szultán (1579-95) 1594. július 4-én hadat üzent Rudolf császárnak.³⁹

Az 1591-ben Haszán pasa támadásaival kezdődő ellenségeskedések 1593-ban a két birodalom között kirobbant nyílt, nagy erőket felvonultató, 1606-ig elhúzódó, intenzív „hosszú háborúvá” szélesedtek. Számos új elemet hozott ez a háború, így az európai, közelebbről a közép-európai török elleni koalíciós szövetség felélesztését, az európai diplomáciai tevékenységek élénkülését elsősorban Konstantinápolyban, a koalíciós és a török hadseregek közötti érzékelhetően kiegyenlítettebb erőviszonyokat, a Duna-völgyi fő támadási irány mellett a mellékhadszíntereken (Havasalföld, Erdély, Délnyugat-Dunántúl, Felvidék) új frontok nyitását, a Hódoltság központja, Buda közeli-elleni hadműveleteket, a hatósugar paramétereit javítandó, a török és tatár hadak magyarországi teleltetésének

³⁷ Országos Széchényi Könyvtár: Litterae Tucicae Fol. Hung. 934, 21-22.

³⁸ Tóth Sándor László: Az 1593. évi felvidéki hadjárat és a füleki-romhányi csata. HK 1999/1. 54-55.

³⁹ H. Balázs Éva- Makkai László: Magyarország története. Budapest 1987, 134.

alkalmazásával a hadműveleti idő megnyújtását, a tatár segédhadak nagyszámú felvonultatását, a két irányban folyó, dunántúli és erdélyi hagyományos várháborúkat, a mezei összecsapásokban a keresztény hadak fegyverzetében és harcászatában bekövetkezett minőségi változásokat.

Témám szempontjából a két hatalom háborújának legfontosabb fejleménye a török vazallus államok, Erdély, Havasalföld és Moldva szövetségi politikájában bekövetkezett irányváltás, a Szent Ligához való csatlakozásuk, azaz nyílt szakításunk az Oszmán Birodalommal. A szövetségi viszonyok átrendeződése perspektivikus kihatással bírt mindhárom vazallus sorsára. Átállásuk alapjaiban változtatta meg az Oszmán Birodalom közép-európai katonai helyzetét, mert azzal fenyeget, hogy eltünteti a Habsburg birodalom és Lengyelország felé fordított ütköző zónát.

A Habsburgok számára az Erdélyi Fejedelemség és annak vonzásában a két román fejedelemség katonai-politikai szövetsége a Királyi Magyarország területi gyarapodását, katonai-gazdasági potenciáljának növekedését, a Német-Római Birodalom fokozottabb biztonságát, a Hódoltság három oldalról lehetővé váló bekerítését, fontos keleti végvárak megszerzését, perspektívájában a török Kárpát-medencéből való kiszorítását jelentették.

Az Oszmán Birodalom stratégiai célja a hatalmi érdekszférájához tartozó három vazallus állam hűségének biztosítása, a Habsburgok viszont diplomáciai, katonai eszközök alkalmazásával a keresztény koalícióhoz történő csatlakozásukat kívánta elsősorban Erdély vonatkozásában elérni.

A szövetséget váltó vazallus fejedelemségek sikeres orientációváltásának alapfeltétele a küzdő hatalmak egyikének a másik fölébe kerülése, természetesen a Szent Ligába tömörülő európai államok győzelme volt. Jóllehet az európai hatalmak közül Anglia, Franciaország, sőt Velence is távol maradt a török ellenes koalíciótól, és Spanyolország támogatása sem volt számottevő, a reálpolitikus, a keresztényi összefogást hirdető VIII. Kelemen pápa aktivitása, Rudolf német-római császár és magyar király háborús elszántsága, a keresztény identitás és a háború első két évének katonai kiegyenlítettsége a végleges elszakadás lehetőségét jelentette a vazallusoknak.

A döntés kockázata nagy volt, hisz mindhárom állam földrajzilag jócskán a török hadsereg hatósugarában feküdt, a Hódoltság és a Krími Kánság irányából egyaránt számolniuk kellett katonai nyomással.

A Habsburg sikerek elmaradása, egy török-tatár győzelem vilájet-szintű alávetettséggel járhatott. Kétségtelen, hogy a törökkel szakítás meghozatalában a legjelentősebb vazallus,

az Erdélyi Fejedelemség játszotta a főszerepet. Különleges státusa, a Királyi Magyarországhoz ezer szállal kötődése, lakosságának száma, hadseregének ereje Lengyelország mellett a másik igazodási pont volt a két román fejedelemség számára.⁴⁰: a lengyel semlegesség ellenében a Habsburg orientációt választó, aktív külpolitikát meghirdető, a közép-európai keresztény szövetség mellé felsorakozó Erdélyi Fejedelemséggel vállaltak közösséget.

A döntést, a török vazallusság felbontását az Erdélyi Fejedelemség kolozsvári országgyűlése viharos és súlyos belpolitikai viszonyok közepette mondta ki 1594. augusztus 26-án. A fiatal Báthory Zsigmond fejedelem vezette „háborús párt” és a törökös vonalat képviselő Báthory Boldizsár és Kendi Sándor „békepártja” között már 1590-től véres katonai harc folyt. A tét a fejedelmi központi hatalom kiépítése és az azzal szembe forduló rendi mozgalom visszaszorítása volt. A rendi ellenzék igyekezett felhasználni Báthory Zsigmond készülő külpolitikai irányváltását is saját belső pozíciójának erősítésére, a viszonylagos biztonságot jelentő békeállapot hangsúlyozásával. A Habsburg koalíciót választó Báthory Zsigmond és erdélyi követői döntését illetően a történeti irodalmat vizsgálva több szemponttal találkozhatunk: a dekadens, kegyetlenkedésre hajlamos fejedelem személyiségjegyeiből fakadó, elmarasztaló megítéléssel éppúgy, mint a főtanácsadójának számító Alfonso Carillo jezsuita gyóntatójának túlfűtött kereszténységéből, valamint nagybátyjának, Bocskai István váradi főkapitánynak személyes egzisztenciális érdekeiből eredő, túlzott befolyásával.⁴¹

A „békepárt” körében egyaránt előfordult az erdélyi külpolitika arany középutas képviselője (Báthory Boldizsár, Kendi Sándor), a török legyőzhetetlenségét hangoztató, így egy törökellenes háborút öngyilkosságnak tartó vélemény Báthory András püspök, a későbbi bíboros részéről, aki 1594-ben a Habsburgokhoz csatlakozás híve volt, hangsúlyozta „a történelmi jogalap megőrzését és az alkotmányos formák megtartását”⁴². Az a tény azonban, hogy a Királyi Magyarországon török háború kezdődött, morálisan lehetetlenné tette számukra a Porta melletti katonai kiállást, viszont a francia, angol és lengyel semlegesség és az elhúzódó háború veszélyéből Erdély várható áldozatának felemlégetése a fejedelem ellenzékének többséget biztosított még az 1594 tavaszán

⁴⁰ Tóth, A mezőkeresztesi csata jelentősége és a tizenöt éves háború i. m. 132.

⁴¹ Kővári László: Erdély történelme. Pest 1863, IV. k. 101-102

⁴² Márki Sándor: A tizenöt éves török háború történetéhez. HK1894 349.

megtartott tordai országgyűlésen. Az Erdélyi Fejedelemségben dúló belpolitikai küzdelemben a török szövetség kérdésében képviselt nézeteik szerint készültek a szemben álló erők a hatalmi harc eldöntésére. A szakítást, a háborút vállalók abból a történelmi kényszerhelyzetből indultak ki, hogy az Oszmán Birodalommal vívott háborúk mindig összmagyar érdekért folynak, tehát az most is vállalható.⁴³ Ez akkor is igaz, ha a két hatalom között a túlélésért küzdő, az európai kapcsolatokat kereső Fejedelemség ellensúlyként szerepelt a Habsburgok és a Porta uralmi törekvéseiben. Zsigmond fejedelem és az erdélyi politika örökölte Báthory István lengyel király gondolatát a török elleni háborúról azzal a hangsúlyos feltételhez kötve, hogy az sikeresen kizárólag egy európai koalícióban vívható meg. Ez a tábor pápai kezdeményezésre szerveződött meg, amiben kulcsfontosságú helyet foglalt el az Erdélyi Fejedelemség mellett a két román vazallus megnyerése. 1593-ban a Zsigmond udvarába érkező Speciani pápai nuncius, valamint Rudolf császár követe ez irányú kérését a fiatal fejedelem kedvezően fogadta.

A háborús pártot az európai keresztény szövetségbe lépés morálisan erősítette, érzékelhető volt a békét felrúgó és támadó hadműveletekbe kezdett török elleni küzdelem nyomán az erdélyi társadalomban a keresztény és nemzeti szolidaritás. Zsigmond a Hódoltsággal határos partiumi végvárok katonái, a lengyel hadjáratok itt letelepedett veteránjai és a területen élő földbirtokosok mellett a szabadságukat visszaszerezni akaró, lesüllyedt székelyekre és a szászokra is számíthatott háborús politikájában. Döntését erősítette az 1593/94-es évek Habsburg-magyar és török összecsapásainak kiegyenlítetttsége, a keresztény sereg támadó felfogása; Fülek és több Nógrád megyei vár visszavétele fordulatot jelzett a fél évszázados küzdelemben. Zsigmond 1594 júniusában a tordai országgyűlés határozata miatt már számolt a Királyi Magyarországról érkező katonai támogatással, sőt követei Rudolftól „jó kétezer lovas fegyverest”⁴⁴ kértek, akiket vélhetően nemcsak a Hódoltság és az Erdélyi Fejedelemség határához érkező tatár lovas hadak miatt látott volna szívesen, hanem nyomásgyakorlásra is politikai ellenfeleivel szemben. A belső ellenzékkel való leszámolására, az augusztus 28-ai kolozsvári kivégzésekre az után került sor, hogy az 1594. július elsején Gyulafehérvárra összehívott országgyűlésen a békepárt újra megakadályozta a fejedelem török ellenes terveit. A Báthory Boldizsár és Kendi Sándor vezette rendi ellenzék fizikai megsemmisítése elnémította a törökpárti hangokat. A

⁴³ Nagy László: Erdély és a tizenöt éves háború. Századok 116/1982 64-65.

⁴⁴ Merényi László: Báthory Zsigmond fejedelem udvari lovassága. HK1984, 35-39.

megrémült rendek megszavazták a Portának küldendő hadüzenetet, majd ezt követően 1595. január 28-án Bocskai István fejedelmi megbízott Prágában aláírta a Habsburg koalícióba lépésről szóló szerződést. A prágai szerződés katonai-politikai szövetségi viszonyt létesített Rudolf császár és magyar király és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem között, melyet a katonai és pénzügyi támogatás nyújtása mellett dinasztikus házasságkötéssel is megerősítettek. Bekövetkezett az a pillanat, amelyre a Porta mindig is érzékenyen ügyelt, hiszen igyekezett megátolni a Habsburgok dinasztikus terjeszkedését Közép-Európában. A Prágában megkötött szerződés is a XVI. századi titkosan kezelt, ám minden fél által köztudottá vált Habsburg-Erdélyvonatkozású megállapodásokhoz hasonlóan tartalmazta azt a cikkelyt, amely a fejedelem utód nélküli halála esetén Erdély Habsburg-házra szállásáról rendelkezett. Jelen esetben a két hatalom háborújába bekapcsolódó fejedelemség Rudolf császár rendelkezésre álló haderejét növelte, új frontot nyitva erőinek megosztására kényszerítette a török sereget, emellett kérdésessé tette a két román fejedelemség hűségét is

Rudolf és Zsigmond is tisztában voltak a szomszédos fejedelemségekkel tovább bővíthető szövetségkötés súlyával. A három vazallus egyidejű kiszakadásával és katonai képességeik egyesítésével nőtt az esélyük a várható török viszontcsapás kivédésére, ahogy az az 1595. évi őszi havasalföldi hadjárat során bebizonyosodott, illetve Habsburg támogatással elérhető közelségbe kerülhetett végleges kiszakadásuk a török függésből. Mindemellett Zsigmond közvetlen befolyása alá tudta vonni Havasalföldet és Moldvát.

Így került sor 1595. május 20-án először Mihály havasalföldi, ezt követően június 3.-án a lengyelbarát moldvai Áron helyébe ültetett Stefan Razvan vajdával a szerződés aláírására. A közép-európai Habsburg -erdélyi koalíció megalakulásával az Erdélyi Fejedelemség visszakerült a nyugati szövetségbe, tudva azt, hogy ez csak a Habsburgokkal szoros együttműködéssel, fejedelmi utód híján a Habsburgok örökös jogának elismerésével állhat fenn. A Portát megzavarta vazallus államainak szövetségváltása. Bizonyítja ezt az 1595. január-február hónapban Bosztánzáde Mehmed sejhülszlam Murad szultánnak küldött telhise, beadványa. Ebben olvasható a Ravaszdi György erdélyi követ távolmaradásából levont következtetés, az „hogy Erdély fellázadt” és „ha Erdély fölkel, akkor Havasalföld és Moldva is föl fog lázadni, most kell megtenni a szükséges előkészületeket”⁴⁵. Az Erdélyi Fejedelemség ellenséges szándékát már egy évvel korábban tapasztalhatta a Porta Palatics

⁴⁵ Dávid Géza-Fodor Pál: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. HK 30/1983 282- 283.

György lugosi bánnak a temesi vilájet ellen indított akciója során. Már nem volt elég a tatár hadak látványos felvonultatása a Partium határán, a török politikai vezetésnek keményebb lépések megtételére volt szüksége ahhoz, hogy e mellékhadszíntérnek tekinthető térségben továbbra is biztosítsa teljes befolyását. III. Mehmed szultán (1595-1603) trónra lépését követően személycserével reagált az erdélyi fordulatra és az 1595. augusztusától megnyíló új frontra, az új szereplőkkel szélesedett háborúra. Az Oszmán Birodalom katonai helyzetét nehezítette a magyarországi harcokban az offenzívában maradt koalíció mellett az Anatóliában kirobbant dzselali felkelés is. Számolnia kellett a birodalom ellentétes pólusain egyszerre vívott hadakozással.

A XVI. század végén a tizenöt éves háborúban egy ideig úgy látszott, hogy a keresztény hadseregeknek sikerül Magyarország felszabadítása, a szétszakítottság megszüntetése. Ám az 1597-ben bekövetkezett újabb erdélyi fordulat elodázta e lehetőséget.

2. 2. A két tehetetlen birodalom között

A történészek és hadtörténészek véleménye a századvég „hosszú háborújáról”, az Oszmán Birodalom működését feltáró, a gazdaságról, a katonapolitikáról és a demográfiáról egyre több adattal szolgáló diváni jegyzőkönyvek, valamint a szultánt tájékoztató írásos információk, a telhiszek feldolgozása során is az, hogy furcsa, régi és számos új elemet egyaránt mutató, a Habsburg-török hadiesemények mellett több „háború a háborúban” volt, amely a tizenhárom éven át elhúzódó hadműveleteket lezáró zsitvatoroki béke-megállapodásban jelentős területnyereség nélkül, Magyarország megosztottságát fenntartó státus quo egyezséggel zárult. A háborút folyamatában a hadtörténelem két nagy, 1593-96 és 1597-1606 közötti szakasza osztotta, választóvonalként az 1596. október 23-26-án Mezőkeresztesnél lezajlott véres csatát tekintette⁴⁶. A „patthelyzet évének” nevezhető 1597 az Erdélyi Fejedelemség számára újabb döntő fontosságú külpolitikai elhatározást hozott⁴⁷. A keresztény koalíció végső győzelmében megingott Báthory Zsigmond felvette a kapcsolatot a Portával, és tárgyalások kezdődtek Erdély és a Birodalom viszonyáról.

⁴⁶ Magyarország hadtörténete I. Főszerkesztő: Liptai Ervin, i.m. 212 – 221

⁴⁷ u.o.

Pedig jóval több lehetőség csillant meg a Habsburg-erdélyi koalíció előtt, főleg a vazallusok 1594-95-ös sikeres lázadásai, Esztergom visszafoglalása valamint a Temesvidéken és az Al-Duna mentén elért győzelmek következményeként, mint rengeteg áldozat és szenvedés árán a török uralom visszaállítása.

A tizenöt éves háború furcsaságát több tényezővel lehet jellemezni. A tizenhárom év alatt vezetett hadjáratok magas száma (13 török és 13 Habsburg) és azok hevesége, intenzitása mindenképpen új volt a két birodalom hadtörténetében, mintegy előre vetítette a XVII. század utolsó évtizedeinek nagy ütközeit. Domináns volt a Habsburg hadak támadó felfogása, jobban érvényesült Johann Rueber főkapitánynak a stratégiai védekezés helyett az agresszívabb, kezdeményezőbb, megszervezett koalícióban folytatott az 1577. évi Hadi Tanácskozás elvetett háborús nézete. Maga a háború hullámzó, hadjáratra hadjáratlall reagáló műveletekből, harcászatiilag többnyire várháborúk sorozatából és ritkábban vállalt mezei ütközetekből állt. A háború paramétereit vizsgáló kutatások a szembenálló hadseregek tevékenységi hatósugarának növelése érdekében jó néhány változásra hívják fel a figyelmet. A hagyományosan júliusban kezdődő, majd október 26.-ával, Kászim napjával befejeződött török hadműveletek időbeli határai többször módosultak, a Habsburgokhoz igazodva a török hadvezetés 10-20 nappal megkísérelte kitolni a nagyvezérek csapatainak táborban tartását.

Buda, illetve Belgrád megnövelt logisztikai képességére támaszkodva gyakorlattá vált a török és tatár csapatok magyarországi teleltetése, rövidítve ez által a hosszú felvonulási időt. Így hatékonyabbá válhatott a koalíciós seregek támadásának feltartóztatása. A keresztény seregek azzal jutottak fölényhez, hogy a jóval közelebb eső gyülekezési helyekről (Győr, majd Mosonmagyaróvár) már a tél végén, legkésőbb tavasszal megkezdheték a hadműveleteket.

A két birodalmat elválasztó végvári övezetekben az Adriai-tengertől az Al-Dunáig fellángoló várharcok ugyancsak szolgáltak meglepetéssel. Az 1577-ben elindított várkorszerűsítési program annak ellenére, hogy pénzügyi okok és a hosszú háború kitörése miatt nem fejeződhetett be, meghozta az eredményt: az új, olasz bástyákkal átépített, hadászati fontosságú erődök minőségileg megfelelő tüzérséggel és kiképzett őrséggel egy hónapon túl is ellent tudtak állni az ostromnak (Győr 1594. július 31-étől szeptember 29-ig harcolt, vagy Komárom sikeresen védekezett). Az ostromolt várak közelében a biztosító-felmentő seregek között lezajlott heves ütközetek (1593. november 21-én Romhánynál, 1594. május 1-én Turánál) a keresztény seregek növekvő ellennyomását mutatták. Győr,

illetve Pápa időleges elfoglalása (1594-98) a török hadsereg nyugati előrevonulásainak a végső határát jelentette, a bécsi áttörés ezúttal sem sikerült az Oszmán Birodalomnak. A Habsburg csapatok ellenállása kétségtelenül megrövidítette a török hadsereg akciórádiusát, hadvezetésük kénytelen volt a nagy támadások indítása helyett várcsatározásokra használni az erőit, ami kedvezőtlen, hosszú háborút eredményezett. A harcászatban, egyáltalán a XVI. század első felében kezdődött, és két évszázadon végigívelő reform a tizenöt éves háborúban is mérhető változásokat hozott, elsősorban a taktika, a kézi lőfegyverek, az erősítés, a tüzérség és a gyalogság tekintetében.⁴⁸ A hadseregek létszáma emelkedett, a muskétákkal felszerelt gyalogság, a puskás négyzögekkel kifejlesztett kontramars harcmodorral megnövekedett tüzerő, a lovasság szerepének átalakulása, az állam és a társadalom érintettsége jellemezte a reform folyamatot.

A szakirodalom megosztott abban a kérdésben, hogy a nyugaton elindult hadügyi fejlődés mennyire érezte hatását a tizenöt éves háborúban. Nézetem szerint a háború természetéből kiindulva, a harcászati elemek és technikai eszközök, fegyverzetek lehetőség szerinti gyors alkalmazását a győzelem érdekében a küzdő feleket, elsősorban az erős nyugat-európai kötődésű Habsburgokat, majd a törököket is a reform eredményeinek átvételére, hadszervezetei átalakítására ösztönözte. A kihívásra a keresztény haderő reagált eredményesebben. A tüzfegyverek és a hidegfegyverek belső aránya a gyalogságnál és a lovasságnál kiegyenlítődött, az 1600-as kanizsai hadjárat során a kézi lőfegyverek németalföldi harcmodorának alkalmazására is sor került a török csapatok ellen.⁴⁹

A gyalogság szerepének és ezzel megfelelően számának növekedése úgyszintén a nyugat-európai harcászati reformok magyarországi jelenlétét mutatta. A gyalogságnak csatadöntő feladata lett. A lovasságot egyre erősebben tagolták (nehézlovasság, lovaslövészek, dragonyosok), az ütközetben a gyalogság fedezésére vetették be. A keresztény hadsereg létszáma a nyugati zsoldosokkal, az erdélyi, vajdasági szövetséges hadakkal és a magyarországi várkatonasággal együtt 80-90 ezer főre tehető, harcmodora a masszív védekezésből kibontakoztatott lassú ütemű támadás. Az Oszmán Birodalom gazdasági-technikai lemaradása a háborús évek folyamán érzékelhetően megmutatkozott. A közel 30

⁴⁸ Vö Parker G: *The Military Revolution, Military Innovation and the Rise of the West 1500-1800* Cambridge 1992, 26-39 Kelenik József: *A hadügyi forradalom a tizenöt éves háború magyarországi hadszínterein*. Budapest 1998, 124-131

⁴⁹ Kelenik József: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi reform kibontakozásában*. *Hadtörténelmi Közlemények* 1991/4 Sz. 3-52

millió birodalom reguláris és irreguláris csapatainak létszáma ugyan 250 ezer körül járt, de tűzfegyvereinek és muníciójának minősége elmaradt a Habsburg csapatoké mögött. A lovasság aránya továbbra is felülmúlta a gyalogságét, és megmaradt a hidegfegyverek dominanciája. A XVI. század végi török harcmodor nem alkalmazkodott az új technikai-harcászati lehetőségekhez, a csapatok tűzereje, támadó-védekező, többfunkciós feladatellátó képessége mennyiségi fölényét nem erősítette.⁵⁰ A két hadsereg minőségi és mennyiségi különbözősége kiegyenlített erőviszonyokat teremtett, és egyik alapvető oka lett a bekövetkezett patthelyzetnek.

2. 3. Erdély fogó biztonságérzete

Az Erdélyi Fejedelemség a prágai szerződés aláírását követően – felmondva ezzel a Portával fennálló politikai - diplomáciai szövetségét és a semlegességi állapotra kényszerített helyzetet – szakított több évtizeden át folytatott hagyományos török politikájával, és a Habsburg koalíció tagjaként haderejével bekapcsolódott a tizenöt éves háborúba. Báthory Zsigmond elfordulása a „török társaságtól”, valamint a két román fejedelemséggel kötött szerződésai kétségtelenül zavart okoztak a török politikában, hiszen a nyugat-dunántúli fő hadszíntér mellett új, mellékhadszíntér megnyitásával kellett számolnia. A helyzetet jól tükrözte Mehmed pasának a prágai szerződésre rögtön reagáló, békeajánlatnak nem, inkább katonai zsarolásnak tekinthető I. Rudolfnak írt, a Királyi Magyarország átadását követelő levele.⁵¹ Ez az intermezzo inkább az al-dunai térségbe irányuló katonai átcsoportosításra szolgált, biztosítandó a vazallus fejedelemségek lázadásának elfojtását.

1595-ben a nemzetközi méretűvé szélesedett háború eseményei, a koalíciós hadak magyarországi és al-dunai sikerei felvillantották a keresztény fejedelemségek kiszakadását a török vazallitás alól. A megosztott török erőkkel szemben 1595 nyarán, a magyarországi fronton kibontakozott Habsburg támadásban a 60-70 ezres szövetséges had az Esztergomért folytatott csaták eredményeként szeptember 2-án visszafoglalta a dunai víziút szempontjából kiemelkedő szerepet betöltő Esztergomot, majd Visegrád várát,

⁵⁰ Tóth, A mezőkeresztesi csata jelentősége és a tizenöt éves háború .i. m. 124-125

⁵¹ Ivanics Mária: Friedensangebot oder Kriegerische Erpressung? Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 82 1992, 183-199.

lehetőséget teremtve a törökök kezén lévő Győr visszavételére és egy Buda ellen indítandó támadásra. Miksa főherceg megkezdett szolnoki ostroma, a török csapatok kivonása (Török) Szentmiklósról, Szarvasról és Békésről a Hódoltság északkeleti határvidékén váltott ki veszélyes helyzetet a Porta számára. E sikerek oka főleg abban keresendő, hogy a török hadsereg egy részét az Al-Dunához csoportosították át, ahol a nyár folyamán, mint mellékhadszíntéren megkezdődtek az erdélyiek és a vajdaságok tehermentesítő harcai.

A tizenöt éves háború fő harcászati jellege volt ezen a fronton is a domináns, várháborúk és nyílt mezei ütközetek adták a fegyveres küzdelem formáit.

Báthory Zsigmond hadai – fejedelmi csapatok, földesúri bandériumok, Habsburg és moldvai segédhadak, összesen 16000 katona és a közsékelyeknek az 1595. szeptember 15-én a feketehalmi tábori országgyűlésen tett ígérete nyomán kiállított 20-25 ezres hada – két fronton küzdöttek a törökökkel. A temesi vilájet határvidékén, a Temes-Maros-folyó völgyében robbant ki először a harc. Geszthy Ferenc, majd Simai Borbély György lugosi főkapitány Lippa, Temesvár és Jenő várak ostromához kezdett.

Az 1595. augusztus 12-én lezajlott facsádi mezei ütközet nyitotta meg a lehetőséget Lippa, majd a sövényfalakkal, árkokkal és kettős sánccal övezett, 700 török katona által védett Jenő várának elfoglalására. Király György váradi helyettes főkapitány lövetés után a belső várba visszahúzódott őrségtől október 22-én vette vissza a várat, amit további 11 erősség eleste követett⁵². A sikerek a török vilájet északkeleti részének Erdélyhez csatolását hozták, növelve a fejedelemség biztonságát. A török komolyabb felmentési kísérleteinek elmaradása összefüggött Szinán nagyvezér támadásával a másik fronton, Havasalföldön, Gázi Giráj tatár kán Moldva elleni betörésével, valamint az esztergomi harcokkal. Mihály vajda augusztus 23-ai, calagaveni-győzelme ellenére (300 puskás erdélyi gyalogos is segítette) Szinán megszállta Havasalföldet. Egyes források szerint innen kiindulva Erdély megszállását is tervezte.

Báthory Zsigmond közel 60 ezer főnyi koalíciós serege Bocskai István vezérlete alatt október közepén Havasalföldre nyomult, és visszavonulásra kényszerítette a nagyvezér hadát. Tirgoviste után Bukarest is a fejedelem kezére került, majd Bocskai és Mihály vajda október 25-én Gyurgyevónál megsemmisítette a Dunán átkelő török sereg utóvédét, két nappal később rohammal bevette Gyurgyevó várát is.⁵³ A győzelem következtében

⁵² Kiss Gábor: Erdélyi várak, várkastélyok. Budapest 1987, 24-25.

⁵³ Baranyai Decsi János magyar története (1592-98). Fordította: Kulcsár Péter Budapest

Havasalföld egész területe felszabadult a török megszállástól. A havasalföldi hadjárat közvetlen következményén, a román vajdaság felszabadításán túl az 1595-ös háborús év diplomáciai és katonai sikereket is mutatott. A Habsburg-erdélyi koalíció létrejötte lehetőséget és új lendületet adott a megtorpanni látszott török elleni harcoknak, ami a kétfrontos háborúba kényszerített török hadsereggel szemben stratégiai sikereknek is nevezhető eredményeket hozott. A vazallusok török főerőket lekötve presztizsgyőzelmek sorát aratták az al-dunai harcokban.⁵⁴

Az Erdélyi Fejedelemség az 1595. évi hadjárat során megmutatta, hogy a román fejedelemségek élére állva, a Habsburgokkal szövetségbe lépve képes a térség erőegyensúlyának megbontására, politikai és katonai vonatkozásban zavart tud okozni a Portának. A Habsburg-török háborúk ismert hatás-ellenhatás mechanizmusa 1596-ban a szultáni hadsereg ellentámadását hozta, következményei, a keresztény ligát ért katonai kudarcok Erdély szempontjából is döntő jelentőséggel bírtak.

Elsőként a Báthory Zsigmond által kezdeményezett szövetség két hűbéres román vajdasága irányából támadtak feszültségek. Gázi Giráj tatár kán 1595-ben a fellázadt vazallusok ellen indított török támadás során önálló hadivállalkozásként kísérletet tett a szultán moldvai védnökségének átvételére, ami természetesen komolyan sértette Lengyelország és az Erdélyi Fejedelemség érdekeit.⁵⁵ A lengyel és a tatár összecsapás ugyan elmaradt, de október 22-én Zamojsky kancellár és a kán egyezsége nyomán Báthory Zsigmond hűbéresét, Rezvánt elűzték a moldvai trónról. Az új vajdát Jeremiás Movilát III. Mehmed is megerősítette tisztségében.⁵⁶ Ez pedig azt jelentette, hogy Moldva 1595 őszen kiesett a törökellenes koalícióból, és török-tatár-lengyel befolyás alá került. Havasalföld vajdája, Mihály viszont katonai részvétele fejében Báthory Zsigmond hűbéri kötelezettsége alól vont ki magát. Az Erdélyi Fejedelemség keleti pozíciója elsősorban Moldva irányából veszélyesen meggyengült, Havasalföld „függetlenedése” pedig Mihály későbbi erdélyi aspirációt vetítette előre.

1982, 266.

⁵⁴ Nagy, Erdély és a tizenöt éves háború i. m. 670.

⁵⁵ Tóth, A mezőkeresztesi csata jelentősége és a tizenöt éves háború i.m.. 274.

⁵⁶ Ivanics Mária: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest 1994, 61-63.

Erdély katonai erejét és biztonságát alapjaiban rendítette meg a havasalföldi hadjáratot követően 1595. december 13-án tartott országgyűlésen a fejedelem azon döntése, amely a hadra kelt közszekelyek feketehalmi szabadságlevelét érvénytelenítette, visszaállítva a jobbágyi állapotot.⁵⁷ Zavargások, zendülések kezdődtek, majd 1596 tavaszán Báthory Zsigmond katonasága bevonult Székelyföldre, és véresen elfojtotta a lázadást. Az erdélyi nemesség gazdasági érdekeit kétségtelenül sértette a korábban kimondott jobbágyfelszabadítás, ám ugyanakkor az erdélyi haderő létszámban legnagyobb kontingensét adó szabad székelyekre ezután az 1596 nyarán ismét folytatódó török harcokban katonailag már nem lehetett számítani. További veszélyt jelentett az erdélyi belpolitikára a megosztott, a Báthoryakkal ellenséges székelység, gyengítve Erdély erejét, akár külső hatalmi érdeket is felvállalva, ahogy azt a századvég hatalmi harcai mutatták.

Az 1596. évi hadjáratokban a Habsburg-erdélyi koalíció katonai sikerei elmaradtak, Temesvár, Eger és Mezőkeresztes kudarcként, súlyos vereségként érte a keresztény sereget. Tavasszal a fejedelem vezére, Borbély György, az előző évben a Temes és Maros folyók völgyének fontos várait visszafoglaló lugosi bán a török vilajet központját, Temesvárat vette ostrom alá. A védelem segítségére küldött közel 20 ezer főnyi tatár sereget ugyan még szétverte, ám az ostrom kudarcba fulladt.⁵⁸ Az egyik erdélyi mellékhadszíntért jelentő Temesközt a török biztosan tartani tudta. A magyarországi főhadszíntéren kibontakozó nagy török ellentámadásban a 100 ezer főre becsült, III. Mehmed által személyesen vezetett hadsereg szeptember 20-án Eger ostromába fogott. Az oszmánok célja a Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség közé beékelődés, a Felvidék ellenőrzésének megszerzése volt. Eger korszerűsítése, amely Ottavio Baldigara olasz hadmérnök nagyszabású, újolasz bástyákat előirányzó terve alapján folyt 1568-óta csak részben valósult meg, a hiányosságok, valamint vártüzérség gyengesége 21 napi ellenállásra volt elegendő.⁵⁹

Eger elfoglalásával és a köré szervezett vilájettel igen fontos stratégiai ponthoz jutott a Porta. Október 18-án Miksa főherceg és a Temesvár alól érkező Báthory Zsigmond hadai egyesültek, és a 40-50 ezres szövetséges sereg megkísérelte Eger visszavételét. A Mezőkeresztesnél október 22-én kezdődött előcsatározásokat követő, négy napon át tartó

⁵⁷ Szádeczky Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. Budapest 1927, 133-136.

⁵⁸ Szentkláray Jenő: Temes vármegye története. Budapest 1868, 71-72.

⁵⁹ Domokos György: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest 2000, 31-37

összecsapás a tizenöt éves háború legnagyobb mezei csatájává terebélyesedett. Főseregek találkoztak, október 26-28-a között döntő ütközetre került sor. Az oszmán had jobbszárnya a zárt hadrendben támadó, két vonalra és tartalékra osztott keresztény csapatok támadása alatt összeomlott, de a szultán táborába benyomult koalíciós csapatok hadrendje felbomlott, a katonaság fegyelmetlenül a zsákmányra vetette magát.⁶⁰ A török ellentámadással szertefoszlottak a Habsburg-erdélyi szövetséges had esélyei. A rossz vezetői döntések sora mindkét oldalon elszalasztotta a győzelem kivívását, illetve kiaknázását. A keresztény had veresége súlyos volt, a két hatalom között azonban nem következett be egyensúly-eltolódás.⁶¹

Zsigmond három lehetőséggel számolt. A prágai szerződés értelmében lemond a Habsburgok javára, így Erdély biztonságát a továbbiakban Rudolf garantálja. A második lehetőség: fejedelmi tisztét megtartja, és folytatja a koalícióval a háborút, mindkét esetben esélyt teremtve a Királyi Magyarország és Erdély egyesülésére. Végül szakít a nyugati koalícióval, és visszatér a törökbarát politikához, újra vállalja a portai vazallus szerepét. Báthory Zsigmond azzal, hogy mindhárom variációnak egyszerre, párhuzamosan próbált megfelelni, lemondásaival és visszatéréseivel kül- és belpolitikai zavarokat, belháborút és anarchiát, hatalmas veszteségeket, népességfogyást, Erdély két tűz közé szorulását okozta.

A fejedelem 1597 tavaszán felajánlott lemondását Rudolf még nem fogadta el – katonailag és pénzügyileg még nem készült fel Erdély átvételére –, de Temesvár újabb sikertelen ostrom és a Habsburgok dunántúli áttörésének elmaradása után a lemondását Zsigmond Rudolfnál véglegesítette. 1597-ben Zsigmond a török kormánnyal is megkísérelte a kapcsolatfelvételt két szálon. A fejedelemség különleges helyzetét jelezte a Porta júliusban érkezett békeajánlata, amely hűség esetén Zsigmond státuszának megerősítését helyezte kilátásba. A másik szálát Gázi Giráj tatár kán közvetítése jelentette, aki a Portától kapott feladat értelmében – amit saját helyzetének erősítésére is fel kívánt használni – katonai-politikai szerepet kapott a vazallusok visszatérítésében. Felmerült egy erdélyi-tatár szövetség gondolata is, amit Zsigmond 1598-as lemondása megnehezített. Mind a törökkel, mind a tatárokkal folytatott tárgyalás fő gondolata a „boldog emlékezetű

⁶⁰ Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata története. HK 1983, 553 – 573

⁶¹ Magyarország hadtörténete I. Főszerkesztő: Liptai Ervin i.m. 212.

Szulejmán-kori állapot” visszaállítása, a megszerzett végvárak, így Jenő és Lippa erdélyi kézben maradása, a két román fejedelemség garantált semlegessége volt.⁶²

Az 1597. évi török-tatár tárgyalásokkal kapcsolatosan elmondható, hogy ezek elsősorban az Erdélyt fenyegető török-tatár támadás kivédésére, a pillanatnyi veszély elhárítására irányultak, hisz időben egybeestek a második prágai szerződés újraszövegezésével, Zsigmond lemondásának előkészítésével.

Az Erdély közjogi helyzetében 1598 áprilisában bekövetkezett változás, a Habsburg hatalomátvétel nehézségei, a közel öt hónapig tartó kormányzási provizórium, Miksa főherceg és a kellő létszámú császári-királyi hadsereg bevonulásának késlekedése először az erdélyi belpolitikában éreztette hatását. A törökbarát hangok erősödése, a Habsburg-vonal legjelentősebb alakjának, Bocskai István országos főkapitány elmozdítása hatalmi harcokat jeleztek. Az erdélyi rendek passzív viselkedése és a belső hatalmi harcok mellett a Habsburg kormányzatnak a Porta hadjáratával is számolnia kellett, aki nem nézte tétlenül a számára veszélyesen alakult erdélyi állapotot. A helyzetével elégedetlen Báthory Zsigmond Bocskai és más főurak hívására 1598 augusztusában hazatért, ami reménytelen külpolitikai helyzetet teremtett Erdély számára. Prága ugyanis nem ismerte el a szerződésszegést, a Porta Szaturdzsi Mehemed hadait a Habsburg kézen lévő Várad ellen rendelte, így a fejedelemnek két hatalom ellenséges magatartásával kellett szembenéznie.⁶³ Zsigmond a veszélyes helyzetet egy újabb külpolitikai fordulattal, a Portához közeledve kívánta megoldani. I. Rudolfal elkezdett látszattárgyalása mögé húzódva a keresztény szövetség harcához nem csatlakozott. A román vajdaságokban befolyását növelő Lengyelországra építve, a lengyel kapcsolatokkal rendelkező unokatestvér javára lemondott hatalmáról. A Habsburg befolyást ellensúlyozó III. Zsigmond által is támogatott Báthory András személyével – az 1595. évi moldvai vajdaválasztás példájának megismétlésével – a Porta is egyetértett, ami a török politika pozíciójának erősödését jelenthette Erdélyben. Báthory Zsigmond kombinációja teljes zavart okozott a térségben.⁶⁴ A keresztény koalíció tagjai egymás ellen fordultak, a két birodalom Erdély birtoklásáért folyó harca új szakaszba lépett, hisz megtartása mindkét félnek fontos lett. Kétségtelen,

⁶² Ivanics, a Krími Kánság és a tizenöt éves háború. i. m. 106.

⁶³ Szamosközy István történeti maradványai IV. Budapest. 1880, 89-90

⁶⁴ Szakály Ferenc: Virágkor és hanyatlás 1440-1711 Budapest 1990, 172-173.

hogy Zsigmond orientációváltása az Erdélyi Fejedelemség nehéz külpolitikai helyzetét alapjaiban nem tudta megváltoztatni, de a Habsburg-ellenes erőknek teret engedve bel- és külbiztonságát a hatalmi harcok polgárháborúvá szélesedése továbbra is fenyegette, életerejét apasztotta.

Erdély sorsa még nem dőlt el. A régió felett a Porta uralmának visszaállítása attól függött, hogy Rudolf császár-király a főhadszíntéren beállott patthelyzetben elég katonai erőt tud-e Erdélybe átcsoportosítani, amely szavatolja a Fejedelemség biztonságát. Tud-e olyan erdélyi politikát folytatni, hogy a Prágától távoli tartomány befolyásos főurai és rendjei kitartsanak az egyesítés mellett.

2. 4. Visszatérés a Portához

1599. március 29-én Báthory András fejedelemmé választásával az Erdély körüli hatalmi harc tovább folytatódott, a válság fokozatos mélyülése a fejedelemséget kilátástalan helyzetbe sodorta. András lavírozó politikájával a két hatalom távoltageggyeztetését igyekezett elérni, de a tét nagysága, Erdély hovatartozása a hintapolitikának még rövidtávon sem kedvezett. A török viszony rendezését külpolitikája legfontosabb feladatának tekintette, amit a Porta kedvezően fogadott. Az Oszmán Birodalom a térség feletti befolyásának visszaszerzésében, a keresztény koalíció szétrobbantásában, Erdélynek és a két román vajdaság együttműködésének felszámolásában, elsősorban Havasalföld leválasztásában volt érdekelt. Erdély fontossága tudatában a Porta tárgyalási alapnak tekintette a török szövetség felbontásában nem kompromitálódott fejedelem 12 pontba sorolt feltételeit, amelyek többek között portai védelmet, katonai biztonságot,⁶⁵ adómentességet, Várad, Lippa és Jenő Erdély kezén maradását, a majdani Habsburg-török békekötésben Erdély belefoglalását tartalmazták.⁶⁶ III. Mehmed elfogadta a feltételek többségét, Lippa és Jenő vonatkozásában és Havasalföld török fennhatóságában a Porta viszont következetesen elutasító maradt. A török vonal erősödésére utalhat az a Habsburgokkal eredménytelen tárgyalás is, amely II. Rudolf és Báthory András között folyt pápai közvetítéssel májusban-szeptemberben. Prága, jogot formálva Erdélyre katonai erő alkalmazásával a bíboros-fejedelem eltávolítása mellett döntött. Báthory András

⁶⁵ Eudociu de Hurmuzaki: Documente privitare La Istoria Romanilor. II. Bukarest 1880, 320-322.

⁶⁶ Szamosközy István: Erdély története 1598-99. Budapest 1977, 187-188.

fejedelemsége helyzetét az igen szűk mozgástérben a lengyelekhez és a román vajdaságokhoz fűződő kapcsolataival és terveivel szeretne volna erősíteni. III. Zsigmondot a két hatalom közötti közvetítésre használta, a két vajdasággal pedig Báthory Zsigmond 1595-ös hűbérú szerződése nyomdokain kívánta viszonyát alakítani.⁶⁷

Ez a konstelláció mind a Habsburg, mind az Oszmán Birodalom érdekeivel ütközött. I. Rudolf a török ellenes erdélyi koalíció egyetlen megmaradt tagjára, a lengyel befolyás növekedésétől és a várható török hadjáratától tartó Vitéz Mihály havasalföldi vajdára építve szándékozott gyűrűbe fogva nyugatról Basta kassai főkapitány seregével, keletről a havasalföldi támadó haddal Erdélyt elfoglalni.

Az erdélyi belpolitikai állapotok, a régi szabadság ígéretével megnyert székelyek támogatása Mihály vajda sikerét hozta az október 28-ai sellenberki-csatában, aki András halála után hatalmi tényező lett Erdélyben.⁶⁸ Báthory András lavírozó politikája nem hogy Erdély helyzetének tisztázásához, hanem még az időnyeréshez sem volt elegendő. A nyomasztó örökség, a válságos belső helyzet, a székely-kérdés, a szászok ellenséges érzülete, a biboros fejedelem tisztéből eredő vallási okok mellett I. Rudolf és Mihály vajda szövetezése és a gordiuszi csomó, a török szövetséghez való igazodás, - a törökkel a jó viszony helyreállítása úgy, hogy fejedelemsége és hűbérese, Havasalföld tényleges alávetettsége elkerülhető legyen, biztosítva így a hidat a császár-királyal a békés kiegyezéshez -, a felgyorsult események, elsősorban Vitéz Mihály támadása elsodorta a hintapolitikát. Vitéz Mihály Rudolftól kapott kormányzói hatalma sem lett tartós. Az okok között Rudolf elveszített bizalma és az erdélyi rendek soraiban kibontakozott ellenállás a döntő. Mihály vajda nyilvánvalóvá tette, hogy az Erdélyi Fejedelemséget magának akarja megtartani. Ez viszont Prága érdekeivel nem egyezett, amely megvonta pénzügyi támogatását. Mihály, a hatalmát jelentő hadserege fenntartására a portai adót ötszörösére emelte, a moldvai hadjáratot követő rablások a vajdaságánál jóval gazdagabb Erdély rendjeiben váltottak ki uralmával szemben ellenállást. Az erdélyi nemesség kérése nyomán a tartományba bevonuló Giorgio Basta főkapitány császári-királyi serege 1600. szeptember 18-án Miriszlónál a székelyek egy részének átállásával vereséget mért Mihályra. Erdély három nemzete Rudolf hűségére tért. Basta személye és csapatai a Habsburg fennhatóságot

⁶⁷ Erdélyi Országgyűlési Emlékek IV. Szerkesztette: Szilágyi Sándor Budapest 1878, 306

⁶⁸ Szádeczky, A székely nemzet története és alkotmánya. i. m. 136.

jelképezték.⁶⁹ A közjáték következő állomása Báthory Zsigmond 1601. március 26-ai harmadszori visszatérése volt, ami Erdély képlékeny helyzetét, a prágai udvar tehetetlenségét, a Porta aktivizálódását egyaránt jelezte. Az erdélyi rendek a jövőt illetően továbbra sem voltak egységesek. Csáky István és köre a Habsburg uralmat támogatta, Székely Mózes és a Báthory-hívek a szabad fejedelemséget, Zsigmond visszahívását képviselték. Miksa főherceg választása körüli tétlenkedésével Rudolf tartósította az Erdély körüli súlyos politikai bizonytalanságot, rontotta a Habsburgokhoz húzó erők pozícióit. Súlyos politikai hibának bizonyult a későbbi történések ismeretében Bocsikai István, a Habsburg irányzat mellett elkötelezett, legbefolyásosabb főúr kiiktatása és száműzése. A székely közsabadság ismételt eltörlése, Basta fizetetlen zsoldosainak fosztogatásai tovább mélyítették a törékeny Habsburg hatalom iránt a közhangulatot. Döntő tévedés volt a Habsburg politika részéről az Erdélyben népszerűtlen és megbízhatatlan Vitéz Mihály ismételt felkarolása.

A Habsburg fennhatóság megszakadását és egyben a lengyel-török befolyást jelentette Báthory Zsigmond mindössze öt hónapig tartó utolsó fejedelemsége. Zsigmond tisztában volt azzal, hogy fejedelemségét csak a Porta támogatásával tarthatja meg, főleg Rudolf kategorikusan elutasító szándékát követően. Ez is Prága hibás döntéseinek számát növelte, amivel a török karjaiba hajtotta a taktikázó fejedelmet. Prága komolyan felkészült Báthory Zsigmond elmozdítására, a saját erdélyi hatalmának visszaszerzésére. Basta és Vitéz Mihály egyesített seregének létszámát a források 18-22 ezer főre tették, az erdélyi sereget 25-40 ezer katonával számolták az 1601. augusztus 3-án a Goroszlónál vívott csatában. A tűzérség és a gyalogság küzdelmét hozó harcban Zsigmond vereséget szenvedett és Moldvába menekült.⁷⁰ Mihály vajda török kapcsolataira utaló gyanúja alapján Basta röviddel a csata után megölette hadvezértársát. Mihály sorsa a térség fejedelmeinek, vajdáinak tipikus története a két birodalom és a Lengyel Királyság szorításában vívott taktikai harcoknak. Goroszlót követően Erdély ismételten Habsburg irányítás alá került, de a zsoldosok pusztítása, a közbiztonság hiánya Zsigmond negyedik – egyben utolsó – visszatérését váltotta ki. A Porta megbocsátotta a korábbi eltévelyedéseit, gyakorlatilag az 1597. és az 1599. évi megállapodás feltételeinek alapján hatalmának visszahódításához

⁶⁹ Erdély története. A kezdetektől 1606-ig Főszerkesztő: Köpeczi Béla, i. m. 530-531.

⁷⁰ Vö: Illésházy István nádor feljegyzései 1592-1603. Pest 1863, 75. Istvánffy Miklós: Magyarország története 1490-1606. Ford. Vidovich György Debrecen 1867, 68-83.

katonai segítségnyújtást is kilátásba helyező szultáni athnamet október 2-án Brassóban a török császár átadta Zsigmondnak.⁷¹ A folyamatosan aktivizálódó török politika úgy döntött, hogy Havasalföld után Erdélybe is török-tatár csapatokat küld. Az 1601-1602 telén zajlott háborúskodásban a császári-királyi csapatok a Partium és Észak-Erdély megtartására törekedtek, Zsigmond a Rudolffhoz hű Szászföldet hódoltatta. „Erdélyország pedig romokban hevert, s nem volt élelem” olvasható Erdély állapotáról Jemiscsi Haszán nagyvezérnek a szultánhoz küldött telhiszében.⁷² A harcokat megszakító, 1602. február 15-én a status quo alapján létrejött fegyverszünet a felek kimerülését mutatta.

Újból a politikai kombinációk jutottak szerephez. Zsigmond szövetségeseitől kért további katonai segítséget. A bekerítéstől tartó, majd az 1602. július 2-án bekövetkezett tövisi csatában végképp vereséget szenvedett Zsigmond átadta hatalmát Rudolfnak, és örökre elhagyta Erdélyt. Basta 1604 tavaszáig tartó katonai kormányzatát Székely Mózes rövid fejedelemsége szakította meg.

Zsigmond távozásával a törökbarát erdélyi erők előtt egyetlen választás maradt: oszmán területre, Bektas temesvári pasa oltalma alá vonultak. Soraikban ott található a fiatal Bethlen Gábor. 1603 tavaszán visszatérésüket megkönnyítette a Basta főhadparancsnok uralmával elégedetlen erdélyi rendek magatartása és Jemiscsi Haszán nagyvezér számottevő katonai segítsége. A Bektas temesvári pasa török-tatár csapataival kiegészített, mintegy 12 ezres sereg 1603 nyarán gyorsan végrehajtott hadműveleteivel a Partium kivételével egész Erdélyt elfoglalta, mire Székely Mózes Gyulafehérváron fejedelemmé választották a rendek. Prága havasalföldi szövetségese, Radu Serban vajda, aki Vitéz Mihály Habsburg-barát politikáját és szerepvállalását követte, Brassó közelében július 17-én súlyos vereséget mért az új fejedelem hadára, maga Székely Mózes is elesett. A vereség nyomán a törökbarát rendi ellenzék ismét török földre húzódott, a visszatérés kedvező pillanatát várva.

Erdély visszatért a korona alá, a két országrész egyesült. Az 1597-1603 közötti időszak a két nagyhatalom katonai patthelyzetének erdélyi változata, Erdélynek a tizenöt éves háború politikai-gazdasági válságába történő beolvadását hozta. A Báthory Zsigmond által kezdeményezett Portához való visszatérés programja kudarcra végződött, a periferiális helyzetével szembesült Erdélynek önálló létét, függetlenségét újra kellett fogalmaznia. Ha

⁷¹ Tóth, A mezőkeresztesi csata jelentősége és a tizenöt éves háború i. m. 312.

⁷² Dávid-Fodor, Magyar vonatkozású török államiratok i.m. 287.

Rudolf képtelen megvédeni keleti tartományát, akkor a közép-európai realitások figyelembevételével Erdélynek kell újra a szövetségre lépnie a törökkel.⁷³

Összegzés

A XVI. század utolsó évtizedeiben az Oszmán Birodalom kiteljesedő és mélyülő pénzügyi problémák által gerjesztett belső válsághelyzetéből a portai háborús párt katonai sikerek reményében gazdag zsákmánnyal kecsegtető nyugati irányú hadjáratral igyekezett kilábalni. A katonai csoportok küzdelméből Szinán nagyvezér frakciója érvényesítette akarátát, és indította el a Habsburg Birodalom ellen az 1591-1606 között zajló hosszú háborút. A háborús politika, II. Rudolf elszántságs, a kiegyenlített erőviszonyokat hozó első évek hadjáratai, az európai államok egy részéből szerveződött keresztény összefogás döntéshelyzetre készítették a centrikus helyzetű közép-európai térség vazallus államait, Erdélyt, és a két román vajdaságot.

A tét nagy. Orientációváltással felmondani a mozgásteret alig engedő, viszonylagos, de biztonságot jelentő török vazallusságot, és csatlakozni a keresztény koalícióhoz, vállalva a fegyveres harcot a Porta ellen az elszakadás lehetőségével, Magyarország egyesítésének reményében. A két háborúzó nagyhatalomnak az Erdélyi Fejedelemséggel kapcsolatos politikája érdekeikből adódóan eltérő volt. A Porta Erdély hűségének megtartására törekedett, ez biztosította volna a román fejedelemségek törökbarát politikáját, a térség nyugalalmát is. A Habsburg politika szándéka Erdély és annak vonzásában Moldva és Havasalföld bevonása a keresztény koalícióba. Ezzel egyrészt megosztani kívánta a Bécs irányába támadó törökök erejét és figyelmét, másrészt a Királyi Magyarország területi egységének visszaállítását célozta meg. Báthory Zsigmond az erdélyi békepárt megsemmisítésével Erdély történelmi kényszerhelyzetére adott választ, amikor az összmagyar érdekekért is vívott háborúban 1595. január 28-án a prágai szerződésben katonai-politikai szövetségre lépett I. Rudolffal. A döntés a kialakult biztonságpolitika alapvető megváltozását jelentette: az addig török orientációt fenntartó három vazallus jövője a keresztény koalíció katonai győzelmének függvénye lett. A tizenöt éves háború várcsatározásait és mezei ütközeteit a szembenálló hadseregek kiegyenlített katonai teljesítménye jellemezte. A hadügyi reformfolyamatok harcászati és technikai vonatkozásai a Habsburg koalíció minőségbeli előnyét eredményezték, amit a török

⁷³ Hóman Bálint- Szekfű Gyula: Magyar történet III. Budapest 1943, 357.

hadsereg mennyiségi lehetőségei ellensúlyoztak. A gyurgyevői győzelem, Havasalföld felszabadítása és a Maros menti várak, Lippa, Jenő visszavétele után 1596-ban indított török ellentámadás, Eger eleste és a mezőkeresztesi csatavesztés bebizonyította, hogy a két hatalom között erőegyensúly-eltolódás nem következett be. Erdély biztonsága veszélybe került. Báthory Zsigmond taktikázása, a prágai szerződés ismételt megújítása mellett a portai kapcsolatfelvétel elindítása Erdély zavaros korszakát indította el.

Zsigmond 1598. évi lemondása, majd visszatérése megnehezítette a Habsburgok erdélyi hatalomátvételét, egyidejűleg teret adott az erdélyi törökbarát erők aktivizálásának. A két hatalom hadjáratával is számolni kényszerülő Zsigmond Báthory András személyét támogató lengyel kombinációja Erdély birtoklásáért folyó harcban belső háborús helyzetet teremtett. A külpolitikájában lavírozó Báthory András helyzetét folyamatosan gyengítette az erdélyi belpolitika alakulása, a székelyek Báthory-ellenessége, a szászok Rudolf iránti hűsége és a Havasalfölddel Erdély birtoklását megkezdő Habsburg politika. A három vazallus fejedelemség egymás elleni kijátszása, felhasználása a térség hatalmainak kipróbált, sokszor alkalmazott módszere Vitéz Mihály uralmát hozta. Basta császári serege és Mihály székelyek által támogatott csapatai csatatérré változtatták és a fosztogató katonáknak szolgáltatták ki Erdélyt. Az erdélyi rendek politikai egységének hiánya, a Habsburgok tétlenkedése, az Erdélyben népszerűtlen Vitéz Mihály eszközként történő felhasználása a hatalmi közzjátékok sorát, Zsigmond 1601-es újabb visszatérését, a fejedelemségért vívott harcot eredményezte. Az aktivizálódó török diplomácia katonai segítsége kevésnek bizonyult Zsigmond hatalmának megtartásához, az erdélyi török vazallus állapot visszaállításához. Székely Mózes jelentékeny török fegyverekkel támogatott, rövid fejedelemsége sem akadályozta meg a két országrész egyesülését, Erdély visszatérését a korona alá. Rövid ideig úgy tűnt, hogy az egyesüléssel eldőlt a birodalmak között vergődő Erdély sorsa.

3. A Bocskai-felkelés és a Porta szövetsége

3.1. A felkelés kirobbanása és Bocskai török kapcsolata

Az erdélyi politika metamorfózisai a tizenöt éves háború fordulópontjának tekinthető mezőkeresztesi csatát követően Basta győzelmével rövid ideig úgy tűnt, hogy lezárultak, és a két ország egyesülésével eldőlt a birodalmak között vergődő Erdély sorsa. Mindeközben a török oldalon teljes a zűrzavar. A nagyvezérek telhiszeit olvasva feltárul a súlyos gondokkal küzdő Oszmán Birodalom összes nehézsége. A keleti háborúk és a belső felkelések, a szilisztriai keresztények lázadásai,⁷⁴ Pozsega és a nagyon fontos utánpótlási pontnak számító eszéki híd védelmének biztosítása mellett a zsoldmaradásokkal és súlyos pénzhányokkal terhelt Porta 1603/1604 fordulóján kénytelen tudomásul venni, hogy „Erdély teljes mértékben kicsúszott birtoklása alól”⁷⁵

A másik nagyhatalom, a Habsburg Birodalom is komoly belső ellentmondásokkal szembesült II. Rudolf politikájának következtében. A Habsburg abszolutizmusnak a birodalmi rendek alkotmányos jogai ellen indított támadása, a protestáns vallásszabadságot támadó, a városok esetében a katolikus restaurációt meghirdető ellenreformációs programja, a szabad hajdúságra is kiterjesztett vallásüldözés mellett a vallásszabadságot tovább korlátozó 1604. évi XXII. Articulus, a háborús terhek növekedése, a zsoldosseregek terrorja, Kassa és a Szepesség ellenében hozott sérelmes intézkedések, a nemesi birtokjog vonatkozásában tett kamarai döntések és az ezek nyomán elindított fiskális felségsértési perek már a század elejétől komoly feszültségforrások lettek az udvar és a Királyi Magyarország rendjei között.

A megbomlott belső hatalmi erőegyensúly visszaállítását és a politikai pozíciók garantálását megcélzó rendi mozgalom 1604. évi kirobbanása nemcsak a hosszú háború utolsó szakaszát, a „háború a háborúban”⁷⁶ jelentette, hanem egy olyan magyar-magyar politikai gondolkozás és gyakorlat formálódásának folyamatát is, amely összmagyar és keresztény érdekek jegyében vállalt a törökkel politikai-katonai szövetséget. A korábbi fél

⁷⁴ Dávid Géza-Fodor Pál: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. HK XXX. 2/3 451-459.

⁷⁵ U.o. Mehmed nagyvezér telhisze, I. Ahmed szultánnak 459.-460.

⁷⁶ Tóth Sándor László, A mezőkeresztesi csata jelentősége és a tizenöt éves háború. i.m. 129.

század óta tartó kényszerű együttműködés okai a XVI-XVII. század fordulóján vívott tizenötéves háború csalódottságában, a két birodalom kínlődésében, a speciális közép-európai hatalmi viszonyokban és a magyar rendek fellobbanó Habsburg-ellenes mozgalmában keresendők. A Bocskai István és Bethlen Gábor nevéhez kapcsolódó bel- és külpolitika egyaránt felhasználható volt mind a Habsburgokkal, mind a Portával szemben.

A rendi jogok biztosításáért folytatott küzdelmek mélyén ott húzódott a stratégiai fontosságú keleti országrész fennmaradása, amit a nagyformátú reálpolitikus fejedelmek a Porta szövetségével a hátuk mögött nyomatékosabbá tehettek.⁷⁷

A XVII. századi magyar rendi mozgalmak további sajátossága a török kényszerű jelenlétének kihasználásán túl – aminek természetesen mindig ára volt -, hogy az uralkodó elleni küzdelmek akkor robbantak ki Magyarországon, amikor a Habsburgoknak másutt komoly katonai konfliktusai támadtak, és erőik az európai hatalmi politika folytán lekötöttek vagy kevésbé használhatók voltak. Igaz ez a Bocskai-felkelésre a nagy háború utolsó szakaszában, és a Bethlen Gábor fejedelemsége idején elkezdődő, az európai hegemoniáért folyó harminc éves háborúra egyaránt. 1604 nyarán a magyar rendek türelme elfogyott. A feszültségek torlódására Mátyás főherceg Prágába küldött levele is figyelmeztette II. Rudolfot: „A magyarokat csupán sikeres ígéretekkkel nem lehet tovább csillapítani. Nem csak a töröktől szenvednek, ha nem sikerül a király oldalán tartani őket, elszakadásuk elkerülhetetlenül be fog következni.”⁷⁸

A figyelmeztetés hiábavalónak bizonyult. A Habsburg Birodalom gazdasági-katonai tehetetlensége és defenzívája, valamint a magyar rendek részérdekeit veszélyeztető közjogi, vallási sérelmeket kiváltó politikája miatt a Királyi Magyarország háborútól eddig kevésbé sújtott területén, a Felvidéken bontakozott ki a nemesség ellenállása.

Erdélyi rendjei nem mozdultak, nem reagáltak a felvidéki mozgalom hírére. E tétlenséget elsősorban az erdélyi rendek kezdeményezőképességének hiánya és gyengesége, a háború okozta kimerültség, a brutális erőszak pusztításai, és nem utolsósorban a császáriak jelenléte magyarázza. A közel 5000 főnyi császári sereg és a mozgósítható székely haderő elegendőnek bizonyult a Habsburg hatalom fenntartásához a felkelés első évében. A sorozatos császári katonai baklövéses – elsősorban a kevés katona, a határozottság hiánya, ahogy az korábban 1551-ben Castoldó akciója során is megmutatkozott –, vezettek erdélyi

⁷⁷ Szakály Ferenc: Mi veszett Mohács után? Valóság 1988/3.sz. 48-49.

⁷⁸ Acsády Ignác: A magyar adózás története 1598-1604-ben. Budapest 1906, 72.

pozíciójuk ismételt elvesztéséhez. Bebizonyosodott az is, hogy a két román fejedelemséget sem tudja kezelni a prágai udvar.

Különösen igazak ezek a megállapítások a katonai felkelés első hónapjaira, amikor a székelyek körében népszerűtlen Bocskai ellen nem indítottak Erdély irányából ellentámadást, és Basta 15000 fős serege is a tiszántúli betörés helyett október-november hónapokban Kassát akarta elfoglalni. Ezek az elszalasztott lehetőségek jelentősen hozzájárultak aztán Szatmár, Kővár, Lippa, Karánsebes és Lugos várak elvesztéséhez.⁷⁹

Az erdélyi országgrész katonai kormányzója, Basta már 1604 márciusában írt leveleiben tájékoztatta uralkodóját a Habsburg adminisztráció súlyosbodó helyzetéről és a török beavatkozás veszélyéről.⁸⁰ Az alsó-magyarországi helyzet romlása miatt Basta elvezénylésével Rudolf helyzete Erdélyben még tovább gyengült. Ez a hatalmi bizonytalanság előre vetítette a fejedelemség portai függésének lehetőségét, amelyet aztán a Bocskai István vezetésével meginduló fegyveres harc teremtett meg.

A Porta számára biztonsági okokból Erdély visszahódítása fontos volt, így a lehető legjobb pillanatban jött Bocskai katonai felkelése a Habsburgok ellen. A korábban már részletezett, rendkívül aggasztó és komplex török válsághelyzet mellett Mehmed pasa 1604. augusztus 5-én kelt írása külön kitért a magyarországi állapotokra. Kanizsa elfoglalása ellenére bizonytalanul érezte magát a Hódoltság végvidékein állomásozó megfogyatkozott török katonaság. „a kémek és az elfogott nyelvek szerint az összes szlovéniai és horvát sereg gyülekezőben és összeállóban van. Helyzetünk fölöttébb súlyos a teljes seregnélküliség miatt. Egyáltalán nem tudjuk, mi tévők legyünk.”⁸¹ A gyorsan aktivizálódó Porta látókörébe az 1597-től éledező erdélyi török barát párt mellett, amely ugyan Székely Mózes halálával kiszorult Erdélyből, a magyarországi forrongás kapcsán hamar bekerült fejedelem-jelöltként Bocskai István személye.⁸² A Porta előtt ismert volt a török vazallusságot felbontó Báthory Zsigmond fejedelem legbefolyásosabb politikusa, Várad kapitánya minden törökellenes tevékenysége és a havasalföldi hadjáratok idején játszott szerepe. Ám a bihari főúr körül 1603/1604-ben

⁷⁹ Benda Kálmán: A Bocskai szabadságharc. Budapest 1955, 117-119.

⁸⁰ Veress Endre: Basta György hadvezér levelezése és iratai. Budapest 1913, II kt. 308.

⁸¹ Dávid Géza-Fodor Pál: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából, i.m. 459.

⁸² Nagy László: Egy szablyás magyar úr Genfben. Hajdúböszörmény 2000, 122.

kialakult speciális szituáció az érdekek miatt egy új jellegű kapcsolat kiépítésére nyitott lehetőséget. A kölcsönös egymásra utaltság, a zűrzavaros XVII. századelő történései, a sajtóságon szűkre szabott közép-európai mozgástér, a rendi ellenállás, a tizenöt éves háború valamilyen módon történő lezárása és az Erdéllyel kapcsolatos török érdekek érvényesítése mint adott keret hozta Bocskainak a Portával megkötött katonai együttműködését. A Habsburg-ellenes fegyveres felkelés melletti döntését meghozó Bocskai török kapcsolatának alakulása remekül felmérhető és követhető az egykori történétírók, és a szakirodalom alapján (Ibrahim Pecsevi, Szamosközy István, Hidvégi Mikó Ferenc mellett Nagy László 1956-ban megtalált Bocskai titkos levéltárának 22 levele és a magyar vonatkozású adatai Dávid Géza és Fodor Pál publikációi). Bocskai István közvetett szóbeli felajánlkozása az erdélyi fejedelmet kereső töröknek a források alapján már 1604 márciusában megtörtént. Erre válaszként április 1-jén Lala Mohamed szerdár Belgrádból küldött levelében kedvezően fogadta a partiumi főúr egyéni akcióját. Biztosította a szultán támogatásáról, egyben kérte, hogy írásban pontosítsa „valamit ő hatalmasságától kíván.”⁸³

A Székely Mózés halála után Erdélyből távozott török barát erdélyiek segítségével június végére megfogalmazódott és kölcsönösen elfogadott feltételek azt bizonyítják, hogy Bocskai kész török katonai segítséggel a Rudolf elleni fegyveres küzdelem élére állni. A Porta pedig hajlandó török-tatár hadaival Erdélybe vonulni, egyidejűleg az erdélyi rendek szabad fejedelmválasztását megerősítve Bocskait a fejedelmi székbe helyezni. Elengedi 10 évre az adófizetést, a harcok során visszaszerzett erdélyi várakat – amennyiben azt magyarok vívták meg – fennhatóságuk alatt hagyja. Az 1604 nyarán szövögetett szálak azonban időlegesen elszakadtak, az Erdély ellen tervezett hadművelet megakadt. Az okok egyike a Habsburg uralkodó július 2-án hozott rendelete volt, melynek értelmében Bocskai két vár kivételével minden addig elvett birtokát visszakapta.⁸⁴ Fegyverfogásának közvetlen motivációja ezáltal megszűnt, így kapcsolatát Belgráddal és a Bethlen Gábor vezette temesközi erdélyi törökösökkel egyoldalúan elvágta.

Arra vonatkozóan nincs forrás, mennyi volt a politikai céltudatosság vagy a pillanatnyi hangulat II. Rudolf Bocskai birtokaival kapcsolatos döntésében, de ez kétségtelenül – legalábbis néhány hónapra, – fenntartotta a térségben a Habsburg pozíciókat. Bocskai

⁸³ Dávid–Fodor, Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. i.m. 459.

⁸⁴ Veress, i.m. II. k. 462-463.

elhatározásához, mely szerint időleges megszakította kapcsolatát a Portával, hozzájárult továbbá a török haderő magyarországi felvonulásában támadt késedelem is, hisz az előzetes tervekkel ellentétben csak augusztus 5-én érte el a sereg Belgrádot. Itt csatlakoztak hozzá a törökbarát erdélyi nemesek is. Erdély megtartásához szükséges képességeiben erősítette a Habsburgokat az 1604. szeptember 13-án Dampierre ezredes vezette, főleg hajdúkból álló seregének győzelme a törökök felett Temesvár közelében. Bizonyíthatja ezt Barbiano Belgiojoso kassai főkapitány szeptember 28-án kelt levele, melyben Bocskait a rakamazi táborába hívta a török elleni háború folytatását szolgáló megbeszélésre.⁸⁵ Indokoltá tette ezt az ország középső hadszínterén fellángolt harcok alakulása, a Habsburg őrség által kiűrtett Hatvan, Vác majd Pest erősségeinek török kézre kerülése, és Esztergom szeptember 19-én kezdődött ostroma.

Tartva attól, hogy a rakamazi táborból érkezett levél elfogását jelenti, valamint a Habsburgok iránti teljes bizalom hiánya hozta meg Bocskai István döntését önvédelméről és az ehhez szükséges török segítségkérésről. Szentjobb várának elvesztése és Nagykeréki ostroma után október 15-én Álmosd-Diószeg mellett aratta első katonai sikerét Lippai Balázs, Németi Balázs, Ibrányi Ferenc hajdúkapitányok megnyerésével. Az adorjáni tábora ellen felvonuló Pezzen hadoszlop megsemmisítése a felkelés első komoly katonai sikere volt.

Az erdélyi státusának helyreállítására diplomáciailag és katonailag aktivizálódó Porta és egy, a vazalluságot vállaló fejedelem beiktatási kezdeményezéséből, majd a Habsburgok elleni védekezésből kitört Bocskai-felkelés a tizenöt éves háborút ismét mozgásba hozta. A harcban álló birodalmak defenzívája véget ért, a háború az addig katonailag megkímélt Felvidéken folytatódott. Belgiojoso váratlan és gyorsütemű visszavonulása, a nagyvárosok – Debrecen, Kassa – megnyerése Felső-Magyarország irányába nyitotta meg Bocskai előtt a mozgalom kiterjesztését.⁸⁶ 1604. október 26 - és november 7. között Tiszalök lett először az országos méretűvé bontakozó mozgalom központja.

Bocskai sikereiben nem igazán a csaták a döntőek, megkockáztatom, hogy nem elsősorban a katonai fellépésen múltott a felkelés ügye. A politikai keret kialakításával, a társadalmi bázis folyamatos bővítésével, a tekintélyes magyar főurak (Ecsedi Báthory

⁸⁵ Benda Kálmán-Kenéz Győző: Barbiano generális jelentése a Bocskai szabadságharc első hónapjairól. Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen 1970/1 174-175.

⁸⁶ Nagy László: A császári hadsereg támadása a Bocskai szabadságharc ellen 1604 őszén. HK. 3/4. 1956 117.-149.

István, Homonnai Drugeth Bálint, Illésházy István, Mágochy Ferenc) csatlakozásával, majd az erdélyi rendek és a székely tömegek megnyerésével erősödtek igazán Bocskai pozíciói. Természetesen igen fontos volt a katonai háttér is. Bocskai fegyveres erejét 1604 őszén először a hajdúkapitányok mögött felsorakozó hajdúkatonaság, novembertől a török-tatár segédhadak, 1605 februárjától pedig már a székelyek is biztosították. A Porta számára különösen kedvező időben tört ki a jelentős Habsburg erőket lekötő Bocskai felkelés. Megmutatkozik ez abban a gyorsaságban és helyzetfelismerésben, ahogy Lala Mohamed nagyvezér reagált az álmosdi győzelemre: már október 19-én elküldte Szeben városának levelét, amelyben Bocskai fejedelemségének elfogadására szólította fel a szászokat.

Azonnal megjelentek a szultán követei a tiszalöki táborban, de ott volt a Porta küldötte a november 12-ei kassai bevonulást követően is Bocskainál, hogy átadja I. Ahmed szultán „végső barátságát” Az esztergomi vár elleni sikertelen nyári ostrom ismeretében érthető a török felajánkozás, azaz a felkelők katonai műveleteinek támogatása. Minden viszolygása ellenére Bocskainak is életbevágóan szüksége volt az oszmán segélyerőkre, hogy szembe tudjon szállni az udvari haditanács parancsa által Kassa elfoglalása után a felkelés központjának tekintett város ellen indított Basta-Kollonich közel 20000 főre tehető haderejével.

A november 17-én Osgyánnál kibontakozó találkozó harc kudarca után a hajdúkkal, parasztokkal és a 3000 fős török-tatár segélyhaddal együtt 16000 főre tehető Bocskai sereg a november 25-28. között lezajlott edelényi-besenyői csatában ugyan vereséget szenvedett, de a császári sereg nem tudta elérni fő célját, Kassa elfoglalását és ezzel a háború megnyerését.⁸⁷ Bocskai Istvánnak a mislei táborban hozott politikai és katonai döntései a felkelés további sikerei szempontjából sorsdöntőnek bizonyultak, mert az 1604 decemberében Basta és Kollonich vezette csapatok és az Erdély felől fenyegető Habsburg erők ellen egyidejűleg megindított preventív műveletek támogatói bázisának megerősödésével és kiszélesítésével jártak. Az eddig mozdulatban és Bocskaival szemben tartózkodó Erdélyi rendjeinek a hónap 12-én írt levelében a felkelővezér egyértelművé tette a mellette való kiállást mint egyetlen lehetőséget, ellenkező esetben hajdúkkal, törökökkel vonul ellenük.⁸⁸ Bocskai István igyekezett a külpolitikában is mozgását biztosítani, ezt mutatja Jeremiás Mogillával, Moldva vajdájával kialakított politikai-katonai

⁸⁷ Nagy László: Adatok az edelényi-besenyői csata történetéhez. HK 1956/2 sz. 78-80.

⁸⁸ Szilágyi Sándor szerkesztésében: Erdélyi országgyűlési emlékek. V.kt Budapest 1878, 360-371.

együttműködése Erdély bekerítésében. Ugyanakkor késznek mutatkozott politikai egyezkedésre a Habsburgokkal is Erdély függetlenségének garantálása és fejedelmi státusának elismerése esetén. Sőt, az 1605 elején Mágoczhy Ferenchez küldött levelében arról olvashatunk, hogy hajlandó a Portától való elszakadásra.⁸⁹

Megkérdőjelezhető a törökkel szembeni fellépésének komolysága a tizenöt éves háború katonai erőviszonyai és az álmosdi győzelem tudatában, hisz mindkét hatalom nem a háború folytatásában, hanem inkább a mindenáron megkötendő békében gondolkodott. Egy olyan békében, amiben mindhárom szereplő saját érdekeit és a háború kitörésekor fennálló státus quo-t akarta érvényesíteni. Az 1604 december és 1605 február között zajló téli hadjárat koncentrikus támadásának sikerei, a minden irányban kezdeményezett stratégiai előrenyomulás Bocskai kezére juttatta a Felvidék és Erdély túlnyomó részét, egyedül Nyugat-Dunántúl nemessége maradt Rudolf hűségén. A Porta leplezetlen örömmel fogadta a Habsburgok ellen indított lendületes hadműveleteket. Mehmed nagyvezér I. Ahmednek a magyarországi helyzetről küldött telhiszében az esztergomi kudarc magyarázkodása után terjedelmes részt szentelt a magyarok és a „bűnös nemcse” közötti ellentétéről és a folytatódó küzdelmekről. Tényként említi, hogy „Isten kegyelméből Erdély tartománya a korábbiakhoz hasonlóan a jól védett birodalom részévé vált.”⁹⁰

Szólta Bocskai István hűségéről: „engedelmesen és szolgáltkészen tevékenykedik padisahunk nagyúri érdekében”, végezetül további jó hírként beszámolt uralkodójának a Balaton déli partján álló Bolondvár és Öreglak elfoglalásáról.⁹¹

A komoly Habsburg erőket lekötő, sikeres hadműveletek Erdélyben is alapvetően megváltoztatták Bocskai helyzetét. A megyék jelentős része és a székelyek is elfogadták fejedelmüknek. Ebben fontos szerepe volt a Belgrádban tartózkodó Lala Mohamed nagyvezér a szultán nevében személyére kiállított szabadlevelének, ami a tizenöt éves háború előtti portai eljárást, az Erdély vazallusi státusához való visszatérést és gyakorlatot jelezte.⁹² A székelyek megnyerését a Sárospatakon 1605. február 16-án a közsékelyeknek kiadott szabadságlevele hozta meg Bocskainak, amit néhány nappal később a

⁸⁹ V.ö.: Bocskai 1605. március 25-i levele Mágoczhy Ferenchez /MOL Gyulafehérvári Káptalan Lymbus V./

⁹⁰ Dávid –Fodor, Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. i.m. 461.

⁹¹ u.o.

⁹² Papp, Die Verleihungs – Bekräftigungs und Vertagskunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. i.m. 123.

Nyárádszeredán gyűlésre összejött magyar és székely küldöttek egyhangú fejedelmválasztása követett.

Az 1605. április 17-én Szerencsre összehívott országgyűlésen 22 vármegye nemessége és számos város polgára jelent meg. Bocskai István a gyűlés elsődleges feladatának a felkelés politikai kereteinek kialakítását tekintette. A nemesség és a főnemesség rendi sérelmeinek megszüntetése, a hajdúk és a hadseregben szolgáló jobbágyok túlkapásai elleni fellépés és a hadsereg főúri vezetésének garantálása teremtette meg azt a légkört, amelyben a jelenlévők, hogy a korábban megszakadt államegység a Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség között létrejöjjön, Bocskai Istvánt „Magyarország fejedelmévé választották”⁹³A két fejedelmi cím birtokában Bocskai politikai-katonai súlya, mozgáskörlete egyértelműen megnövekedett, ám egy pillanatra sem felejtette el Közép-Európa valóságát, a birodalmak hármasságába szorított nemzet kényszerű külpolitikai igazodását.

Bocskai török kapcsolatának történetében a szerencsi országgyűlést megelőzően és azzal párhuzamosan kezdődött az a tárgyalássorozat Isztambulban majd Rákos mezején, amely a felértékelődött katonai eredményei következtében az új magyar érdeket, azaz az Erdélyi Fejedelemség státusának helyreállításából kiindulva, a Porta hozzájárulásával további területek egyesítését fogalmazta meg.

3. 2. Bocskai István fegyveres ereje

Bocskai István 60000 fős hadserege 1604/1606 folyamán jól követhető szakaszokon, politikai döntésekhez kapcsolhatóan szerveződött meg. Az önvédelmi harc vállalása pillanatában kizárólag saját, mintegy 800 katonából álló magánseregére számítható bihari főúr a hajdúkapitányok megnyerésével és a mögéje felsorakozó hajdúkkal érte el első győzelmét, és válhatott a rendi és vallási sérelmekről forrongó főnemesek, vármegyék és városok felkelő vezérévé. A felső-magyarországi rendekre és városokra épülő politikai bázis bővítését megteremtő 1604. november 12-ei kassai gyűlés, a székelyszabadság biztosítását kimondó 1605. február 16-ai kiáltvánnyal elkezdődött erdélyi fordulat, majd a nyárádszeredai fejedelmválasztó országgyűlés és a magyarországi felkelt rendek áprilisi

⁹³ Nagy, Egy szablyás magyar úr Genfben. i.m. 174-175.

szerencsi országgyűlése teremtették meg a társadalmi alapot és szándékot a Habsburg-ellenes harc folytatásához és a lendületes hadseregszervezéshez.

A megszerződött hadsereg a felkelés során hajdúkból, székelyekből, a végvárok magyar katonáiból, Bocskai udvari hadából, magánfőúri csapatokból, valamint a városok és vármegyék kiállított katonaságából állott. A magyar származású katonák mellett 1605-től idegen, a portai katonai szövetség török-tatár segélyhadai és Movilla Jeremiás moldvai vajda csapatai 5000-15000 közötti változó létszámban vettek részt a hadműveletekben.⁹⁴

Bocskai hadseregének fő katonai bázisa és legnagyobb számú alkotórésze a közel 30000 hajdúkatona volt. A hajdú kérdés régóta foglalkoztatja történetírásunkat, a róluk kialakított, politikai érdekektől sem mentes kép igen változatos. Ideológiáktól és érzelmektől elvonatkoztatott megítélésük a XX. század utolsó évtizedeiben kezdődött, de viselt dolgaik miatt bizonyára ezután is megosztott lesz a közvélemény. A hajdúság mint társadalmi csoport az Oszmán Birodalom balkáni majd magyarországi hódításával összefüggésben a gazdaságilag és egyszisztenciálisan nehéz helyzetbe került hódoltsági paraszti és kisnemesi elemekből alakult ki. A tradicionális társadalomból kiszakadtak a több éves hadjáratok hatására részesévé váltak a kiépülő végvérek feladatkörének. A tizenöt éves háború kitörésekor többszöri metamorfózison átesve a gyalogos hajdúságot új magyar gyalogos fegyvernemként tartották számon.⁹⁵

Bocskai mozgalmának kezdetén a hajdúkatonaság négy markánsan elkülöníthető rétegre tagozódott: a végvárokban katonáskodó, lajstromozott és fizetett király hajdúkra, a lajstromba felvett, de zsoldot és ellátást ritkán látó, fosztogatásra kész szabad hajdúkra, a magánföldesúri hajdúkra és Bocskai telepítése nyomán 1605. decemberétől a hajdúvárosok lakosságára.⁹⁶ A felkelő seregben a korabeli források alapján a szabad hajdúk szolgáltak a legnagyobb számban, amit tovább növeltek a csatlakozó főúrak bandériumai és az átállt végvárok hajdúkatonái.⁹⁷ Harcértékükről elismerően nyilatkoztak a kortárs császári tábornokok és a török vezérek egyaránt. A 100-120 méter hatótávolságú rövid puskával,

⁹⁴ Magyarország hadtörténete I. kt. Főszerkesztő: Liptai Ervin i.m. 246.

⁹⁵ Kalmár János: Régi magyar fegyverek. Budapest 1971, 14.

⁹⁶ Nagy László: Bocskai István a hadak élén. Budapest 1981, 102-103.

⁹⁷ Történelmi Tár. 1871-1911. Illésházy István levele Bocskai Istvánnak 1604 őszén. Budapest 1900, 416.

szablyával és fokossal harcoló hajdú katonák a könnyűgyalogság kategóriájába sorolhatóak.

Távolsági-mélylési feladatokra, felderítésre, a műveletek során területbiztosításra, gerilla harcmodorra különösen alkalmasak voltak. Csaták során a lovasság mellett a hadsereg legmozgékonyabb csapatrészének számítottak, a hadrendben szívesen állították a gyalogos hajdúkat a szárnyakra a lovasság rohamának megtörésére.⁹⁸ A lőfegyvereivel messzebb hordó, erősebb tüzerőt képviselő, zártabb és masszívabb német gyalogos egységekkel szemben a hajdúcsapatok mozgékonyabbnak, kreatívabbnak és kezdeményezőbbnek bizonyultak. Könnyebb fegyverzetük és mozgásigényük miatt a hajdúk zárt rendje hamar felbomlott az ütközet során, csaták eldöntésére nem voltak képesek. Fegyelmetlenségre való hajlamosságuk miatt így döntő ütközetben alulmaradtak (Basta 1604 novemberében két alkalommal is megverte őket). A hadsereg fő fegyvernemét képező lovasságban, amely döntő többségében könnyű lovasságot jelentett, szintén sok volt a hajdúkatona.

Bocskai politikusként és hadvezérként a székelység megnyerésére törekedett. Tisztában volt Erdély hadrendjében betöltött szerepével, a János Zsigmond rendeletét követően megindult székely romlásból fakadó veszélyekkel, így kész volt a keresztúri feltételeket elfogadni, általa a székely haderőt terveihez újra megerősíteni. A népesség létszámának arányában az általános hadkötelezettségen alapuló hadszervezet a XVII. század elején 10-12000 katonát tudott kiállítani, amelyből 4000 a lovas, 8000 pedig a gyalogos katona volt. Az 1605-ben vezetett magyarországi műveletekben jelentéktelen számban vettek részt a székelyek. A korponai országgyűlést követő bécsi tárgyalások megkezdésekor rendelte el nagyobb székely kontingens hadi készenlétét a fejedelem. 1606. március 9-én Kassán íródott levelében „2000 veresbe öltözött gyalogot, jó puskásokat és 2000 válogatott jó lovas kopjásokat” sürgetett. A fejedelemség védelmére 500 gyalogost és 200 lovast hagyott. Politikai végrendeletében, az Erdély feladatát kijelölő koncepciójában is figyelmezteti utódait „a székelyeknek szabadságokban” megtartására.⁹⁹

A Bocskai hadszervezet kisebb részét a végvári katonaság adta. A felvidéki hadjárat során a városok klasszikus ostromára készületlen felkelő seregnek nem kellett váróvadásokkal foglalkoznia, mert azok megadták magukat. Létszámuk a magyarországi

⁹⁸ Nagy Milleniumi Hadtörténet. Kelenik József: A hajdúk. Budapest 2000, 128.

⁹⁹ Szádeczky Kardoss, A székely nemzet története és alkotmánya. i.m. 166.
v.ö. Nagy László Székelyek a hadak útján. Budapest 2001, 176.

várakban 7000 fő, az erdélyi végvárakban 3000 főre tehető. Harcértékük a szabad hajdúkéval volt egyenértékű.

Az udvari had inkább a fejedelmi testőrséget jelentette és folyamatosan növekedve 1606-ban érte el a 6000-es létszámot. Magját az álmosdi ütközet idején Bocskaihoz elsőként csatlakozó 300 kölesi hajdú alkotta, majd a szerencsi országgyűlés határozata alapján 1000 kék darabonttal és a korponai országgyűlésen megszavazott 1000 lovassal bővült. Az 1606 márciusában berendelt 4000 székely katonával érte el legnagyobb létszámát, s a legjobb fegyverrel felszerelt, diverziós feladatra is képes elit egységnek számított.

A városoktól Bocskai először 1604. november 12-én kérte 2000 puskás gyalogos katona kiállítását¹⁰⁰, a szerencsi országgyűlés határozatában létszámuk növeléséhez újabb 500 katonát követelt tőlük. 1605. szeptember 14-én a megyesi erdélyi országgyűlésen a szász universitástól 1000 fekete darabont felszereléséről döntöttek. A felkelés utolsó évében mintegy 3000 gyalogos katonára tehető a hadseregben a városok által felszerelt szolgálók száma.

A Bocskaihoz csatlakozó főúrak (Homonnai Drugeth Bálint, Mágochy Ferenc) magánbandériumai politikai és katonai szempontból a hadsereg gerincét képezték. Jelenlétük további nemeseket vonzott a felkeléshez, erejük 3000 lovas katonára rúgott.¹⁰¹ A vármegyei hadak, a portális katonaság számát 2-3000 főre becsülték, a hadműveletekben alacsony harcértékük miatt inkább kiszolgáló feladatokhoz használták őket.

Bocskai lovasságának és gyalogságának számarányát tekintve megoszlanak a vélelmények, de a középkori magyar hadszervezet rendszerét alapul véve, közel egyenlő volt a két fegyvernem létszáma. A kor hadművészeti fejlődéséből, a magyar nemesi társadalom jellegéből és a sajátos végvári harcmodorból adódóan Bocskai és Bethlen könnyűlovassága az ütközetekben, a szárnyakon elhelyezkedve a gyalogság és a tüzérség harcrendjét védte. Rohamban részben az ellenséges lovasság semlegesítése, a saját támadó gyalogságának fedezése, a részben a hátráló ellenség kismélységű üldözése volt.

Bocskai tüzérsége – ha ágyúparkjáról nem is állnak források rendelkezésre – a nyugat-európai államok tüzérségének szintjén állt. A török elleni védekezés megkövetelte az olasz, spanyol és német technika magyarországi jelenlétét. A hagyományos ágyúk mellett a XVI.

¹⁰⁰ Magyar országgyűlési emlékek. Szerkesztette: Károlyi Árpád. Pest 1855, X.kt. 606-611.

¹⁰¹ Nagy László: A Bocskai szabadságharc katonai története. Budapest 1961, 157.

század végén a magyar ágyú gyártás egy sajátos típust, a 28 fontos csavart csövű ágyút fejlesztette ki. Emellett megtalálható volt Bocskai tüzérségében a 6-8 fontos ágyúgolyót kilövő falkon és az 1,5-2 fontos falkonett, valamint a 12 fontos, ostromhoz használt sugár ágyú típusok. Az ágyú talpakat lassan kezdte felváltani a kerék, a harcrendben a középről egyre inkább a szárnyakra kerültek az ágyúk, feladatuk az ellenséges arcvonal sorainak megbontása és a támogató tüzelés volt.¹⁰²

Bocskai hadseregének összetétele igencsak vegyes képet mutatott. Harcértékének megítélésakor nem szabad elfejteni a hadellátás hiányát – ami alól csak az udvari csapatok számítottak kivételnek. Nem volt meg a gazdasági adottság a Nyugat-Európában kibontakozott hadügyi forradalom gyors átvételére sem, és a hadvezetésnek tekintettel kellett lennie a hajdúcsapatokra jellemző fegyelmi sajátosságokra is. Mindezek figyelembevételével megállapítható, hogy a speciális kül- és belpolitikai, valamint katonai helyzetben kitört felkelés megfogalmazott politikai eredményességéhez, a kívánatos hadászati cél eléréshez Bocskainak megfelelt ez a kétes értékű hadsereg. Az 1605-ben kezdett hadjáratok csapásai következtében szétesett Habsburg csapatok nem tudták tartani az egy Komárom kivételével a Felvidék fontos várövezeteit, és nem akadályozhatták meg a gyorsan mozgó hajdúk és a szövetséges török-tatár csapatok portyáit az örökös tartományok ellen.¹⁰³ Ezek a támadások, a november-december hónapok folyamán kibontakozott császári műveletek dunántúli sikerei ellenére hozták meg a mindhárom kimerült harcoló fél által óhajtott, 1606-os kettős békekötés politikai akaratát.

3. 3. Szerződés-kötés Sztambulban - tárgyalás Rákosmezőn

A tizenöt éves háború utolsó szakaszában a magyarországi Habsburg–ellenes mozgalom kirobbanása a kaotikus állapotokba süllyedt Portát kedvezően érintette Erdély visszaszerzésében. Bocskai személyével már 1604 tavasza óta számolt a török politika. Október - november katonai-politikai eseményei a Portát azonnal mozgásba hozták, igyekezett terveihez és a háború folytatásához a mozgalma bázisát kiépítő Bocskaiából birodalmi szintű hasznot kovácsolni.

¹⁰² Kalmár, Régi magyar fegyverek. i.m.167.-170.

¹⁰³ Nagy Milleniumi Hadtörténet. Kelenik József: A hajdúk. i.m. 129.

Mindkét fél részéről határozott szándék mutatkozott – természetesen eltérő érdekektől vezetve -, hogy a tárgyalásokat és az együttműködést a legmagasabb szinten, Drinápolyban kell folytatni. A Porta segítségének oka elsősorban a magyarokkal küzdő Habsburgok ellen új hadjárat megszervezése és indítása volt Bocskai szövetségében, ami azzal kecsegtetett, hogy segítségével az 1598-ban elveszni látszott lehetőséghez, a hön áhított célhoz, Bécshez eljuthat, és mellesleg Erdélyt is visszahozza nekik.¹⁰⁴ A felkelés gyors politikai rendezése és a területegyesítés lehetőségét befolyásoló időtényező motiválhatta Bocskai Istvánt, amikor 1605. március 15-én útnak indította három követét Belgrádon át Sztambulba. Korláth István és Kékedi György körültekintően és figyelmesen megszervezett fogadása, a tárgyalások szakaszai és tematikája Nagy László publikációja nyomán követhető¹⁰⁵. Szembetűnő a keleti udvarokra jellemző körülményes és hosszadalmas protokoll mellőzése, hiszen az alig 11 napos tárgyalás eredményeképpen május 21-én megszületett a két fél között a végleges szövegű szerződés. A tárgyalás kétségtelenül legizgalmasabb kérdése a május 10-ei audencián hangzott el, ami I. Ahmed (1603-1616) indulatát is kiváltotta. A szultán mérges volt, hisz Bocskai királyi koronát kért magának a Portától. Az együttműködés feltétele mögött az erdélyi fejedelmek célja Báthory Istvántól Bocskai Istvánon át Bethlen Gáborig, az Erdély és a török által meg nem szállt magyar területek egyesítése húzódott, amire a XVI. században Mohács után Szapolyai János vazallus királyságát elismerő és támogató szulejmáni koncepció példaként szolgálhatott. Bocskai kitűnő politikai-katonai helyzetfelismerését mutatta a kérés tudatos megfogalmazása, ezzel a követjárással párhuzamosan zajló szerencsi országgyűlés fejedelmválasztását is előkészítendő.

A merész és nagyívű külpolitikai cél új magyar érdek jelentkezését, egy más vazallusi minőséget jelzett. Fogadtatása török részről nem volt elutasító, május 15-én a protokoll végeztével a dokumentumok kicserélése megtörtént. A magyarországi állapotokat jól ismerő, a szultánt telhiszeiben a törökök nehézségeiről 1604 tavaszától folyamatosan tájékoztató, Bocskai követeinek bizalmát bíró Lala Mohamed nagyvezér jelenléte és támogató súlya érzékelhetően segítette a szerződés végleges szövegének megfogalmazásában. Példa erre a Magyarország adófizetésének elengedésére vonatkozó

¹⁰⁴ Nagy, Egy szablys magyar úr Genfben. i.m. 201.

¹⁰⁵ V.ö. Nagy László: A császári hadsereg támadása a Bocskai szabadságharc ellen 1604 őszén HK 3/4 1956 124-132.

utólagos cikkely elfogadása. A követek által felvetett másik módosítás, miszerint a felvonuló oszmán haderő Magyarország területét csak az osztrák tartományok ellen vezetett átvonulásra használja és ne ostromoljon várakat, a Porta álláspontját a nagyvezér közbenjárása változtatta meg.¹⁰⁶

A Sztambulban tárgyaló követek elégedettek lehettek a megkötött szerződés tartalmával, török részről Bocskai István királlyá koronázásának immár nem volt akadálya. Lala Mohamed nagyvezért Magyarországra nézve teljes döntési jogkörrel ruházta fel a Porta, és a katonai együttműködés értelmében május 21-én a nagyvezér vezetésével Magyarországra indult a Ruméliában összevont török haderő. A szerződés megkötésére valóságos háborús helyzetben került sor. Legfőbb célja mindkét részről a hadműveletek intenzitásának növelése, Rudolf kétfrontos háborúra kényszerítése mellett az volt, hogy a tizenöt éves háború alakulását számukra kedvezően befolyásolja. A Sztambuli szerződés lezárására 1605. november 11-én Rákosmezőn, Lala Mohamed és Bocskai István találkozásán került sor. A két hadvezér első személyes tárgyalásáról, az ott érintett témákról, a feszültségektől sem mentes hangulatról Bocatius János kassai főbíró számolt be. A találkozón a sztambuli szerződés leglényegesebb kérdéseit, így Erdély török vazallusságát, a Bécs ellen 1606-ban közösen indítandó hadműveletet és a korona átadást érintették. Szembetűnő Bocskai elutasításnak is értelmezhető kitérő válasza, ahogy a bécsi hadjáratot és királlyá koronázását visszautasította.¹⁰⁷

Nézetem szerint több okból nem váltott ki Bocskai ellenvéleménye a török tárgyaló félnél heves reakciót. Az elvben oly vonzó Bécs elleni közös hadjáratot valójában egyik fél sem akarta, I. Ahmed már csak a perzsa háború miatt sem támogatta. Bocskai 1605. évi hadjárataiban megszerezte uralmát Erdély és Felvidék túlnyomó része felett, Esztergom, Visegrád és Palota eleste után nem állt szándékában a török oldalán a keresztény Bécs ellen az európai közvélemény miatt sem harcolni. Ez idő tájt a Habsburg és az Oszmán Birodalomban nem a háború minden áron való folytatására, hanem egy, a felek által elfogadható, érdekeikkel találkozó békekötésre gondoltak – ami Bocskai szándéka is volt. A korona visszautasításában Bocskai keresztény reálpolitikusként átgondolta, mit jelentene az adott helyzetben a trónfosztás, számolt az ezzel járó beláthatatlan bonyodalmakkal. A

¹⁰⁶ Papp, Die Verleihungs-Bekräftigungs und Vertragskunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen i.m. 133.

¹⁰⁷ Bocatius János: Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozásáról 1605. november 11. Közreadja: Csonka Ferenc és Szakály Ferenc Budapest 1983. 129-131.

nemzetegyesítéshez hiányoztak az európai feltételek, de Magyarországon sem voltak meg a szükséges gazdasági-politikai lehetőségek, s maradt a politikai egyensúlyozás a két nagyhatalom között. A kényszerű együttműködés példázata a sztambuli szerződés és az azt követő rákosmezei tárgyalás, ahol a Porta kénytelen volt elfogadni Bocskai szándékait.

A súlyos gondokkal küzdő törököknek a birodalmuk nyugati hadszínterén tizenöt éve tartó háború lezárásához és az erdélyi vazallus kapcsolat rendezéséhez jól jött egy haderővel rendelkező magyar szövetség, szükség volt a Bocskai István hadseregére, amivel az erdélyi török emigráció nem rendelkezett.

3. 4. A szövetség jellege

Az emberi civilizációt végigkíséri a népek és az államok között kötött szövetségek, koalíciók története. A szövetségek kötésében kizárólag politikai, gazdasági és katonai szempontok a dominánsak, és meghatározó szerepet töltenek be a felek megerősödésében, esetleg hanyatlásában. Egy szövetség megalakulását mindig ideiglenes érdekek vezérlik, időtartamuk ezért változó. A katonai szövetkezés okainak feltárásakor vizsgálhatóak a létrejöttükben szerepet játszó ok-okozati összefüggések, az hogy milyen célok elérése motiválja az együttműködést. Gyakran van arra példa, hogy korábban egymással szembenálló, háborút viselő felek léptek egymással szövetségre, ha érdekeik és a pillanatnyi történelmi helyzet úgy kívánta.¹⁰⁸

Bocskai István és a Porta 1605-ben kötött egyezsége, katonai szövetkezése és koalíciója az utóbbi kategóriába sorolható. A Sztambulhoz vezető út politikai, gazdasági és katonai elemzésekor a dolgozat tételesen és kronológiailag felsorolta azokat az okokat és összefüggéseket, amelyek megérlelték magyar és török oldalon az ideiglenes és kényszerű együttműködést. A közép-európai erőviszonyok, a távolabbi célként kitűzött és soha fel nem adott magyar integritás visszaállítása miatt csakis ideiglenes lehetett ez a szövetség. Bocskai István és Bethlen Gábor török politikáját végigkíséri az a dilemma, hogy az adott hatalmi viszonyok és érdekek között meddig feszíthetik, a „húzd meg - ereszd meg” taktikázásukkal az Erdélyi Fejedelemség mozgásterét, csökkenthetik a magyarságra nehezedő hol török, hol pedig Habsburg nyomást. Bocskainál tisztán követhető ez a politikai játék, amikor az 1605. novemberi korponai országgyűlés határozatával a bécsi

¹⁰⁸ Kőszégyvári Tibor: Katonapolitikai szövetségek a múltban: Új Honvédségi Szemle 10/1994 11-14.

támadások előkészítése időszakában a fejedelem felvetette a Habsburgoktól való végleges elszakadás, a nemzeti magyar királyság alternatíváját, amennyiben a béketárgyalás zátonyra futna és nem születne megegyezés.¹⁰⁹

Az európai államok és az Oszmán Birodalom között a kontinens hegemoniájáért folyó százados háborúban Bocskai azonban egy pillanatra sem kérdőjelezte meg a magyarok keresztény táborba tartozását. A szétszakított országrészeket elválasztó határok állandó kapcsolódó felületet is jelentettek a keresztény Európával. Szabadon áramlottak a nagy európai eszmék, a tudományos, művészeti, felekezeti változások a keleti Kárpátokig éreztették hatásukat és a kereskedelem piaci szálai is a szimbiózist erősítették. A vazallus Erdélyi Fejedelemségnek hátországa volt a Királyi Magyarország, míg a Habsburgok elleni rendi küzdelmek idején a kölcsönösség jegyében a Királyi Magyarországnak Erdély volt a támasza. Ezzel a helyzettel tudott élni Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György, és ha arra szükség volt, indították el az „átállók” szindrómát, létükkel védve így egymást.

A szövetségekötés legkényesebb pontja, amely Európa ellenszenvét vállalhatta ki, a katonai együttműködés volt a Habsburg császárral és a magyar királlyal szemben a kereszténység ellenségével, az Oszmán Birodalommal.¹¹⁰ Bocskai valószínűleg ezért is tartotta szükségesnek, hogy kitört mozgalmának okairól, jellegéről 1605 januárjában kiáltványban tájékoztassa Európát.¹¹¹

A felkelés két évében valóságos röpiratháború és körlevéláradat folyt pro- és kontra. Bocskai, a birodalmi rendek és fejedelmek tájékoztatására fordított figyelmet, a protestáns érdekeken túl mozgalmához biztosítani kívánta rokonszenvüket és katonailag semlegességüket. Erre szüksége volt a császári propaganda ellenében, amely a katolikus uralkodók megnyerésén túl a német protestáns rendeket is igyekezett Bocskai mozgalmának elítélésére és ellene segélynyújtásra készíteni. Bocskai felkelése európai szelet vetett és kétségtelenül megvolt az a pozitívuma, hogy az európai politikai közvéleményt szembesítette a keresztény összefogás elmaradása miatt a tizenöt éves háború kudarcával, a magyarság helyzetével – amelyek elvezetettek a kényszerből kötött török szövetséghez. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy külpolitikai elszigeteltségéből

¹⁰⁹ Magyar országgyűlési emlékek. Szerkesztette: Károlyi, i.m. 497.

¹¹⁰ Károlyi Árpád: Bocskay és a bécsi béke. Századok 1907, 83.

¹¹¹ Nagy László: Káthay Mihály a magyar történelemben. Valóság 9/1976 79.

kitörhessen. A szoros török kapcsolat természetesen nem fenyegetett az európai katonapolitikai erőviszonyok felbontásával, de a Közép-Európában közvetlenül érdekelt hatalmaknak – a Habsburg Birodalomnak és Lengyelországnak – nem volt közömbös a térségben kialakult helyzet, a magyar-török hadak katonai területen eddig nem tapasztalt fegyvertársi együttműködése és annak ismeretlen következményei. Mutatta ezt a már 1605. január végén Kassára érkezett lengyel követek maradása, akik első kézből akartak hallani Bocskai Lengyelországgal kapcsolatos politikájáról.¹¹² A Habsburgokkal rossz viszonyban álló Lengyelország jóindulatú megnyugtatója és semlegességének megnyerése azért is lényeges volt Bocskainak, hogy a Habsburg csapatok ellen 1605 tavaszán-nyarán a lengyel határ közelében tervezett művelethez biztosítsa magát.

Összességében elmondható, hogy a rendi jogok visszaállításáért indított küzdelméhez az európai propagandaháborút Bocskai megnyerte, török politikája nem váltott ki új keresztes háborút az európai hatalmak részéről, de természetesen nem élvezte a két Habsburg Birodalom és a Pápai állam szimpátiáját. Európa más érdekek felé fordította a XVII. század elején politikáját, az európai viszony-rendszerekben az osztozkodás, az új hatalmi övezetek újraformálása kapott elsődlegesen hangsúlyt.¹¹³ A kimerült Török Birodalom közép-európai határán húzódó magyar területen zajló felkelés térségi jelentőségű maradt.

A török szövetség dilemmája, kényszerúsége iránt érzett felelőssége mindvégig jelen volt Bocskai magyarországi belpolitikájában. A korponai országgyűlésen kiemelten foglalkozott a török kérdéssel, azzal, hogy a felkelésben megfogalmazott célok eléréséhez – ebben Illésházy István is egyetértett – elkerülhetetlen, szükségszerű volt a szoros portai kapcsolat.¹¹⁴ Források tanúskodnak azonban arról is, hogy erős volt a bizalmatlanság. Az a vélemény, hogy a „két tar között elveszünk” és az aggodalom amiatt, hogy a Habsburgok és a Porta békét kötnek nem volt alaptalan, ugyanis 1605 nyarán Ali pasa és Mátyás főherceg követei között Budán folytak titkos tárgyalások a két hatalom külön békéjéről és annak módozatairól.¹¹⁵ Tény mindenesetre, hogy Bocskai isztambuli szövetségkötése és a szövetség rákosmezei megerősítése után ilyen, Bocskai tudtán kívüli megegyezésre nem

¹¹² Uo. 81.

¹¹³ Hajnal, Az újkor története. i.m.309.

¹¹⁴ Történelmi tár. Illésházy István 1606. január 8-i feljegyzése. Budapest, 1878. 48.

¹¹⁵ Bosnyák Tamás 1605. szeptember 21-i levele Illésházy Istvánhoz. Történelmi Tár Budapest 1878. 834.

került sor. Ez igaz Bocskai esetében is, aki az 1604. évi sikerek nyomán Rákóczi Zsigmond és Csáky István küldöttei révén a törvényesség helyreállítása esetén kész megegyezni a Habsburgokkal.

A Porta nem kockáztatta Bocskaival kötött szövetségét, mert a felek érdekeik miatt bizonyos mértékig egymásra voltak utalva. Bocskai török presztizsének oka mindenelőtt az volt, hogy a Porta kezéből - a kellő katonai erő híján – kicsúszott Erdélyt visszaszerezte. Ahogy Borsos Tamásnak, a kortárs erdélyi főrangú nemesnek, a keleti diplomáciában hosszú szolgálatot teljesítő követnek az emlékirataiban olvasható: „1604 esztendőben támad a Bocskai István az hajdúkkal az németekre, ... hogy ugyan kirázogatá azért Erdélyből s Magyarországról az németeket... Jövé bé Bocskai István fejedelem az medgyesi gyűlésre, és hogy Segesvárat is megholdoltá s az németeket, rácokat, lengyeleket kiszinlé belőle s kiigazítá Erdélyből”.¹¹⁶

A török korábbi politikai gyakorlatától eltérően tett nagyvonalú engedményei, így az elfoglalt várak átengedésének ígérete, a fegyveres mozgalom pénzbeli és katonai biztosítása, a magyarországi pasák politikai támogatása, valamint Bocskai kettős fejedelemségének elismerése új viszonyra mutattak. A korábbi kiszámíthatatlan vazallusi erdélyi fejedelmek helyébe komoly hadsereggel, katonai képességekkel rendelkező szövetséges lépett.¹¹⁷ Ez ugyan nem oldhatta fel a törökkel szembeni magyar tartózkodást, a kényszerű barátság elszenvetését, az örökös készenlét állapotát. A „meddig szabad bízni” kérdés, „a töröknek az ő nagy hitetlenségek miatt hozzám való kétséges voltakról” érzése visszatükröződik a kortársak levelezésében és a történelmi szintézisekben.¹¹⁸ Tisztában volt ezzel Bocskai is, de az adott történelmi helyzet szűk ösvényen csakis a Portával számolhatott.

Az ország kimélése vezette Bocskait, amikor növekvő presztízst felhasználta a szövetséges török hadak magyarországi tartózkodásakor tapasztalt fosztogatások és rablások ellen. Különösen a tizenöt éves háborútól kezdődően a Krimi Kánságból idevezényelt lovas tatár csapatok erdélyi átvonulása előtt kellett határozottan figyelmeztetni őket a fegyverbarátságból fakadó új viselkedésre. Vezértársai hozzá hasonlóan igyekeztek

¹¹⁶ Borsos Tamás: Vásárhelytől a fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. Sajtó alá rendezte: Kocziány László. Bukarest 1968,52-53.

¹¹⁷ Hóman –Szekfű.; Magyar Történet III. kt. i.m. 345.

¹¹⁸ Hóman –Szekfű, Magyar Történet III. kt i.m. 376.

a felvidéki hadműveletek idején a fogságukba esett magyar hadifoglyokat a törököktől távol tartani, életüket megvédeni, „ha rabolni akarnak ne a magyart, hanem a németet raboljanak”¹¹⁹. Ezért is irányítja a török-tatár hadakat a stájer és karintiai osztrák tartományok ellen portyákra a nyári hadjárat alatt Bocskai hadvezére, Rhédey Ferenc.

A katonai szövetséget és az együttműködést jelentősen megterhelte, a szerződés pontjainak felrúgását jelentette a török konkrét hódítási törekvése, ami a harcok idején várak megszerzésében nyilvánult meg¹²⁰. A török hódítás mindenekelőtt Lippa megszerzését vette célba. A Maros bal partján, az Aradtól 30 km-re keletre épült vár a középkori Erdély első védővonalához tartozott. 1604-ben Rákóczi Lajos kapitány szerezte meg Bocskainak, de egy év múlva a Lippán szolgáló rác katonák árulása következtében Hasszán temesvári pasa elfoglalta a várat. Hogy a török konfrontációt elkerülje, Bocskai a rácokat nyerte meg, és Petneházi István jenei kapitány segítségével 1606-ban újra megszerezte Lippát, amit a Porta tudomásul is vett. Súlyosabb konfliktusok támadtak az 1605 nyarán és őszén zajló közös hadműveletek során az alsó-magyarországi hadszíntereken. A sztambuli szerződés megkötése után a Porta 15000 főből álló hadsereget indított Lala Mohamed nagyvezér vezetése alatt Magyarországra. A törökök a perzsák ellen a keleti fronton Tabrik és Erivan városok feladása után a Van-tónál vívott csatát is elveszítették, és a kudarcot követően Szíriában lázongás robbant ki. Bocskai támogatásától és a Habsburgok ellen indított közös támadástól a Porta a nyugati front hosszú háborújának gyors és kedvező lezárását remélte. Bocskai nem tudhatta, hogy Lala Mohamed nagyvezér parancsot kapott I. Ahmedtől, hogy Buda biztonságának erősítése céljából foglalja el Esztergomot.

A magyarországi pasákkal kibővített észéki haditanácson emiatt nézetkülönbség alakult ki az 1605. évi hadjárat céljáról. Az Esztergom elleni felvonulás, vagy a dél-dunántúli és az osztrák területek ellen vezetett portyák fölötti vitában Bocskai szándékával ellentétben Lala Mohamed Esztergom ostroma mellett döntött. Bocskai nem akarta, hogy a stratégiai főirányban fekvő, a felső-magyarországi és a dunamenti utánpótlási vonalat fedező Esztergom újra török kézre kerüljön. (A tizenöt éves háborúban az 1594. évi eredménytelen ostromot követően egy évvel később 65 napig tartó heves rohamok után foglalták vissza a koalíciós keresztény seregek a töröktől a várat, ami később hozzásegített Győr visszavételéhez). A döntés kétségtelenül bizalmi válságot okozott. Felerősítette

¹¹⁹ Tudománytár: Homonnai Drugeth Bálint naplója. Pest 1839, V.kt. 316-317.

¹²⁰ Tóth, A mezőkeresztesi csata jelentősége és a tizenöt éves háború. i.m. 131.

Bocskaiiban és közvetlen környezetében a mindig munkálkodó kérdést, hogy meddig lehet elmenni a török katonai együttműködésben, mi az a pont, ami már kizárólag az Oszmán Birodalom érdekeit szolgálja. Esztergom ostroma a Portával kötött katonai szövetség alapvető ellentmondásának és veszélyének példája. A várért folyó harcok 1605. augusztus 28-án kezdődtek és október 3-án értek véget. A különböző források beszámoltak arról, hogy a 40000 fős török sereg harcát Bocskai hajdúcsapatai közvetlenül és közvetve is támogatták. Istvánffy szerint a szeptember 21-én a Szent Tamás hegyi erőd elfoglalása során súlyos veszteségeket elszenvedett török vezetés 4000 magyar gyalogos katonát kért az Alsó-Magyarországon tevékenykedő szövetségétől.¹²¹ A fejedelem hadserege részéről jelentősebbnek bizonyult az a közvetett segítség, amit a Nyitra és Érsekújvár elfoglalására küldött 20-21000 főnyi had tehermentesítése és biztosítása jelentett a várat ostromló töröknek, akadályozva Giorgio Basta és Kollonich Siegfried ellentámadási kísérletét.¹²²

Zavarokat okozott a katonai szövetségben a Visegráddal és Nógráddal kapcsolatos török szándék is. Visegrád 1595-ben történt elfoglalásával a keresztény szövetségeseknek sikerült tovább bontani és fogyasztani a Budát koncentrikusan és közvetlenül védő török várak rendszerét. I. Ahmed szultán akaratának megfelelően Esztergom ostromával párhuzamosan Lala Mohamed nagyvezér hozzáfogott a csorbult határszélek kiegyenesítéséhez. A Visegrádot védő vallon őrség szeptember elején átadta a várat és elvonult. Nógrád megerősítéséhez viszont Homonnai Drugeth Bálint csapatokat küldött, így az elkerülhette török kezére kerülését.¹²³

Érsekújvár ostroma, illetve az azt követő események ismételten bebizonyították, hogy a „pogány az pogány” –, s ígéretei ellenére a törökök folytatták további magyarországi várak megszerzésére irányuló próbálkozásaikat. Érsekújvárnak, Komáromhoz hasonlóan Pozsony és Bécs védelmében elsőrendű hadászati szerepe volt. Bocskai seregének 1605. évi nyári hadjárata látványos eredményeket hozott. A bányavárosok és Nagyszombat meghódolását követően a Trencsén-Nyitra-Érsekújvár védővonal ellen kezdődtek el a hadműveletek. Érsekújvárnak, a kitűnően megerősített várnak az ostroma viszont elhúzódott. A vár védelmében 2000 német, vallon és magyar zsoldoskatona jeleskedett, akik a július 11-ei és a július 25-ei nagy általános rohamokat sikeresen visszaverték.

¹²¹ Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Fordította Juhász Miklós Budapest 1962, 49-52.

¹²² Magyarország hadtörténete. I.kt. Főszerkesztő: Liptai Ervin 248.

¹²³ Tudománytár, Homonnai Drugeth Bálint Naplója. i.m. 317.

A vár teljes körülzárása augusztus 29-én megtörtént. Rhédey erősítést kért, az északon tevékenykedő Dessewffy János és Homonnai 6000 főt számláló hadaival 16000 katonára növelték az ostromló sereget. Igen tekintélyes török csapatok is érkeztek, Szinán pasa vezetésével augusztus 21-én 10000 török vonult Homonnai táborába. Bocskai hadseregének a várak bevételehez szükséges ostromszerei nem voltak, komoly ostromágyukkal kizárólag a török szövetséges rendelkezett. Szinán pasa „7 öreg ágyút” hozott magával, de Homonnai naplója szerint nem ártottak a földbástyáknak.¹²⁴ Nem a szövetségesi, hanem a lokális meglévő feszültségekre utalt a szeptember 21-én indított rohamkor tanúsított török magatartás. Szinán csapatai tétlen szemlélői voltak a falak ellen vezetett támadásnak, sáncaikból figyelték a magyarok hadmozdulatait. A magyar hadvezérek felháborodásának Homonnai többször idézett naplójában adott hangot „megcsalattak a latrok”, utalva ezzel a magyar fél nagyobb áldozatvállalására és a török saját erejének kímélésére. A koalíciós tapasztalatok azt mutatták, hogy mindkét félben fennmaradt a kölcsönös bizalmatlanság, ahol lehetett a keresztény és a magyar érdekek védelmében Bocskai és vezérei a Habsburgokkal kötött titkos paktumokkal a törököt kijátszva akadályozták meg fontos várak török kézre kerülését. Igaz volt ez Nógrád mellett Érsekújvárra is, amelyet Basta és Mátyás főherceg illetve Bocskai megbízottja, Illésházy István között létrejött egyezség értelmében a főherceg engedélyével a várórség kizárólag a magyaroknak engedett át. Az október 17-i átadáskor a török kísérletet tett a vár megszerzésére, de azt Homonnai határozottan visszautasította. A feszültséget csak növelte a magyar rabok kérdése, akiket Szinán a tatároknak követelt. Homonnai próbálkozása ezúttal is eredményes volt, válaszul a pasa seregével elvonult Érsekújvárról.¹²⁵

Az 1605. évi dunántúli hadműveletekben is részt vettek Bocskai seregében a török-tatár segélyhadak. A Némethy Gergely vezette had előtt sorra nyíltak meg elsőként Sümeg, majd Szombathely és Kőszeg várai. A könnyűlovasokból álló 10000-es sereg Alsó-Ausztriában és Stájerországban nagy riadalmat keltett, s jelentősen hozzájárultak a Csallóközben folyó hadműveletek és a várak ostromához fogott koalíciós erők tehermentesítéséhez. E hadjárat során is folytatta Lala Mohamed a tizenötéves háborúban elvesztett török végvárak visszafoglalását. A nagyvezérnek, miközben Némethy serege lekötötte a Habsburg erőket, Palotát sikerült megszerezni. Az 1605-ös közös támadó hadjárat e vár elfoglalásával

¹²⁴ Tudománytár, Homonnai Drugeth Bálint naplója. i.m. 239.

¹²⁵ Hóman – Szekfü, Magyar történet. III kt. i.m. 376.

gyakorlatilag befejeződött, de győzelemmel zárt a Habsburgok elleni küzdelem a másik hadszínterén, Erdélyben is. Az erdélyi harcokban is igénybe vette Bocskai a török-tatár támogatást, elsősorban a Szászföld hűségére térítéséhez. Ali pasa 8000 katonája ott volt Segesvár ostrománál, de azt követően elhagyták a fejedelemséget Bocskai nagy megkönnyebbülésére. Az érsekújvári esethez hasonlóan a fejedelem Erdélyben is igyekezett szövetségesét távol tartani a kulcsfontosságú váraktól, amit a Belső-Maros völgyet lezáró Déva várával kapcsolatban hozott utasítása is alátámaszt. Bethlen Gábor a fejedelmi parancsnak megfelelően gyorsan elfoglalta Dévát, ezzel is akadályozva az esetleges török terjeszkedést Erdély nyugati vidékén.

A források adatai alapján 1604/1605 folyamán különböző létszámban harcoltak a felkelőket segítve a szövetséges török katonák Bocskai seregében.¹²⁶ Az álmosd-diószegei csata után a felvidéki védekező harcokban 5000 török vett részt, számuk a szövetség megkötésével 1605 nyárára 20000 főre duzzadt. Közel ugyanennyire tehető az a török haderő, amely Bocskai seregétől függetlenül a Magyarországi várháborúkat vívta. A Porta az élőrő mellett anyagilag is segítette Bocskait Habsburg ellenes harcában. A támogatás mértéke a szerződésben ígért 60000 arany helyett azonban csak 10-15000 arany volt.

A rákosmezei 1605. november 11-ei találkozón a korona visszautasítása és a magyarországi elfoglalt várak birtoklása körül kialakult nézetkülönbség érzékeltette Bocskai azon szándékát, hogy lazítson az ellentmondásokkal terhelt szövetségi kapcsolatain.¹²⁷ Ez nyilvánult meg a Lala Mohamed nagyvezér által felvetett, 1606-ban Bécs ellen indítandó közös támadás tervének elvetésében is. A nagyívű terv kétirányú támadással számolt. A nagyvezér délről, a Dráva vidékén át, Bocskai pedig a Csallóközből, a Duna völgyében vonult volna a császárváros ellen. Bocskai döntésében ott húzódott Illésházy István politikai felismerése az 1605. évi hadjáratok tanulságainak bizonyosságaként, hogy a további közös katonai vállalkozások a Török Birodalom magyarországi pozícióinak kiterjesztését segítenék elő. Bocskai megnövekedett vazallusi fejedelemségével kapcsolatos török politikai elképzelések további fenyegetést jelenthetnek a teljes közép-európai térségre, mert a nyugati és északi irányú török elmozdulás megbonthatná a kialakult befolyási övezeteket. Ezt a politikai-katonai dilemmát csak a Porta és a Habsburgok háborúját lezáró békekötés oldhatta fel.

¹²⁶ Gömörly Gusztáv: Mátyás főherceg levelei a mainzi választófejedelemhez. HK 1893 716.

¹²⁷ Szakály, Virágkor és hanyatlás 1440-1711. i.m. 177.

3. 5. Bocskai és az 1606-os béketárgyalások

A szakirodalomban egybeeső az a megállapítás, hogy az 1606-os békekötésekben érdekelt összes szereplő, a Habsburgok, a törökök és a magyarok mindnyájan érezték egy korszak lezáródását és egy új kapcsolatrendszer kezdetét.¹²⁸ Egy elhúzódo, nagyhatalmi háború csódtömegének, a magyar felkelők sérelmeinek, Erdély, valamint Felső-Magyarország jövőjének kérdéseiben kellett rendező elveket találni az ehhez párhuzamosan szükséges diplomáciai kapcsolatok kiépítésével és működtetésével. A tizenötéves háború lezárásában a kezdő lépéseket a Habsburgok tették meg 1605. decemberében. Érdekes rámutatni azokra az ellentmondásos véleményekre, amelyek a küzdő felek legfelsőbb döntésszintjén a háborúval kapcsolatban ütköztek. Rudolf császár és király fanatikusan képviselte a háború folytatását Mátyás főherceggel ellentétben, aki a dinasztia jövője szempontjából igen veszélyesnek ítélte a birodalom belső politikai és katonai helyzetét, és a békét, a megegyezést szorgalmazta. I. Ahmed - a további kétfrontos háborút elkerülendő-, szultáni parancsal utasította Lala Mohamed nagyvezért a támadások beszüntetésére, majd keleti szerdára kinevezésével eltávolította az európai hadszíntérről.

A nagy háború lezárása 1606-ra elképzelhetetlen lett viszont Bocskai István nélkül. Bocskai politikai-katonai súlya mindkét félnél felértékelődött, igazodási ponttá vált. A béketárgyalást kezdeményező, a Birodalom helyzetét reálisan felmérő Habsburg körök Bocskaiban a Porta stratégiai szövetségesét, Erdély és a Felvidék támogatását élvező, komoly létszámú haderővel rendelkező politikai erőt látták, akinek rendkívül ügyesen és nem kevésbé hatékonyan sikerült mozgalmához Európában szimpátiát és semleges magatartást kelteni. Mátyás és a főhercegek tárgyalási készségében a Habsburg Birodalom egységének megerősítése volt az igazi motiváció,¹²⁹ ami a katolikus ellenreformáció leállításával, a protestáns rendek megnyerésével érhető el. A magyar rendekkel való megbékélés további feltétele volt a török háború lezárása, a hatalmas pusztítást szenvedett Magyarország számára a béke kínálta biztonság garantálása.¹³⁰ A Török Birodalom

¹²⁸ Vö. Hóman –Szekfü, Magyar történet III. kt. 383-389 Szakály, Virágkor és hanyatlás 1440-1711. i.m. 178-179., Nagy Milleniumi Hadtörténet. Hiller István: Tárgyalási technikák és békekötések. Budapest 2000, 135-136.

¹²⁹ Hajnal, Az újkor története. i. m. 259-260.

¹³⁰ Nagy, Egy szablys magyar úr Genfben. i. m. 217.

ragaszkodása Bocskai személyéhez elsősorban a megkötött katonai szövetség realitásán alapult, amelyen belül a Porta Erdély vazallus állapotának helyreállítását és az 1605. év politikai – katonai szövetségét respektálta.

Bocskai erős helyzetét jelezte, hogy szövetségese – de a Habsburgok is – kénytelenek voltak azt elfogadni, hogy először a Rudolf és Bocskai között meglévő konfliktus rendezése történjen meg, csak ezt követően kerüljön sor a birodalmak békekötésére, amit már az 1605. decemberében kezdődött tapogatózó tárgyaláson Illésházy István tudomására hozott a bécsi küldötnök.¹³¹ Lala Mohamed és a Porta közötti intenzív levelezésben akadtak olyan telhiszek is, amelyek valósággal ajnározták Bocskai királyt: ” Ha a németek a magyarok többségét ismét magukhoz fordítják komoly nehézséget okoznak, ...Magyarországon sok fáradozás vesz kárba,... a végek védelmezésére ugyanis nagyon kevés katona maradt, ...Nagy odaadást és igyekezetet kell most tanusítani,... Most megint itt az ideje a nagy kinyilvánításának, ami nem csekély haszonnal járna” (t.i.Bocskai felé).¹³² A fejedelem szövetségesi hűségének biztosítása államérdekként forgalmazódott meg. A Portát nyugtalanította a Bocskai-Mátyás főherceg kapcsolatfelvétel és a békeajánlat februári megtétele, ezért a hajdúk elmaradt zsoldjának kifizetéséhez kész volt azonnal anyagi támogatást nyújtani. A „Vedd a kincstárból!”¹³³ I. Ahmed szultáni válasza jól érzékelteti a katonai szövetségen belüli erőviszonyokban a török magyarországi hadi képességeit, ami a krími tatárok váratlan hazaindulása után még inkább rosszabbodott.¹³⁴

Bocskai István tisztában volt a körülötte kialakult helyzet kínálta páratlan lehetőséggel és a valós veszélyekkel. A kialakult erőviszonyok megerősítették pozícióját, és biztosították a közvetítő-mérleg nyelv szerepet. Mindeközben nem felejtette el 1605 összes bel- és külpolitikai és katonai történéseit, a „sem a török győzelem nem jó, sem a németeké” tanulságot.¹³⁵ Ki kellett használnia az ellentmondásos török szövetség pillanatnyi előnyeit úgy, hogy a saját katonai potenciáljából adódó taktikázási lehetőségekkel élve, a hatalmak gyengeségeiből és szorultságából a nemzeti érdeket erősítse. A Habsburg és a török szálak

¹³¹ K. Nehring : Az 1605. decemberi tárgyalások. Századok /4-6. 1986 19-22.

¹³² Dávid –Fodor, Magyar vonatkozású török államiratok a tizenötéves háború korából. Mehmed pasa telhisze 1606. március. i.m.459-460.

¹³³ U.o. 460.

¹³⁴ U.o. 460.

¹³⁵ Hóman – Szekfü, Magyar történet. III. kt. i.m. 377.

szövögetésével párhuzamosan komoly feszültségeket kellett oltania saját táborán belül is. Politikai bázisát megosztotta a török szövetség kérdése, a Portával szembeni bizalmatlanság, amit csak táplált Visegrád, Érsekújvár és Esztergom esete. A dunántúli magyar nemesség, amely soha nem bizonyult Bocskai igazi hűségeseinek, a további hadműveletek beszüntetését akarta. Az országos méretűvé vált hajdúkérdés is megoldást kívánt. A sarcoló háború folytatását követelő hajdúk zendülésének veszélye, társadalmi helyzetük rendezése is politikai nyomást jelentett. Bocskainak tekintettel kellett lennie az ellenreformáció visszatérésétől tartó Kassa polgárainak ellenzéki érzelmeire, a széthúzó nyugati és keleti nemesség, valamint az Illésházy István és Káthay Mihály vezette csoportok érdekeire.¹³⁶ Káthay Mihály, Bocskai nagy befolyással bíró kancellárja vezette csoport ugyanis a teljes Felső-Magyarország Erdélyhez csatolása mellett állt ki, szemben a békepárti Illésházyval. A külső és a belső folyamatok alakulása arra figyelmeztették Bocskait és mozgalmának vezető személyiségeit, - elsősorban a nagy befolyással bíró Illésházy Istvánt -, hogy a Habsburg-magyar és a Habsburg-török háborúk lezárásának pillanata elérkezett, a tárgyalások elindításával a békék feltételeiben meg kell egyezni.

A török szövetség kevés pozitívumainak egyike, hogy a tizenöt éves háborút lezáró érdemi tárgyalásokat a szultáni döntés értelmében a Porta a bécsi egyezség létrejöttéhez kötötte.¹³⁷

Jelzés értékű döntés volt ez, mutatta a török erejét és szövetségeseinek súlyát, amit Bocskai István felhasznált a korponai országgyűlés határozata alapján elkezdődött tárgyalások során. Az Illésházy István vezette békebiztosok és a császárt - királyt képviselő Forgách Ferenc püspök 1606. január 9-én hathónapos fegyverszünetben egyeztek meg, ezután kezdődött csak el a szövegtervezetek vitája. A szabad vallásgyakorlat biztosítása, a vallásügyekkel összefüggő intézkedések és a rendi sérelmek rendezésén túl, Bocskai István erdélyi fejedelemségének elismerése és Erdély gazdasági-védelmi képességének erősítéséhez további magyarországi területek átengedése képezték a békefeltételek leghangsúlyosabb fejezeteit. Külön rész szólt a Török Birodalommal kötendő békéről, feltételként szabva Bocskai közvetítő szerepét.¹³⁸ Nemcsak II. Rudolf ragaszkodott makacsul a törökellenes háború folytatásához, hanem a békefeltételeket megismerő európai uralkodók is. Veszélyesen lebecsülték az Oszmán Birodalom lehetőségeit, nem vettek

¹³⁶ U.o. 384.

¹³⁷ Bayerle: The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda 1604-1616 Budapest 1991 33-34.

¹³⁸ Károlyi Árpád szerkesztésében Magyar Országgyűlési Emlékek. Szerkesztette: Károlyi i.m. 404-406.

tudomást a keresztény szövetségesek kimerültségéről és tehetetlenségéről. A vitában ismét hangot kapott az eretnek és lázadó Bocskai török katonai szövetsége, felmerült Báthory Zsigmond személyében ellenjelölt állításával egy újabb polgárháború kiobbantásának terve.¹³⁹ A veszélyes és minden alapot nélkülöző elképzelések kudarca csak idő kérdése volt. Az erőviszonyok igazi ismerője és annak részese, Bocskai István, kihasználva a centrum helyzet kínálta lehetőségeit, taktikai idegháborúba kezdett a tárgyalások megrekedését elkerülendő. A nyomásgyakorlás példázata az, ahogy Bocskai 1606. februárjában a szembenálló felek állítólagos háborús készülődésének hírével, a hadműveletek felújításával riogatott és keltett bizonytalanságot. Illésházyt már februárban tájékoztatta a janicsárok és melleleg a Hódoltságból elvonuló tatár lovasok állítólagos összevonásáról. A Portán pedig - a Habsburgokkal elkezdett önálló tárgyalásainak ténye - „hogy a spanyol király és Bocskai békülni akarnak, s Bocskai ráállt az egyezsége”¹⁴⁰ indított el olyan gondolatokat, melyek a szövetséges átállását vetítették elő. A perzsa front súlyos vereségei mellé a töröknek nem hiányzott a katonai erőviszonyok átrendeződése. A taktika működött, Bocskai iránt töretlen maradt a Porta bizalma, és Bécsben is Mátyás főherceggel, az új tárgyalópartnerrel közeledtek az álláspontok. A megegyezés első változata 1606. február 9-ére megfogalmazódott, de a ratifikálás körül mindkét oldalon fellángolt viták miatt újabb változat elkészítésére került sor.

A pápai nuncius a katolikus egyházra sérelmesnek találta a megállapodás néhány cikkét, de a felkelők táborában az április 16-ára összehívott első kassai országgyűlés, amelyre Bocskai a hajdúk képviselőit is meghívta, a Káthay Mihály-Illésházy István érdekcsoportok vitája miatt sem erősítette meg az egyezményt.

Az akaratérvényesítés végletekig kifeszített próbáját Bocskai István nyerte meg a Habsburgokkal szemben. Mátyás főherceg arra irányuló kísérletei, hogy III. Fülöp spanyol királytól és V. Pál pápától katonai és pénzügyi támogatást kapjon – ezzel erősítve tárgyalási pozícióit, – eredménytelenül zárultak.

A Habsburg politikának a többször bevált havasalföldi fegyver alkalmazása nem sikerült. A Radul havasalföldi vajda szervezte Bocskai-ellenes székely mozgalmat a fejedelem erdélyi kormányzója, Rákóczi Zsigmond elfojtotta. A tárgyalóbiztosok által 1606. június

¹³⁹ Nagy László: A rosszhírű Báthoryak. Budapest 1984, 18-20.

¹⁴⁰ Dávid –Fodor, Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. i.m. 432. Az 1606. január-február hónapokban zajló fegyverszüneti és béketárgyalásokra utal.

23-án elfogadott békepontokat elsőként I. Rudolf erősített meg, a magyar rendek megbízottai az ország nevében szeptember 23-án szentesítették az egyezményt.¹⁴¹

A mérleg Bocskai felé billent, a fő célját, a vallásbéke és Erdély státusa, továbbá a török béke kérdésében elérte. A februári változathoz képest a vallásgyakorlásban engedményekre kényszerültek a Habsburgok, bár a felekezeti ellentétek nem szűntek meg továbbra sem. Erdély jövőbeni helyzetére nézve Rudolf most elismerte a fejedelemség különválását Bocskai fiú ági utódainak kihalása esetén is. Erdély és a Partium területnövekedését Ugocsa, Bereg, Szatmár és Szabolcs megyék, továbbá a tokaji uradalom és néhány hegyaljai település átengedésével a módosított szerződés tudomásul vette. Felső-Magyarország más részeiről és Kassa városáról Bocskai az uralkodó javára lemondott, az elfoglalt várakat a Habsburgok javára ki kellett üríteni. A Porta a bécsi békében Bocskai győzelmét látta, ezzel szövetségese tekintélye ismét növekedett, ahogy ez egy török forrásban is olvasható: „Az ellenséges németek erejüket vesztvén nem voltak képesek a bosszúállásra siker kecsegtetésével és kénytelenségből rászánták fejüket a békekötésre”.¹⁴² Azonban arról sem szabad megfeledkezni, hogy augusztus hónapban Murád nagyvezér 20-30000 török katonával Magyarországra érkezett és Komárom ostromát és az osztrák tartományok dülését helyezte kilátásba, ha szövetségessel, Bocskaival nem születne meg a végső egyezés Bécsben.¹⁴³

Az Erdélyi Fejedelemség sorsát illető Habsburg döntés után Bocskai tervéhez szükséges volt a Porta irányában is biztosítékot szerezni. Reálpolitikusként tisztában volt azzal, hogy a megkötendő török-Habsburg békét is fel kell használnia a bécsi béke biztosította magyar eredmények megerősítésére, akár újabb engedmények szerzésére, ezért is ragaszkodott a bécsi békében következetesen a török békekötés szerepeltetéséhez. A kétszer is meghosszabbított fegyverszünetet a nagyhatalmak 1606 nyarán körülményes egyeztetésekre és a hadműveletek kölcsönös felújításával való fenyegetőzésre használták. Hamar kiderült, hogy a Zsitva–folyó torkolatában tárgyaló felek bizalmatlanságának feloldásához és a megegyezéshez Bocskai István közvetítése szükséges. A Habsburg és a török tárgyalófelek között, de a török szövetségese oldalán a Bocskait képviselő Illésházy István vett részt az 1606. október 29-én kezdődött háromhetes találkozón. Már a tárgyalás

¹⁴¹ Magyarország történeti kronológiája . Szerkesztette: Benda Kálmán. Budapest, 1982 II. kt. 431.-432.

¹⁴² Nagy, Egy szablys magyar úr Genfben. i.m. 247.-248.

¹⁴³ V.ö: Nehring: Az 1605. decemberi tárgyalások. Századok. i.m. 9.

helyszínének elfogadásakor szükségessé vált az erdélyi küldöttség beavatkozása.¹⁴⁴ A Habsburgok Illésházy Istvánnal közösen látogatták meg október 30-án a török delegációt, a hivatalos tárgyalásra viszont Ali pasa oldalán érkeztek az erdélyiek.

A felek közti tolmácsolásban is meghatározó szerephez jutott a Bocskai küldöttség, ugyan is a tárgyalások szinkrontolmácsa a székely származású Nagy János lett.¹⁴⁵

A formai és protokolláris elemek mellett az erdélyi követek közvetítő munkája a tárgyalások teljes szakaszában a legfontosabb kérdésekben, az alkuk és a kompromisszumok megkötésében is érvényesült. A súlyos vitapontok közé tartozott a tisztességes ajándék fizetése, a békének a hossza, a háború során elfoglalt jelentősebb várak visszaadása és a határrendezés kérdésköre. Szulejmántól 1547 óta követelt „tisztességes ajándék”, azaz évi adó körül kialakult vita a tárgyalások megszakadásával fenyegetett, és csak Illésházy közbenjárása után folytatódtak a megbeszélések azzal a kompromisszummal, hogy összekapcsolták azt a béke időtartamával. A Porta egyszeri 200000 forint ajándék fejében végleg eltekintett az adó fizetésétől, és az eddigi gyakorlattól elszakadva 20 évre szóló békében döntöttek. Ez a kompromisszumos megállapodás egyben azt is jelentette, hogy I. Ahmed a szultánok közül elsőként egyenrangú félnek ismerte el a Német Birodalom császárat és a magyar királyt, Rudolfot. A tizenöt éves háború alatt az egymástól elfoglalt várak közül a Habsburg delegáció Kanizsát, Esztergomot, Egert és Budát követelte vissza, szemben a törökök mindezek megtartásán túl további várakhoz, elsősorban Váchoz, Visegrádhoz, Fülekhez, Nógrádhoz és Szécsényhez is ragaszkodtak. Az erdélyi delegáció közvetítése ismét hozzásegítette a vitázó feleket a végső megegyezéshez, és a státus quo alapján a várak jelenlegi tulajdonosaik birtokában maradtak. Az Erdély biztonsága szempontjából egyik legfontosabb várat, Váradot a Habsburgok kötelesek voltak átadni Bocskai Istvánnak, s ez november 22-én a császári őrség kivonása után megtörtént. A Hódoltság peremvidékén élő keresztények adóit - eltérően a török adóztatás eddigi rendszerétől - ezentúl nem a török, hanem a települések bírói szedték be, és béke idején megtiltották a szpáhik kijárását. A falvakban az adót a magyar földesurak szedték be. A törökök elfogadták, hogy azok a hódoltsági nemesek akik a királyi részre nem adóztak, a török adó alól mentesültek.¹⁴⁶ A

¹⁴⁴ Szilágyi Sándor: Bocskai István és Illésházy István levelezése 1605-1606. Történelmi Tár Budapest, 1978, 613.

¹⁴⁵ Nagy Milleniumi Hadtörténet. Hiller „Tárgyalási technikák és békekötések” i.m.137.

¹⁴⁶ Magyar Törvénytár: 1526-1608. 981-995.

tizenöt éves háborúskodás, amely jelentősebb területnövekedést egyik félnek sem hozott, 1606. november 11-én mindhárom tárgyaló delegáció aláírásával befejeződött.

Furcsa békekötésnek is nevezik a zsitvatoroki egyezményt,¹⁴⁷ de nagy érdeme volt, hogy véget vetett a győzelem esélye nélküli, szenvedéssel és pusztulással járó háborúnak. A Habsburg és a Török Birodalom képtelennek bizonyult kétfrontos háború és belpolitikai válságok egyidejű lefolytatására, illetve kezelésére. Anélkül, hogy hatalmi törekvéseikről lemondtak volna, birodalmi érdekeik szerint tekintetüket ezután más politikai és katonai folyamatokra irányíthatták. A Nyugat- és Észak-Európában formálódó hatalmi politika új nemzetközi problémákat vetett fel, a Habsburgok túlhatalma elleni küzdelem Béctől teljes készültséget követelt. A Porta gondját I. Ahmed Lala Mohamed nagyvezérének küldött lakonikus parancsa: „Menj a keleti részre!” fejezte ki legjobban.¹⁴⁸

Bocskai a zsitvatoroki tárgyalásokon megkülönböztetett figyelemmel követte az eseményeket. Buda eleste óta első ízben nyílt alkalom arra, hogy a Habsburgok és a Porta ellenében magyar politikus aktívan érvényesítse a magyar érdeket. Bocskai István is elérte stratégiai célját. A bécsi béke után a török békében is sikerült megerősíteni Erdély önállóságát, és török szövetségesének is tudomásul kellett venni, hogy régi-új vazallusa Várad mellett Lippa és Jenő várakat is megtarthatta.

3. 6. Erdély új státusának kijelölése

Bocskai István 1606. december 29-én bekövetkezett halála előtt néhány héttel fogalmazta meg - tekintettel a XVII. század elejére megváltozott közép-európai politikai-katonai viszonyokra - politikai végrendeletét, amely Magyarország és Erdély kapcsolatában új fejezet kezdetét jelentette. A XVI. század legjelentősebb erdélyi államférfiai, Fráter György, Báthory István és Bocskai István nagy feladatuknak – eltérő utakon és eltérő módszerekkel - a két országrész egyesítését tekintették. A tizenöt éves háború katonai tapasztalatai, az 1604-ben kezdődött rendi felkelés, a 1605. évi török szerződés és a 1606-os két béke pontjai nyomán kialakult helyzet formálta Bocskai koncepcióját. „Meghagyom s írom, szeretettel intvén mind az Erdélyi és Magyar Országi Híveinket az egymás között

¹⁴⁷ Tóth, A mezőkeresztesi csata jelentősége és a tizenöt éves háború . i.m. 134.

¹⁴⁸ Dávid –Fodor, Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából . i.m. 463-464.

való szép egyezségre. Atyafiui szeretetre az Erdélyiekért, hogy Magyarországtól, ha más fejedelemség alatt léznek is, el ne szakadjanak. A Magyarországiakat, hogy az erdélyieket tőlök el ne taszítsák, tartsák ő atyjokfiainak, és ő véreknek, tagoknak ... Valameddig pedig a Magyar Korona ott fenn nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a Magyar Királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenn tartani, mert nekik is oltalmakra, javakra léssen. Ha pedig Isten azt adná, hogy a Magyar Korona, Magyarországban magyar kézhez kelne,.. úgy az erdélyieket is intjük, nem attól elszakadnának, vagy abban ellent tartanának, de őt segélyék tehetségek szerént. És egyenlő értelemről azon Korona alá a régi mód szerint adják magokat”¹⁴⁹ Bocskai Erdély szerepét, önálló államiságának új lehetőségét abban látta, hogy a fejedelemség 1605-ben speciális körülmények közepette tért vissza a török vazallitáshoz, és ez a jövőre nézve is sajátos politikai lehetőségekkel kecsegtetett. Eltérően 1566-tól, amikor a három erdélyi nemzet tordai országgyűlésen hozott határozatával és felhatalmazásával János Zsigmond Zimonyban I. Szulejmántól az önálló Erdély feltámasztását kérte, és ehhez erdélyi hadakat is felajánlott a török felső-magyarországi hadjárataihoz, most más lehetőségei nyíltak az erdélyi politizálásnak. Az Oszmán Birodalom nyugati hadjáratai, Lepantó, a tizenötéves háború és benne az erdélyi és a román vazallusok lázadása az erőviszonyok kiegyenlítődsét hozták, így a Porta kénytelen volt 1605-1606 folyamán teret biztosítani Bocskai Erdéllyel és Magyarországgal kapcsolatos politikájának. Ahogyan ez a nagyvezéri telhiszekből is olvasható, a Portának az új helyzetet kellett elfogadnia, mivel az „egy nemzet két államban” státuson az évtizedek során nem volt képes változtatni, és Bocskai nélkül az erdélyi vazallusság visszaszerzése is bizonytalan lett volna.¹⁵⁰

A hadvezér és politikus Bocskai reálisan mérte fel a Habsburgok lehetőségeit is. A hosszú háború bebizonyította a birodalom kétségtelenül hatékonyabb katonai szereplését. Ez azonban még nem volt elegendő a török legyőzéséhez és az ország egyesítéséhez, így a Porta ellenében a keresztény nagyhatalomra a Királyi Magyarországon keresztül a nemzet érdekében továbbra is szükség volt. A két magyar államalakulat összetartozó érdeke az Erdélyi Fejedelemség politikájában is döntő elemnek bizonyult. A rendi sérelmek során a magyar társadalmat ért Habsburg támadásokkal szemben – mint ahogy az 1604-ben történt

¹⁴⁹ Romy Károly György: Monumenta Hungarica: Pest 1816, 322-325.

¹⁵⁰ V.ö. Dávid Géza-Fodor Pál: i.m. forrásaival HK/3. 1983, 462.

–, a török szövetséggel a háta mögött a fejedelemség garanciája potenciális támaszául szolgálhatott a Királyi Magyarország rendjeinek.

Bocskai koncepciójában a két császár világbirodalma között a jelen erőviszonyok alapján az önálló Erdélyi Fejedelemség léte az, ami az egész magyarság hosszú távú biztonságát adja. Az újragondolt Erdély-szerepkör Bocskainál a Habsburgok és a Porta közötti egyensúlyozásra épült. Ez viszont nem lehetett bizonytalan és kétséges kimenetelű macska-egér játék, nem kockáztatható a nagy cél „hogy hazánk szabadsága is épen helyére állíttassék”, hanem csak a két hatalom által is garantált, nyugalmat teremtő biztonság lehetett.¹⁵¹ Erre egy erővel rendelkező, a két békekötésben megerősített státusu Erdélyi Fejedelemség volt csak képes, amely az egyensúlyozás veszélyeit elkerülte.

A feladathoz Erdély életképességének feltámasztására volt szükség. A keresztény koalíció tagjaként 1595-től a kötelező háborús terheken túl, a Báthory Zsigmond visszatérései nyomán kialakult zűrzavar, a polgárháborúk és a harcok során Erdélyt előzőnlő zsoldoscsapatok dúlásai mérhetetlen károkat okoztak emberéletben és javakban egyaránt. A csalódott, moráltságában és közérzetében mélyponton levő erdélyi társadalom számára világossá kellett tenni az új szerepkört. Tudatosan fel kellett építeni az új államalakulatban a XVII. század elejére megformálódott államszemléletet, az erősen központosított nemzeti államot, amit a korlátlan fejedelmi hatalom irányít.¹⁵² Az erős és területileg is megnagyobbodott Fejedelemség létrehozásához ezért akarta Bocskai a bécsi békében a felső-tiszai vármegyék Erdélyhez kapcsolását, mert a Habsburg és az Oszmán Birodalom megkövetelte az erőt. Az önálló Erdélyi Fejedelemség koncepcióban a török szerepe a magyar politikában lassan tudatosult. Úgy tűnik, Bocskai Istvánnak, majd Bethlen Gábornak a kortárs magyar politikusoknál korábban adatott meg az a felismerés, hogy a XVII. század elején nincs a látóhatáron semmi jele - a török ellen irányuló – támadó nemzetközi erőnek, a német és a török béke hosszú időre kötött. Illésházy István, Bocskai politikai küzdőtársa, az 1608-ban nádorrá választott magyarországi főúr fokozatosan barátkozott meg a koncepció török vonalával. Míg 1605-ben úgy látta, hogy „a török természet szerint, mind hitünknek, s mind magunknak ellensége, szép szót ad

¹⁵¹ Hóman -Szekfü , Magyar történet III. kt. i.m. 380-381.

¹⁵² Makkai László: Erdély története. Budapest 1944, 424-429.

most, segít is, bizony megveszi idővel az árát”, 1607-ben a távol fekvő önálló Erdély létét már elfogadta.¹⁵³

A Királyi Magyarország 1607-1616 közötti sikertelen erdélyi beavatkozásai után a bethleni politika nagy ellenfele Pázmány Péter is megfogalmazta a Bocskai által kijelölt egyensúly politika hasznosságát 1629-ben Kemény Jánoshoz, a későbbi erdélyi fejedelemnek írt levelében. „Átkozott ember volna, ki titeket arra készítetne, hogy a töröktől elszakadjatok .. , mert ti azok torkában laktok. Oda annak okáért adjátok meg, az mivel tartoztok, ide tartsatok csak jó correspondentiát, mert itt keresztény fejedelemmel van dolgotok.. Mert noha nekünk elégséges hitünk, tekintetünk van mostan az mi kegyelmes keresztény császáruk előtt, de csak addig durál az német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik florealni”.¹⁵⁴ Pázmány Péter bíboros véleménye mögött két évtized tapasztalata húzódott, és ez az idő elegendőnek bizonyult annak belátásához, hogy a két birodalom között jutott egy kis hely a magyar érdek érvényesítésének a Bocskai politikai végrendeletében kijelölt szerepben. Bocskai álma, a gazdagodó, komoly és aktív diplomáciai kapcsolatokkal rendelkező, önálló Erdélyi Fejedelemség az adott lehetőségek között működőképesnek bizonyult.

Összegzés

A tizenöt éves háború keretén belül Erdély hatalmi harcokkal kísért, zűrzavaros évei Székely Mózes halálával és a törökös párt vereségével 1603-ban véget érni látszottak. Sikerült megteremteni a Habsburgoknak a két magyar országrész egyesítését. A hosszú háború küzdelmében kimerült Habsburg és Oszmán Birodalomban a XVII. század elejére megbomlottak a belső erőegyensúlyi viszonyok, társadalmi ellentmondások jöttek felszínre, amelyek hatásai a Kárpát-medencében hatalmi bizonytalansághoz vezettek.

A Habsburg abszolutizmusnak a rendek alkotmányos jogai ellen indított támadására a Királyi Magyarország rendjei és városai 1604-ben felkeléssel válaszoltak. A XVII. századi magyar rendi küzdelmek sajátosságai közé tartozott, hogy akkor robbantak ki, amikor a Habsburgok figyelme az európai nemzetközi politikára irányult, vagy katonai konfliktusai miatt erői lekötöttek voltak, illetve követhető az a törekvés, ahogy a mozgalmak politikai sikerükhöz igyekeztek felhasználni a török jelenlétét.

¹⁵³ Történelmi Tár. Szilágyi Sándor: Bocskai István és Illésházy István levelezése. i.m. 1., 247., 385.

¹⁵⁴ Szakály, Virágkor és hanyatlás 1440-1711. i.m. 180-181.

Bocskai Istvánt 1604-ben a személye körül kialakult sajátos szituáció fokozatosan emelte a rendi felkelés élére, s vezette el a Portával kötött katonai együttműködéshez. A török számára a Habsburgok ellen kirobbant magyar felkelés teremtette meg Erdély feletti befolyásának visszaállítását, az újra mozgásba lendült háború sikeres lezárását, az esztergomi kudarc kiköszörülését. A Porta gyors reagálóképességét bizonyította, hogy követői Bocskait önvédelmi harcának kezdeti szakaszában, már 1604 novemberében biztosították I. Ahmed barátságáról és támogatásáról. A Habsburgok ellen 1604 decemberében – 1605 február hónapokban indított koncentrikus irányú hadművelet-sorozat megalapozta Bocskai politikai-katonai helyzetét a Felvidéken és Erdélyben. A téli hadjárat a felkelés fordulópontjának bizonyult: az Erdélyi Fejedelemség megszerzésén és a székelyek kibékítésén túl, az 1605. áprilisi szerencsi országgyűlés Bocskai Istvánt Magyarország fejedelmének is megválasztotta, és Sztambulban elkezdődött az a tárgyalás, amely Bocskai és a törökök között az együttműködést keretbe foglalta.

A Sztambulban megkötött katonai-politikai szerződés háborús helyzetben, a felek érdekeire tekintettel jött létre. A Porta Bocskaira az elért politikai-katonai eredményei és a rendelkezésre álló, létszámában folyamatosan növekvő hadserege következtében egyre értékesebb szövetségesként tekintett, és a Magyarországon kialakult helyzetből igyekezett birodalmi szinten hasznot húzni, s arra törekedett, hogy a Kárpát-medencében saját biztonságát megerősítse. Bocskai török kapcsolatából az Erdélyi Fejedelemség státusának helyreállítását, a felkelés politikai rendezését, a Porta segítségével további területek megszerzését remélte. Az új magyar érdek jelentkezését, Erdély és a törökök által meg nem szállt területek egyesítését, amely a korona kérésében fogalmazódott meg, és a vazallusi viszony új alapokra helyezését a Porta kedvezően fogadta. A szerződés tartalmazta a Habsburgok ellen koalícióban indítandó hadjárat előkészítését, célként a kétfrontos háború kikényszerítését, ezáltal a tizenöt éves háború számukra kedvező befejezését tűzte ki.

A keresztény Erdélyi Fejedelemségnek az Oszmán Birodalommal kötött katonai együttműködés kétségtelenül komoly európai visszhangot váltott ki, amit a Habsburg propaganda felerősített.

Bocskai István keresztény reálpolitikusként ideiglenesnek és kényszerűnek tartotta a magyar-török katonai szövetséget, amit a pillanatnyi történelmi helyzet és a törökellenes tábor tehetetlensége teremtett. A keresztény Európához tartozást soha meg nem kérdőjelezte, a magyar integritás tervét fel nem adta, ennek érdekében az adott közép-

európai hatalmi erőviszonyok és érdekek között taktikázva és a Habsburg-török nyomást csökkentve kívánta Erdély mozgásterét és biztonságát növelni.

Nézetem szerint a szorosabb török kapcsolat, a katonai együttműködés nem jelentette az európai katonai erőviszonyok megbomlását, a magyar területen zajló felkelés mindvégig térségi jelentőségű maradt, jóllehet regionális jelentősége fontos volt.

Erősebb törésvonalnak bizonyult a török szövetség dilemmája a magyarországi belpolitikában és a felkelők táborában. A törökkel szembeni alapvető bizalmatlanságot erősítette a koalíciós harcok során tapasztalt törökök hódítási törekvése, elsősorban a magyar kézen levő végvárok megszerzésére irányuló szándéka. Bocskai és vezérei a keresztény és magyar érdek védelmében titkos egyezményekkel, a török nyomásnak ellenállva igyekeztek megakadályozni a fontosabb várak – Lippa, Nógrád, Érsekújvár, Déva – török kézre kerülését.

A Porta nem kockáztatta a koalíciós szövetséget, hisz a felek bizonyos mértékig egymásra voltak utalva. A magyarok által elfoglalt várak átengedése, a felkelés katonai és pénzügyi támogatása, Bocskai politikai elismerése és a szulejmáni elképzéssel ellentétes kettős fejedelemségének tudomásul vétele már az új vazallusi viszony megnyilvánulási formái. A komoly létszámú hadsereggel és katonai képességekkel rendelkező Bocskai tekintélye a török számára megkérdőjelezhetetlen volt.

A felkelés során folyamatosan és gyorsan teremtődtek meg azok a politikai és katonai feltételek, amelyek lehetővé tették a közel 60000 fős hadsereg megalakulását. A hadsereg fő katonai bázisát és létszámában is legnagyobb részét a hajdúkatonák adták. Mellettük a székelyek, a magyarországi és az erdélyi várak katonái, Bocskai válogatott udvari testőrsége, a csatlakozott főúrak magánkatonasága, a városok darabontjai és a vármegyék portális fegyveresei alkották a felkelők seregét. A hadsereg fő fegyvernemét a könnyűlovasság képezte, amely a könnyűfegyverzetű gyalogosokkal együtt a gerilla harcban jeleskedett és elsősorban a harcászati sikerekben volt eredményes.

A török szövetséges 3000 katonával már az 1605 november 17-én lezajlott osgyáni ütközetben részt vett Bocskai oldalán a harcokban. Jelentékeny török-tatár kontingens csak a sztambuli megállapodást követően érkezett a hadszíntérre. A török nagyvezér, Lala Mohamed Bocskai szándékával ellentétben nem a dél-dunántúli és az osztrák tartományok elleni portyázó hadműveleteket, hanem Esztergom elfoglalását és a budai védőöv kiszélesítését részesítette előnyben. A 40000 fős török hadsereg 1605. nyári-őszi harcaiban hajdúkatonák is részt vettek.

Bocskai István koalíciós szövetségkötését provizórikusnak tekintette, már 1605 végétől fokozatosan igyekezett lazítani a kényszerű török kapcsolaton. A rákosmezei találkozón a korábban kért korona visszautasítása és a 1606-ban Bécs ellen tervezett közös támadás elvetése mögött Bocskai azon felismerése húzódott, hogy a folytatódó koalíciós hadműveletek az Oszmán Birodalom magyarországi katonai helyzetét erősítené, és a nyugati-északi irányú török terjeszkedés a térség státus quojának felborítását jelentené. Ezt a politikai-katonai dilemmát csak a Habsburgok és a Porta háborúját lezáró békekötés oldhatta fel.

Bocskai István pozícióját a kialakult erőviszonyok jelentősen megerősítették, a két birodalom békekötésében a közvetítő – mérleg nyelve szerephez jutott. A helyzetet reálisan felmérő Habsburg körök Bocskaihoz a Porta stratégiai szövetségét látták, aki Erdély és a Felvidék támogatása mellett mozgalmához Európa szimpátiáját is meg tudta szerezni. Az Oszmán Birodalom Bocskaihoz a megkötött katonai szövetség alapján és a katonai-politikai eredményei miatt ragaszkodott.

A körülötte kialakult páratlan lehetőséget kínáló helyzetet Bocskai nagyszerűen használta fel mind a tárgyalások során, mind saját táborában is jelentkező feszültségek kezelésére egyaránt. A felkelést lezáró bécsi-béke a szabad vallásgyakorlat biztosítása mellett rendezte a rendek sérelmeit, és elismerte Bocskai István Erdélyi Fejedelemségét, annak gazdasági-védelmi képességének erősítéséhez magyarországi területeket engedett át. Külön rész szólt az Oszmán Birodalommal kötendő békéről, feltételként jelölve Bocskai közvetítő szerepét. A mérleg Bocskai felé billent, a vallásbékében, Erdély státusában és a török béke kérdésében fő célját elérte.

A nagyhatalmak háborúját lezáró zsitvatoroki „furcsa béke” a státus quo alapján véget vetett a győzelem esélye nélküli, csak szenvedéssel és pusztulással járó háborúnak, új alapokra helyezte a Habsburg-török kapcsolatot, és időt biztosított a birodalmaknak válságaik kezelésére. Az egyezmény alkujainak és kompromisszumainak megkötésében Bocskai békedelegációjának közvetítő tevékenysége is szerephez jutott. Mohács és Buda óta először érvényesíthette magyar politikus a Habsburgok és a Porta erőegyensúlya közepette a magyar érdekeket, sikerült megerősíteni Erdély önállóságát. Bocskai török katonai szövetségének is tudomásul kellett vennie, hogy régi-új vazallusa Lippa és Jenő várak mellett Váradot is megtarthatta.

A tizenöt éves háború katonai tapasztalatai, az 1604-ben kitört rendi felkelés, a török katonai szövetségkötés és az 1606-os két békekötés nyomán kialakult helyzetfelismerés

alakította ki Magyarország és Erdély új kapcsolatát, amelyet Bocskai politikai végrendeletében ajánlott a magyar rendek figyelmébe. A két magyar államalakulat összetartozó érdekei az önálló Erdélyi Fejedelemség létét követelték meg. A Habsburg Birodalom katonai ereje nem volt elegendő a török legyőzéséhez és az ország egyesítéséhez, de a Porta ellenében a keresztény nagyhatalomra a Királyi Magyarországon keresztül a nemzet érdekében szükség volt. A rendi sérelmek esetén a magyar társadalmat ért Habsburg támadásokkal szemben viszont az Erdélyi Fejedelemség a török szövetséggel a háta mögött garanciája, támasza lehetett a Királyi Magyarország rendjeinek.

Bocskai koncepciójában a két világbirodalom között a török vazallításban is Erdélyi Fejedelemség léte az, ami a XVIII. század közepéig egész Magyarország biztonságát adja. Az újra gondolt Erdély szerepkör Bocskainál a Habsburgok és a Porta közötti egyensúlyozásra épült. Ez nem lehetett egy kétséges kimenetelű macska-egér játék, hanem csak a két hatalom által is garantált biztonság.

4. Bethlen Gábor és a Porta kapcsolata

4. 1. Erdély Bocskai István halála után

1606/1607 fordulóján a bécsi és a zsitvatoroki békeszerződésekkel megteremtett bel- és külpolitikai helyzet került veszélybe azzal, hogy az I. Rudolf és Mátyás főherceg között folyó hatalmi harcban a monarchia rendjei a Habsburgok abszolutizmusával szemben pozícióik erősítéséhez újabb kiváltságokat igyekeztek maguknak szerezni, miközben a magyarországi rendek kísérletet tettek Erdély és a Királyi Magyarország újraegyesítésére.¹⁵⁵ Bocskai István halála előtt tett végrendeletében nemcsak politikai koncepcióját fogalmazta meg a két magyar országrész jövőjéről, hanem a folyamatosság érdekében kijelölte fejedelmi utódját is Homonnai Drugeth Bálint személyében, amihez egyébként nem volt joga. Mellette önjelöltként Báthory Gábor, az 1594-es véres leszámolás törökös csoportjához tartozó Somlyói Báthory István gyermeke jelentkezett a fejedelmi székbe, de számolni kellett Rákóczi Zsigmonddal, Bocskai kinevezett helytartójával is, aki az erdélyi rendek támogatását bírta. Az utódlás körül kirobbant ellentétek és manipulációk rövidesen az Erdélyi Fejedelemség azon korszakát hozták vissza, amely Báthory Zsigmond zavaros időszakát idézte.

Az Erdély feletti vazallusságát nemrég visszaszerző Porta szövetségese végakarátát respektálva azonnal elismerte Homonnait, döntését az athname és a fejedelmi jelvények útnak indításával a többi jelölt számára egyértelművé tette. A Porta érdeke a közép-európai térség békéje és az Erdély körül létrejött kiszámíthatóság volt. Ezt a szándékát tükrözheti az is, amikor Báthory Gábor első jelentkezését, akit pedig nem kisebb törökbarát erdélyi politikus, mint Bethlen Gábor karolt fel, elutasította.

Rákóczi Zsigmond jelöltsége már komolyabb politikai kockázatot vetett fel, elsősorban a Habsburgok és a magyarországi rendek irányából. A szabad fejedelemválasztás jogához ragaszkodó, azt Homonnai ellenében gyakorolni is akaró erdélyi rendek Rákóczit 1607. február 11-én Kolozsvárott fejedelemmé választották, így utasítva el a bécsi békében elismert, a koronától különálló státusú Erdély elleni udvari akciókat.

A kolozsvári döntés feszültségét elsőként a Porta gyors döntése oldotta, kész volt Homonnait a béke kedvéért feláldozni. Igaz azonban az is, hogy Rákóczi Zsigmond –

¹⁵⁵ Magyarország története 1526-1686. III/1. Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál Budapest 1985, 780-781.

emlékezve a Bocskai fejedelemsége alatt már felmerült török igényekre Lippa és Jenő várak vonatkozásában¹⁵⁶ – fejedelemségének elismerése esetén a két vár átadását felkínálta a Portának.

Erdély kérdésében a nyílt, háborús konfliktus kirobbanása a másik nagyhatalomnak, a Habsburg Birodalomnak nem volt az érdeke, ám a jelöltek manipulálásával befolyását a fejedelemségben igyekezett biztosítani. Ennek magyarázatául a birodalmi vezetés legfelső szintjén zajló küzdelem új fejleménye szolgálhatott, amikor Mátyás főherceg, bátyja félreállítására érdekében konföderációra lépett a Rudolf abszolutizmusával elégedetlen rendekkel – közöttük a magyarral -, akik viszont Bocskai halálával a bécsi béke Erdéllyel kapcsolatos rendelkezéseit semmisnek tekintve akartak beleszólni a fejedelem-választásba.¹⁵⁷

A fejedelem-jelöltek körül kialakult huzavonát az 1607 tavaszától már érlelődő, majd októberben a Tisza-vidéken kitört hajdúfelkelés döntötte el. A hajdúveszély forrása Bocskai fejedelemségének utolsó hónapjaiban már érzékelhető volt. Telepítésük, kollektív nemesi kiváltságaik adományozása ugyan elkezdődött, a Porta pénzbeli támogatása elmaradt zsoldkifizetésük folyósítását részben lehetővé tette, de Bocskai halálával a hajdúkat érintő kérdések intézése megtorpant. A Bocskai által letelepítésükre szánt területek a korona tulajdonába kerültek, a 20000 hajdú mintegy 45 ezer forintra rúgó zsoldjának kifizetése is elmaradt, sőt egyes megyék (Szabolcs) egyenesen megakadályozták a kiváltságolt hajdúk letelepedését, és a fejedelemtől kapott kiváltságaik érvénytelenítésére törekedtek.¹⁵⁸ A Bocskai örökség végrehajtását és a bécsi béke valamennyi pontjának teljesítését követelő hajdúk Nagy András hajdúgenerális vezetésével októbertől követelésük írásba foglalásával, fegyveres nyomásgyakorlással szándékaikat az országos politika szintjére emelték.

A hajdúveszély, a mozgalom fegyveres felkeléssé szélesedése a három részre szakadt ország valamennyi politikai szereplőjét aggodalommal töltötte el. Az ok a hajdúság fegyveres erejében rejlett. A 20000 főre becsült, szervezett és bizonyítottan harcias hajdúkat bárki felhasználhatta politikai céljai eléréséhez, ahogy ez 1604 őszén egyszer már

¹⁵⁶ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet IV. Budapest 1943, 52.

¹⁵⁷ Magyarország történeti kronológiája II. Főszerkesztő: Benda Kálmán Budapest 1982, 434.

¹⁵⁸ Nagy Millenniumi Hadtörténet. Kelenik József: A hajdúk. Budapest 2000, 129.

megtörtént. A kérdés csupán az volt, ki tudja most politikai elképzeléseikhez, hatalmi pozíciója megszerzéséhez a hajdúkat megnyerni.

A Királyi Magyarország rendjei már csak a Tiszántúl közelsége miatt is, a mozgalom lecsendesítésében voltak leginkább érdekeltek. A sikertelen szerencsi tárgyalást követően a december 31-i ináncsi találkozón megkötött fegyverszüneti megállapodás e folyamat irányába mutatott.

A török felet, Ali budai pasát, aki Nagy Andrással kötött megállapodást a bécsi béke védelmében felkelt hajdúk megsegítéséről, alapjában véve szintén a portyázásra mindig kész hajdúk megnyugtatása vezette. A szükség esetére megígért katonai támogatása mögött a zsitvatoroki béke elhúzódó ratifikálásának gyorsítása húzódnak.¹⁵⁹

Számolt a hajdúk fegyvereire Mátyás főherceg is a konföderáció és I. Rudolf közötti harcában. Több mint gesztus értékű volt a főherceg kormányzó részvételével 1608. január 10-én Pozsonyba összehívott országgyűlésen a hajdúkövetek jelenléte, ahol a bécsi béke megerősítésével és a vallási ellentétek kezelésével biztosította a hajdúk megnyerését.

Erdély rendjei és Rákóczi Zsigmond nem használták fel a hajdúmozgalomban rejlő lehetőséget függetlenségük erősítésére. Valószínűleg élénken élt bennük a fejedelemség területén rengeteg szenvedést és károkat okozó hajdúkatonák emléke. Az viszont már szűklátókörű politizálásra vallott, hogy Bocskai erdélyi koncepciójának megvalósításához a protestáns hajdúk Rákóczi Zsigmond fejedelemségét komoly katonai erővel erősítették volna.¹⁶⁰

Döntésképtelennek bizonyult Homonnai Drugeth Bálint is. Elszalasztotta azt a történelmi pillanatot, amit számára Nagy András hajdúi jelentettek, akik 1608 decemberében személyében nemzeti királyválasztásra készültek.

Az Erdélyi Fejedelemségért 1607-ben egyszer már harcba szállt ambiciózus Báthory Gábor – Mátyás főherceghez hasonlóan – felismerve a békét minden áron fenntartani akaró két birodalomnak a fejedelem személye körüli bizonytalankodását, politikai célja eléréséhez 1608 februárjában szövetségre lépett a hajdúkkal. A megegyezés értelmében a hajdúk támogatták Báthoryt az erdélyi fejedelmi cím megszerzésében, ennek fejében kötelezte magát arra, hogy Nagy Andrást a fejedelemség második emberévé teszi, Erdélyben a katólikusoknak semmiféle tisztséget nem ad. Ugyanakkor ígéretet tett arra,

¹⁵⁹ 159. Hangay Zoltán: Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond. Budapest 1987, 193.

¹⁶⁰ Erdély története 1606-tól 1830-ig. Főszerkesztő: Köpeczy, i.m. 624-625.

hogy a hajdúkat Bihar, Szatmár és Szabolcs vármegyékben Várad, Ecsed és Kálló között letelepíti, gondoskodva megélhetésükről. 1608/1609-re a telepítések megtörténtek, Kelet-Magyarországon hajdútelepülések láncolata alakult ki. Báthory Gábor az ország egyetlen, számottevő fegyveres erejének támogatásával akár háborút is kockáztatva, március 7-én Erdély fejedelme lett.¹⁶¹ Legitimitását több tényező együttes hatása biztosította, precedenst teremtve a jövő trónkövetelője, Bethlen Gábor számára. A kollektív adómentességgel fegyveres szolgálatra kötelezett hajdúk mellett a hatalmas családi birtoktestek, a hatalommegragadás erőt felmutató határozottsága elegendőnek bizonyultak az udvari rendek behódolásának.

A Porta békepolitikája is kedvezett Báthory akciójának, hisz Rákóczi Zsigmond lemondását hallgatólagosan tudomásul véve készségesen vállalta az új fejedelmet. A török erdélyi érdekeinek biztosítását Báthory irányában erősítette a Konstantinápolyban bizalmat élvező Bethlen Gábor követjárása is. A Porta 1608. augusztus 15-én kiállította Báthory Gábornak fejedelemségét elismerő athnemet, jóindulatát megtetézte a vazallusi adó három évi elengedésével.

Báthory Gábor fejedelmi uralkodásáról (1608-1613) a szakirodalom összecsengő summázata, hogy bizonytalan állapotokat teremtett Erdélyben és Erdélyen körül, így a belső hatalmi harcok alkalmat adtak külső erők beavatkozására.¹⁶² Hűbéres szerződéskötései Serban Radul havasalföldi és Movila Konstantin moldvai vajdával, ezt követően még 1608 nyarán Mátyás főherceg és Báthory kapcsolatát rendező kassai szerződés, amelyben a fejedelem ígéretet tett, hogy Erdélyt nem idegeníti el a koronától, és ha szükséges, a török kivételével katonai segítséget nyújt a királyságnak mindenki ellen, valamint az, hogy vállalta a hajdúság letelepítésének folytatását, azt tükrözte, hogy Báthory az Erdélyi Fejedelemség keleti és nyugati határain biztonságra törekedett.

Erdély életképességét, amit Bocskai István olyan körülmények között alapozott meg, Báthory akarnoki politizálása veszélybe sodorta. A szász autonomia elleni támadása, a politikai elitet sértő törvénytelen és a nemesi jogokat semmibe vevő viselkedése kitermelte azt a belső ellenállást, ami hatalmi-politikai válsághoz, majd a Kendi-féle összeesküvéshez vezetett. Ellenségeinek számát növelte a katolikus egyházzal szemben megváltozott

¹⁶¹ Szakály Ferenc: Virágkor és hanyatlás. 1440-1711 i.m. 210-212.
Hóman – Szekfű: Magyar történet IV. i.m. 55-56., Magyarország története 1526-1686.
i.m. 792-800., Erdély története 1606-tól 1830-ig i.m. 625-632.

¹⁶² Kovács Endre: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában. Budapest 1973, 151-159.

valláspolitikája, a jezsuiták Erdélyből való kitiltása. Tovább mélyítette a politizálása miatt kialakult válságot a román vajdaságok ellen 1611-ben elkezdett hadjárata, melynek következményei végső bukását eredményezték.

A háború, melytől belső pozíciójának, tekintélyének megszilárdulását, az Erdélyi Fejedelemség területnövekedését várta, egyesítette ellenségeit, és kiváltotta a Porta haragját. A kitűzött cél, a lengyel királyi trón megszerzése a két török vazallus, Havasalföld, majd Moldva elfoglalásával, minden realitást nélkülözött. A hadjárat következménye kettős volt. Az egyik az, hogy Báthorynak, fejedelmi elődjeihez hasonlóan tudnia kellett volna, hogy a Porta soha nem engedné meg Erdély és a román vajdaságok egyesülését. Lengyelországgal kapcsolatban pedig konzekvensen ragaszkodott a már kialakult hatalmi viszonyokhoz, az erőkoncentrációhoz, – főleg keleti vazallusainak környezetében – nem tűri. Báthory Gábor ugyan jól érzékelt, hogy az Oszmán Birodalom Lengyelországgal kapcsolatban békepolitikájának megváltoztatására készül (1617-ben kitört a török-lengyel háború), külpolitikai terveihez – maga is török vazallus – azonban elfeledkezett a Porta engedélyét megszerezni, így annak megtorló intézkedéseivel számolnia kellett volna.¹⁶³

A másik reakció a Királyi Magyarországról érkezett. A belső ellenzék és az elűzött Serban Radul a magyar királlyá megválasztott II. Mátyástól (1608-1619) és a magyarországi rendektől kértek segítséget Báthory ellen. II. Mátyás és Khlesl bíboros ugyan kiálltak az Erdélyi Fejedelemség megtámadása mellett, de a Portával nem kockáztattak közvetlen konfliktust, ellenben a magyarországi rendek Erdély elfoglalására tett kísérleteit hallgatólagosan tudomásul vették. Forgách Zsigmond és Serban Radul hadai – kiegészülve Nagy András hajdúival - 1611 júliusában megérkeztek Erdélybe, de a rövidesen felvonuló – Báthory segítségére siető – török csapatok kiszorították őket az országból. Az egyre zavarosabbá váló erdélyi helyzetben a Porta katonai beavatkozása – a budai és a temesvári vilajetektől irányítottak át csapatokat jelezte, hogy Erdély megtartására 1597-1602-vel ellentétben katonailag határozottabb és eredményesebb fellépésre kész. Ezt a török aktivizálódást és a tényleges katonai jelenlétet érzékeltette, hogy a fejedelem erdélyi ellenzéke és török barát erői a Portához fordultak segítségért.

Báthory Gábor a körülötte kialakult hatalmi vákuumban, valamint portai követének, Ghiczy Andrásnak összeesküvése és Bethlen Gábor emigrációja után Bécs felé próbált

¹⁶³ Magyarország Történeti Kronológiája II. Főszerkesztő Benda, i.m. 442.

kapcsolatokat keresni, ahogy azt Báthory Zsigmond is cselekedte. Az 1612. november 20-ai szebeni országgyűlés megszavazta Erdély elszakadását a Portától, amit megerősített a II. Mátyással kötött szerződés, amelyben Báthory minden együttműködést megtagadott a törökkel. A szerződést aláíró felek tisztában lehettek azzal, hogy Erdély átállása török háborúval jár. Ezért Báthory Gábor politikai naivitását tükrözi az a hite, hogy a Habsburgok a zsitvatoroki békemegállapodást Erdélyért most kockáztatni akarják. Nem tudhatta, hogy Bethlen Gábor már október 13-én Budáról küldött levelében Thurzó Györgyöt, a Királyi Magyarország nádorát tájékoztatta arról, hogy Báthory Gábort török katonai segítséggel eltávolítja fejedelmi székéből, és a bécsi béke alapján visszaállítja Erdély státusát. A törökkel nyíltan szembefordult, minden irányból bizalmatlanság övezte Báthory Gábor politikai pályafutása befejeződött. I. Ahmed szultán Báthory Gábor leváltása mellett döntött, Erdély fejedelmi várományosa Bethlen Gábor lett.

Naszuh nagyvezér 1613. augusztus 14-ei ajánlata Báthory Gábornak, hogy fejedelemségét abban az esetben megtarthatja, ha 5 évre visszamenően megfizeti Erdély adóját, átadja Lippa és Jenő várakat, valamint kibékül Bethlennel, úgy vélem, csak politikai játszadozás, a végjáték része volt.¹⁶⁴ Szkender pasa hadával Bethlen Gábor már úton volt, hogy fejedelemségét átvegye. Mintegy 80000 fős török-tatár és román sereg vonult minden irányból Erdélybe: a temesvári vilajetből Szkender pasa, Magyar Ogli pasa Radu Mihneával, a havasalföldi vajdával délkeletről, Sahin Giráj tatár kán lovasaival keletről vonultak Kolozsvár, illetve a Barcaság irányába. A körültekintően megtervezett, nagyszabású katonai akció a Porta hatalmának demonstrálását szolgálta. Jelezni kívánta, hogy a három vazallus állam élére csak olyan, a Portához hű fejedelmeket és vajdákat akar kinevezni, akik garantálják a török befolyást országaikban.

Bethlen Gábor a Porta szemében ilyen megbízható partnernek számított, szinte természetes felé az a bizalom, amelynek megvoltak az alapjai. Az 1613 márciusában, a díván előtt elmondott beszédében részletesen követhető ez a múlt, amiért „ifjúságomtól fogva, a fényes Portához való hűségemért sokat szenvedtem”.¹⁶⁵ Székely Mózes veresége után a török emigráció tagjaként a Hódoltságból követte az Erdélyért folyó küzdelem kimenetelét, és fokozatosan a törökösök vezéregyénisége lett. Bocskai István fejedelemmé

¹⁶⁴ Bethlen Gábor emlékezete. Szerkesztette: Makkai László, Bojti Veres Gáspár: A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairol. 2. könyv. Budapest 1980, 47.

¹⁶⁵ Bethlen Gábor emlékezete. Szerkesztette: Makkai, i.m. 190.

kinevezését első pillanattól fogva támogatta, a Portával kötött szerződésével és katonai együttműködésével egyetértett, ismertségére, török kapcsolataira Báthory Gábor is igényt tartott.

Bethlen Gábor fejedelemmé választása 1613. október 23-án a Kolozsvárra összehívott országgyűlésen történt meg. A szabad fejedelemállítás szerint megválasztott, hivatalban lévő fejedelem eltávolításához fegyveres erő közvetlen és céltudatos alkalmazásával rövid időn belül másodszor segédkezett. A Porta Bethlen melletti határozott fellépésével biztosította érdekeit Erdélyben.

A fejedelemség jövője szempontjából a kérdés mostantól fogva az lett, hogy tud-e Bethlen Gábor Bocskainak a bécsi békében fogant koncepciója alapján török vazallusként olyan politikát folytatni, amely hozzásegíti Erdélyt elszigetelődéséből kitörni, tud-e az országának súlyt és mozgásteret adni.

4. 2. Bethlen Gábor politikai céljai és az új erdélyi szerepkör

„Az országra valami veszedelem ne következék”, röviden így summázható végrendelete alapján Bethlen Gábor fejedelem (1613-1629) erdélyi politikája.¹⁶⁶ Hogy uralkodása ideje alatt ezt a célt elérhette, Bethlennek olyan tudatos államépítő tevékenységére, Erdély életképességének megerősítésére, körültekintő hadseregszervezői munkára és hadvezéri teljesítményekre, valamint a diplomácia magas szintű, taktikai elemekben bővelkedő művelésére volt szüksége, amelyek együttes hatása eredményezte, hogy a XVII. század első harmadában az Erdélyi Fejedelemség, maga Bethlen Gábor - kitörve a közép-európai elszigeteltségből – számos európai ország politikai-katonai partnere lett.

Ahhoz, hogy az Erdélyi Fejedelemség az adott lehetőségek közepette ezt a figyelemre méltó eredményt elérhesse, az erdélyi belső állapotokon kellett Bethlennek változtatnia. A XVII. század elején a kontinensen végbemenő társadalmi-gazdasági folyamatok nem kedveztek a rendi államfejlődésnek. Bethlen realistiként látta az új államfilozófiának, az abszolutizmusnak, a hatalom egy kézben történő sűrűsödésének előretörését, s ehhez alkalmazkodva a kelet-európai és az erdélyi viszonyok talaján a központi fejedelmi hatalom kiépítésébe fogott.

¹⁶⁶ Ágoston Gábor-Oborni Teréz: A tizenhetedik század története. Budapest 2000, 27-29.

A két nagy birodalom közti létezés is megkövetelte a fejedelmektől a három nemzettel közös hatalomgyakorlás során a politikai súlyképzést, de a Bethlen által kiépített abszolút principátus már új hatalmi minőséget jelentett. Kiterjesztését segítették az erdélyi rendek gyenge pontjai is: a széthúzásra, lázadásra való hajlandóságuk, a magyarországi rendekhez viszonyított szerényebb anyagi-gazdasági képességük,¹⁶⁷ és ahogy arra az előzőek során utaltam, Báthory Gábor óta a fegyverrel támogatott trónkövetelővel szembeni meghunyászkodásuk.

A Bethlen Gáborral kezdődő centralizált nemzeti hatalom, melynek a közösség javát szolgáló, a kötelességet minden fölé helyező protestáns (Erdélyben kálvinista) töltetű szemlélet központi gondolata, mindamellet, megengedve a rendi alkotmányt és meghagyva a rendi intézményrendszert, jelentős belső reformokat indított el. Az 1614-1618 közötti országgyűléseken Bethlen fokozatosan érvényesítette az abszolutizmus gazdaságpolitikájának, a merkantilizmusnak az elveit, a kincstári javak visszaszerzésével, fejedelmi monopóliumok és tilalmak bevezetésével Erdély legjelentősebb, piacképes termékeinek exporthaszna ugrásszerűen megnövelte a fiscus bevételeit. A belső gazdaság és piac egységesítését szolgálta a szász céhek egyeduralmát megtörő intézkedése külföldi iparosok betelepítésével. Ha 1614. február 18-ai medgyesi országgyűlésen elsőre nem sikerült is közös pénztár felállítását szorgalmazó előterjesztését a rendekkel elfogadtatnia Bethlennek, az adóviszonyok megváltoztatása helyett a korábbi zűrzavaros évtizedek alatt szerzett birtokadományok szigorú felülvizsgálatával tudta pótolni az állami bevételeket. Bethlen Gábor megteremtette államának gazdasági biztonságát, amely alapja lett egy viszonylag jól felszerelt, kiképzett hadseregnek, egy magabiztosabb, kizárólag Bethlen kezébe futó, a rendi országgyűléstől függetlenített külpolitikának, egy központosított kormányzati rendszer fenntartásának és működtetésének, a szuverén fejedelmi hatalomgyakorlásnak, amit csak a fejedelmi szék automatikus utódlása csorbított.

A török fegyverek segítségével fejedelemmé választott Bethlen erdélyi politikájának sarokpontja a modern állam létrehozásán túl a két nagyhatalomhoz kapcsolódó viszony rendezése és alakítása volt. A már idézett udvari történetíró, Bojti Veres Gáspár is így tartotta, hogy a hatalom megragadását követően a fejedelem legfontosabb tennivalója II. Mátyáshoz, a Királyi Magyarországhoz fűződő kapcsolatának tisztázása.¹⁶⁸ Bethlen

¹⁶⁷ Bethlen Gábor emlékezete. Szerkesztette: Makkai, i.m. 56.

¹⁶⁸ Szekfü Gyula: Bethlen Gábor. Budapest 1983, 56-57.

legitimitását a Királyi Magyarország ugyanis nem ismerte el, ebben egyetértés volt magyar és bécsi körökben, s fennállott annak a lehetősége, hogy akár fegyveres támadás indul ellene. Köveit ugyan már 1613. november 15-én a békés kiegyezés szándékával a fejedelem II. Mátyáshoz elindította, de Bethlen diplomáciai módszerére jellemzően szükségesnek tartotta, hogy egy időben a másik hatalom, a Porta – nemzetközi nyilvánosság előtt először – azonnal kiálljon új vazallusa mellett. Naszuh nagyvezér levélben figyelmeztette II. Mátyást, Thurzó nádort és Forgách Zsigmond kassai főkapitányt a béke megőrzésére, de Bethlen helyzete továbbra is veszélyes volt.

Kétségtelen, hogy a Habsburgok és a Porta alapvető érdeke a nagy háború elkerülése volt, de a kialakult helyzetben mindketten igyekeztek Bethlen rovására előnyökhöz; területhez, Erdély nyugati határvidékén várakhoz jutni. A bécsi háborús párt, Khlesl bíboros, a haditanács elnöke Molard, a magyaroknál Forgách Zsigmond kassai főkapitány és Dóczy András, Szatmár főkapitánya nem kockáztatták a közvetlen török háborút Erdélyért. Pénzhiány, de főleg az európai hatalmak török háború iránti közömbössége miatt kísérleteiket Bethlen uralma ellen mégis lassan adták fel. Ténylegesen két irányból indították támadásukat Bethlen eltávolítására. Az egyik klasszikus módszer, ellenjelölt állítása volt Homonnai György trónkövetelő személyében. A Homonnai féle akcióban jól megfért egymás mellett az erdélyi Habsburg-pártiak felfegyverzésének gondolata és a Porta jóindulatáért cserébe a keresztény várórségek kezén levő két vár, Lippa és Borosjenő felkínálása. Az utóbbi nem volt véletlen, hisz 1614 őszén Erdély hármashatárán található jó néhány vár körül amúgy is indulatok csaptak össze. Míg II. Mátyás, hivatkozva az 1613-ban Báthory Gáborral kötött megállapodás titkos pontjára, Várad átadásához kötötte Bethlen elismerését, addig a török küldöttség 1614. augusztus 10-én, a fejedelem elismeréséhez ismételtelen bejelentette a két várra az igényét. A Porta, érdekeire való tekintettel az erdélyi beavatkozások e szakaszában is szívesen alkalmazta az „oszd meg és uralkodj” elvet, hiszen a Habsburgokhoz mindig húzó szászok és Bethlen vitájában – miszerint a szász városok veszély esetén kötelesek befogadni az erdélyi magyarokat – most a szászok mellé állt.

A Bécs felől jövő támadások más megnyilvánulása magával az erdélyi katonai beavatkozással való fenyegetőzés volt. II. Mátyás és háborús köre a nemzetközi és a német birodalmi rendek pénzbeli támogatásának híján, a féltörök fejedelemnek nevezett Bethlen Gábor elleni preventív fegyveres vállalkozás pénzügyi feltételeit és a politikai támogatást a

Habsburg tartományoktól akarta megszerezni. Az 1614 júliusában Bécsbe összehívott rendek és főhercegek ugyan a Bethlen elleni háború mellett döntöttek, de a következő hónapban Linzben tartott birodalmi gyűlés – a magyarországi rendek józanabb része, a békés rendezést képviselő Thurzó György nádor, Náprágyi Demeter püspök hatására – megfordította a harcias hangulatot, és a kezdődő béketárgyalások idejére Bethlen Gáborral fegyverszünetet kötött.¹⁶⁹

Úgy vélem, II. Mátyás különösebb indulatok nélkül vette tudomásul a rendek békére hajló törekvését, és fokozatosan adta fel Homonnai trónszerző akciójának támogatását. Bizonyítják ezt Bethlen Gáborral elkezdett béketárgyalásai, de legfőképpen a zsitvatoroki béke megújítása I. Ahmeddel 1615. július 15-én Bécsben. Figyelme inkább fordulni látszik a konföderált rendi monarchiája békésebb tennivalói felé, és arra a hatalmi harcra, amely az utódlás kérdésében Bécsben elkezdődött: Ferdinánd főherceg, az unokaöccs, Stájerország keményvonalú kormányzója – Bethlen Gábor későbbi nagy ellenfele – ugyancsak kinyilvánította uralkodási szándékát.

A fegyverszünet alatt Homonnai György próbálkozásai Bethlen ellen és a békefeltételek kidolgozása párhuzamosan folytak. Homonnai minden lehetőséget felhasznált riválisa megbuktatására, ezek kísértetiesen Basta erdélyi hadjáratának és Báthory Gábor fejedelemsége utolsó éveinek szövetségest kereső taktikázásaira emlékeztetnek. Homonnai két ízben, 1615-ben és 1616-ban a tiszai hajdúk egy részét zsoldjába fogadva betört Erdélybe, és Bécs segítségével megkísérelte Serban Radul volt havasalföldi vajda híveinek megmozdulását is erejének növelésére felhasználni. Számításba jött a közép-európai térség erőviszonyaiban meghatározó szerepet játszó, Habsburg barát Lengyelország bevonása is, ezzel teljessé vált volna Erdély bekerítése. A terv nem sikerült, az oroszországi harcok miatt amúgy is lekötött III. Zsigmond lengyel király hadseregének sok lett volna ez az újabb konfliktus, ezért nem vállalta a katonai együttműködést.¹⁷⁰

Bethlen Gábor komolyan vette a bécsi fenyegetéseket, folyamatosan tájékoztatta a Portát Homonnai mozgalmáról és a béketárgyalásokról egyaránt, ahogy az Szebenből és Brassóból keltezett leveleiben olvasható.¹⁷¹ A török katonai segítséget azonban nem vette igénybe. Oka az lehetett, hogy egyszerűen távol akarta tartani Erdélytől, megkockáztatom,

¹⁶⁹ Kovács, Magyarok és lengyelek a történelem sodrában. i.m. 152.

¹⁷⁰ Török – magyarkori állam-okmánytár. III.k. Pest 1868, 115.

¹⁷¹ Török – magyarkori állam-okmánytár III.k, i.m. 131-134.

a Királyi Magyarország területeitől is a hadakat, elkerülve a pusztítást és a rablást. Nagyon is tisztában volt azzal – a kolozsvári fejedelmválasztás után friss élményei voltak az Erdélyt feldúló, foglyok ezreivel távozó török-tatár csapatokról –, mivel járna ez alkalommal is megjelenésük, milyen újabb propagandahullám indulna ellene. Ezért inkább az Erdélyi Fejedelemség erejére és arra a taktikai képességére támaszkodott, mely egyszerűen az egyensúlyozás politikai művészetének nevezhető. Felvonulni és erőt felmutatni az ellenségnek, egyidejűleg felhívni a Porta figyelmét a Habsburg aktivitásra, melyre a Porta érdekei következtében nagyon érzékeny, mindeközben felhasználni a Habsburgok ellen a török katonai jelenlétét Erdély és Magyarország védelmében úgy, hogy békét teremtsen a vallási okokból egymással viszálykodó magyar rendek között. A függőségek láncolatában politizáló Bethlen Gábor kora egyik legnagyobb politikai művészenek bizonyult e taktika művelésével.

A bethleni politika taktikája a gyakorlatban a következőképpen működött. Homonnai György hajdútoborozásának hírére 1615 januárjában Bethlen azonnal hadfelkelést hirdetett, március 8-án Galgócon viszont elkezdte II. Mátyás küldötteivel a béketárgyalásokat. 1615. április 27-én Antalfy Mihályt, portai követét arra utasítja, hogy Konstantinápolyban keresse fel Naszuh nagyvezért, biztosítsa őt Erdély hűségéről, tájékoztassa III. Zsigmond lengyel király állítólagos harcias készülődéséről, aki "10 ezer kopját" ajánlott meg a német követnek Erdély ellen, és kérje, hogy a Porta küldjön csauszokat Lengyelországba és Moldvába, hogy idejében megakadályozzák felvonulásukat.¹⁷²

Nem feledkezett el arról sem, hogy a hódoltsági törökök oldaláról is biztosítsa magát. Kadizade Ali budai pasával kimondottan rossz volt a kapcsolata, Ali egyszerűen féltékenyen tekintett Bethlen portai sikereire, ezért igyekezett ellene bizalmatlanságot szítani. Tárgyalása Homonnaival egy esetleges török támogatásról Bethlent arra a lépésre készítette, hogy a Portán a nagyvezértől azt kérje, hogy mivel „a némettel elkezdett békességünk végbe nem mehetne” elegendő segítséget adjon (t.i. Ali pasa) neki, ezzel hártva el Ali pasa további ármányait.¹⁷³

Jóllehet Bethlen Gábor fejedelmi címét a II. Mátyással megkötött két nagyszombati egyezmény (1615 és 1617) továbbra sem ismerte el, a Királyi Magyarország és az Erdélyi

¹⁷² Török – magyarkori állam-okmánytár III.k, i.m. 131-134.

¹⁷³ Török – magyarkori állam-okmánytár III.k, i.m. 134-136.

Fejedelemség évekig húzódó konfliktusának hevességét csökkentette. A nagyszombati szerződések a furcsa egyezmények közé sorolhatók. Körbeveszi a bizalmatlanság, az őszintétlenség, amit a titkos záradékok nemhogy csökkentettek, hanem inkább felerősítettek. Ott bujkált Bethlenben is a félelem, hogy a törökök – Ali budai pasa – félremagyarázzák a Portán a történeteket, és Erdély elszakadását látják benne, ezért gyorsan levelet küldött főkövetéhez a török fővárosba, hogy tudassa: a megkötött egyezmény mindenkinek haszonnal járt, mert „csöndesen fegyver vonás nélkül elvött váraimat, határait épen meghoztam”.¹⁷⁴

Az 1615. május 6-án, az első nagyszombati békében II. Mátyás elismerte az erdélyi rendek fejedelmválasztó jogát, Bethlen pedig Erdélynek a magyar koronához való tartozását.¹⁷⁵ A fejedelemség visszakapta a Partium 1613 decemberében megszállt várait Ecsed és Nagybánya kivételével, megegyezés született a kölcsönös szövetségi és segélynyújtás kérdésében is. Az igazi bombát és az ellentmondásokat a szerződés titkos pontja tartalmazta. Ebben Bethlen tudomásul vette, hogy a földrajzi alapokon nyugvó fejedelemség különállása addig tart, míg Buda és Eger a török uralma alatt van, ezen felül Habsburg-török háború esetén, szükség szerint a magyar királyt hadaival támogatja, békét csak vele közösen köt. A titkos záradékban rögzítettek Bocskai István Erdély koncepciójával és Bethlen Gábor török vazallusi szövetségével egyaránt ellentétben voltak. Az ellentmondások feloldását a korabeli machiavellizmus szerint teljesen megengedett diplomáciai gondolkodás és gyakorlat tudomásul vétele adta. Bethlen nem gondolta egy pillanatig sem, hogy komolyan kell vennie a megállapodás ezen pontjainak teljesítését, mint ahogy a Habsburgok sem bíztak meg benne. Egyszerűen időnyerést, a fegyveres felkészülést és további, esetlegesen kicsikarható előnyök elérését, a valódi célkitűzések titokban tartását kell látni ebben a szerződésben is. Bethlennek két oka is volt erre. A Lippa átadását nem halogathatta tovább, a végső döntést meg kellett tennie, és ott volt Homonnai, akinek trónszerző vállalkozását nem állította le a Királyi Magyarország.

Homonnai György utolsó kísérletére, hogy Bethlent elűzze, 1616 áprilisában került sor. Kihasználta a Lippa miatt súlyos török nyomás alatt levő fejedelem szorult helyzetét, a vár védőinek segítséget ígérve, Bethlen ellen a keresztény ügy ismételt elárulásával hangulatot keltve – noha ő is felajánlotta Lippát a töröknek pozíciója javulása érdekében – Fekete

¹⁷⁴ Magyarország Történeti Kronológiája II. Főszerkesztő: Benda, i.m. 444-445.

¹⁷⁵ Magyarország hadtörténete I. Főszerkesztő Liptai, i.m. 252.

Péter és Gombos András hajdúkapitányok csapataival benyomult Erdélybe.¹⁷⁶ Bethlen Gábor a Gyulafehérvárott tartott országgyűlésen hadfelkelést rendelt el. A Bihar megyei Konyárnál Rhédey Ferenc váradi főkapitány Fekete seregét megverte, de a másik hajdúoszlop a tarcsai csatában visszavágott, így a hadműveletek az év végéig folytatódtak.

A politikai tárgyalások frontján is komoly ütközetek zajlottak. Bethlen a nagyszombati egyezmény elleni provokációnak minősítette a támadást, és Homonnainak a magyarországi rendektől való leválasztásába kezdett. A Forgách Ferenc felső-magyarországi főkapitány által Kassára összehívott részgyűlés a békés megegyezés mellett döntött, ami azt eredményezte, hogy a mérsékelt, békeszerető főurak Homonnaitól látványosan kezdtek elhatárolódni. Felső-Magyarország leghatalmasabb főura, Rákóczi György kapcsolatba lépett Bethlen Gáborral, és tájékoztatta őt Homonnai szándékairól, de Khlesl bíboros is nyilvánosan megtagadta a lázadó főurat. Az persze más kérdés, hogy titokban továbbra is számolt Homonnaival.

Ilyen feszültségek között fordult Homonnai felhívással az erdélyi rendekhez, és biztosította őket, hogy nem Erdély feldúlása és kifosztása, hanem kizárólag Bethlen Gábor eltávolítása a célja. Hogy kiáltványa korántsem volt hiábavaló, mutatja az 1616. október 29-én Segesvárott ülésző országgyűlés határozata. Többeket Homonnaihoz pártolás miatt perbe fogtak, és jószágvesztésre ítélték.

Az ismételt támadás és az erdélyi rendek fellazítására tett kísérlet Bethlen határozott fegyveres válaszát váltotta ki. Először a Désig előre tört Homonnai-Gombos vezette sereggel ütközött meg november 20-án. A 3500 főből álló hadat Török István és Kamuthy Balázs hajdúkból és székelyekből álló serege a csatában legyőzte, s ezt követően határozott Bethlen arról, hogy a további provokációknak elejét vegye, ellentámadást indít Felső-Magyarországra.¹⁷⁷

Bethlen körültekintő felkészülése nem kevésbé tanulságos politikai gondolkodásmódja és módszerei tanulmányozásához. Belső ellenzékével már nincs többé gondja, Kornis Zsigmond, Szilvásy Boldizsár, Sarmasági Zsigmond elnémításával az erdélyi rendek felől amúgy is biztos helyzetét véglegesen megerősítette. Az Oszmán Birodalom bizalma Bethlen Gábor iránt Lippa ügyének elrendeződésével – erről bővebben a következő alfejezetben lesz szó – töretlen. I. Ahmed 1616. júliusi válaszelevele Bethlennek az erdélyi

¹⁷⁶ Hóman-Szekfü: Magyar történet IV.k, i.m. 69.

¹⁷⁷ Török-magyarkori állam-okmánytár III.k, i.m. 167-169.

zavargásokról szóló beszámolójára újra és újra hangsúlyozta, hogy „Erdély országa az én hatalmam alatt álló országok közül való, annál fogva a német császár azt nem támadhatja meg”,¹⁷⁸ joggal jelenthette a Porta hallgatólagos egyetértését Bethlen Királyi Magyarország ellen indított akciójához, hisz alapvető érdekével nem ellenkezett ellensége között a feszültség fenntartása.

Bethlen 1616. december elején 12000 főből, többségében hajdúkatonákból álló, ütőképes hadseregével Debrecenig nyomult előre. Kiáltványában, amelyben megvádolta II. Mátyást és a királyi hatóságokat Homonnai Györgynek nyújtott titkos támogatásáért, csatlakozásra szólította a nemességet. A felső-magyarországi nemességnek a Bocskai felkelésben tapasztalt Habsburg-ellenessége és a protestáns tradíciója 1616 végén még nem mutatott hajlandóságot a Bethlennel való együttműködésre.

Ha azonban arra gondolunk, hogy Bocskai István Erdély és a Királyi Magyarország szerepére vonatkozó reálpolitikai perspektíva a gyakorlatban működésbe lépett-e, azt kell látnunk, hogy a kényszerű török kapcsolat értelmezése, annak felhasználása a fejedelem halála után csak lassan tudatosult a közszereplők körében az Erdélyben és a körülötte zajló, ellentmondásokban bővelkedő események miatt. Egyet kell érteni azokkal a megállapításokkal is, amelyek a kedvezőtlen nemzetközi helyzettel, valamint az Erdélyben elindított gazdasági reformfolyamatok kezdeti stádiumával magyarázzák azt, hogy Bethlen nem vonult be a Felvidékre.¹⁷⁹

A debreceni előrenyomulás gyorsasága, Bethlen Gábor merész kezdeményező szerepvállalása, előkészítő diplomáciai húzásai kétségtelenné tették: kész kitörni fejedelemségével az erdélyi mozgástérből. Bethlen debreceni felvonulása és Forgách Zsigmonddal kötött 40 napos fegyverszüneti egyezménye abban a tekintetben jelentős eredmény volt, hogy Prága fogadta követségét, és újabb tárgyalások kezdődhettek el Nagyszombaton.¹⁸⁰

Thurzó György nádor halála meggyengítette a mérsékelt nézeteket valló, az erdélyi fejedelemmel a békés megegyezésre hajló főurak táborát, de a Bethlen Gábor iránt rokonszenvvel nem vádolható Pázmány Péter érsek is tudta: egy török háborúba sodródás beláthatatlan veszélyekkel járhat az országra nézve.

¹⁷⁸ V.ö: Szekfü Gyula: Bethlen Gábor. i.m. 65-66., Wittman Tibor: Bethlen Gábor Budapest 1952, 22.

¹⁷⁹ V.ö. Erdélyi Országgyűlési Emlékek 7, i.m. 458.

¹⁸⁰ Eckhart, Magyarország története. i.m. 172-173.

Az 1617. július 19-én elkezdett tárgyalások eredményeként 31-én II. Mátyás és Bethlen Gábor között megszületett a második nagyszombati egyezség. Az első nagyszombati egyezség megerősítése mellett Bethlen kérését teljesítve az uralkodó kötelezettséget vállalt a békét megzavarókkal szembeni fellépésre. Akkor látszólag nem igazán világos szándékát is tartalmazta a szerződés azon pontja, amely megengedte Bethlennek magyar földön magyar zsoldosok toborzását, velük bővítve a két évvel később kirobbant rendi felkelés és a cseh háború katonai bázisát. Bethlen Gábor viszont Pázmány Péter kérésére kötelezettséget vállalt, hogy az Erdélyi Fejedelemségben a katolikusok templomlátogatásait és istentiszteleteik tartását nem akadályozza, iskoláik működtetéséhez anyagi segítséget ad.

Ezzel a megállapodással Bethlennek a Királyi Magyarországgal szemben sikerült helyzetét megerősítenie. Az 1619-ben kezdődött események ismeretében megállapítható, hogy Bethlen Gábor 1616. évi politikai taktikázásai és debreceni előrenyomulása Erdély hatóságának és fennhatóságának kiterjesztéséhez a felkészülést szolgálta. Az Erdélyi Fejedelemség nyugati politikája körvonalazódott, ehhez az alapot a folyamatosan erősödő központi fejedelmi hatalommal, kiszámítható pénzforrásokkal, hadrafogható, képzett hadseregével Bethlen Gábor uralma hatodik évére megteremtette.¹⁸¹

4. 3. A török szövetség próbakövei: Lippa és a lengyel hadjárat

A bethleni politika másik állandó elemét a Török Birodalomhoz fűződő viszony alkotta. Az alaptéma, hogy mit is jelent ez a kapcsolat: vazallus behódolást vagy a tizenöt éves háború alatt és után kialakult erőviszonyok és politikai küzdelmek hatására szövetséget, végig jelen van Bocskai és Bethlen politikai gondolataiban és cselekedeteiben egyaránt.

A XVII. század elején a rendi és a vallási érdekek megvédéséhez a Habsburg abszolutizmussal vívott küzdelmekben a két fejedelemnek szüksége volt a török fegyveres támogatására. A Porta, ahol ugyancsak felértékelődnek a Bécs elleni mozgalmak, saját érdekeire figyelemmel, szívesen kötött katonai együttműködést, tehát beszélhetünk katonai-politikai szövetségről. Ha azonban az Erdélyi Fejedelemség nemzetközi külpolitikai korlátozására, a vazallitás egyik legfontosabb ismérére, az évi adófizetésre, a

¹⁸¹ Erdély története 1606-tól 1830-ig II.k. Főszerkesztő: Köpeczy, i.m. 642.

török oldalán keresztények elleni hadbavonulásra, a fejedelemség klasszikus portai függésére gondolunk, az már a behódolás területe.

Bethlen Gábornak, a vazallusi helyzetben lévő, erős fejedelemnek török szövetségi viszonyában két motívum és szakasz van jelen. Az elsőben, 1613-1618 között a katonai lavírozás, a török oldalán a keresztények elleni harcban való részvétel elkerülése volt a jellemző. A másik szakaszban, az európai külpolitikai helyzet átalakulása és a harminc éves háború kirobbanása következtében lehetővé vált az Erdélyi Fejedelemség nemzetközi kitérője és Bethlen részvétele az európai fegyveres küzdelmekben, hadseregének, hadvezéri képességeinek és az új szövetség kötésének köszönhetően a török szövetségben is más helyzet jött létre. Tekintélyének növekedését a Portának tudomásul kellett vennie.

Fejedelemmé választását követően különösen két eseménysorozat okozott Bethlen Gábornak súlyos gondot, egyszerre gyengítve helyzetét a Portán és magyar ellenfelei körében. Az egyik az a hosszasan elhúzódó válság volt, melyet a töröknek egyes várak, elsősorban Lippa és Borosjenő átadásának követelése hozott felszínre. A másik feszültségforrás a lengyel-török háború idején, 1617-ben keletkezett, és állította válaszút elé a fejedelmet.

Bethlen Gábor kiszolgáltatottsága megítélésem szerint két dologból táplálkozott. Részben abból, hogy a Szkender pasa török fegyvereinek védelmében elnyert fejedelmi címét II. Mátyás nem ismerte el, valamint abból, hogy szinte azonnal elkezdődtek Forgách Zsigmond és Dóczy András katonai műveletei a határmenti várak ellen, emiatt a török segítséget továbbra is igényelte.

Bethlennek azzal az elkerülhetetlen következménnyel is számolnia kellett, hogy a Porta a fejedelemségének megerősítéséért is benyújtja követelését, ami 1619. augusztus 10-én Medgyesen, az erdélyi országgyűlésen a szultáni athname ünnepélyes átadásakor Lippa és Borosjenő visszakövetelésével el is hangzott.¹⁸² A török politika jellegének és működésének ismeretében a fejedelem megkísérelt a várak ügyében haladékhhoz jutni, helyette igyekezett a Porta figyelmét a Habsburgok elleni közös támadás irányába terelni, ahogy ezt a 1614. évi követutasításaiban is olvashatjuk. „Magyarország határain kívül a Dunán innét ha Morva, Szilézia és Csehország felé mód lehet az előmenetelben valami úton, több országok hódoltatásában is őhatalmassága (t.i. a szultán) minden kegyelmes jó akarattal segítséggel engem... Mi mennénk innét az Dunán, az két Oláhország erején kívül

¹⁸² Bethlen Gábor emlékezete. Szerkesztette: Makkai, i.m. 71-75.

16 ezer török legyen, melynek négyezere jáncsár legyen, a fölött tízezer tatár, magyar ismét, pénzzel amennyit fogadhatunk”.¹⁸³

Bethlen tisztában volt azzal, hogy a Habsburg - és az Oszmán Birodalom háborúskodásának nem jött el a pillanata, de ennek pusztá felvetése és az, ahogyan tervezetében a közös hadmozdulatokat részletezte, kivételes politikai taktikájának, gazdag és határtalan fantáziájának bizonyítéka.

Szövetségi hűségének ismételt bizonyításaiakor igyekezett Erdély érdekeinek felelős szószólójaként a Portától viszontkedvezményeket kicsikarni. Súlyos szakvakkal utalt országának „elpusztult állapotára”, és hogy a „sok romlásból épülhessen”, kérte I. Ahmedet, hogy hadai, különösen a tatár csapatok kerüljék el, sőt még átvonulásra se használják az Erdélyi Fejedelemséget. Hogy erős anyagi forrásokkal rendelkezzen és a vazallusi korlátok tágítását elérje, megkísérelte az évi adó fizetésének felfüggesztését is.¹⁸⁴ Lavírozó taktikája, amely Erdély területi egységének megóvására és presztízsének növelésére irányult, két évi haladékot biztosított számára a várak átadásának ügyében. A fordulat Homonnai György töröknek tett ajánlatával következett be, aki elismerése fejében az évi adófizetés folyamatosságát és három(!) várnak, Lippának, Borosjenőnek és Karánsebesnek az átengedését ígerte.¹⁸⁵ Önmagában véve Homonnai ajánlata csak gyúelegynek tekinthető, a török érdeklődés fokozódását mélyebb összefüggések vizsgálásával, a Hódoltság keleti határán húzódó török végvárak feladatrendszerében kell keresnünk. Azok ugyanis a temesvári vilájet létrejöttével és a Belgrádtól északkeletre húzódó várak török kézre kerülésével (Temesvár, Arad, Gyula, Lippa és Borosjenő) kettős feladatkört láttak el. A hadműveletek során biztosították a török seregek szárnyait, egyben azt a határt is jelentették, ami a Hódoltság és a kialakult Erdélyi Fejedelemség között húzódott. A tizenöt éves háború alatt Borosjenőt visszafoglalták a fejedelemség csapatai. A törököket érzékeny veszteség érte, Erdélyre néző határvédelmük meggyengült. A Porta a XVII. század első évtizedétől érzékelhetően határozottabb politikába kezdett a keleti vazallus államok körül, igyekezett gyorsan reagálni a térségből kiinduló jelenségekre. Mivel a Habsburg Birodalommal 1606-ban békét kötött, ezáltal minimálisra csökkent kettejük között a háborús konfliktus veszélye, elérkezettnek látta az időt Borosjenő és

¹⁸³ Bethlen Gábor emlékezete, i.m. 73.

¹⁸⁴ Nagy László: A XVII. századi Habsburg-ellenes függetlenségi harcok értékeléséhez, i.m. 220-221.

¹⁸⁵ Erdély története 1606-tól 1830-ig. Főszerkesztő: Köpeczy, i.m. 643.

Lippa visszakövetelésére. Arra, hogy Bethlen Gábor milyen helyzetbe került politikailag, nem volt tekintettel. Kellemetlen volt az egész magyar nemzet, a keresztény Habsburg Birodalom előtt, mert nem háborúban, hadjáratban, hanem békében kerül sor az átadásra, de a helyzetet különösen az tette még kínosabbá Bethlen számára, hogy a várral együtt a környék keresztények lakta területei is visszaszállnak a törökre.¹⁸⁶ Szkender pasa hadainak felvonulása Erdély határán nemcsak a Habsburgok felé volt üzenet, hanem Bethlen Gábornak is.

Bethlen Gábor gondolatai, dilemmái jól tükröződnek azokból a levelekből, amelyeket a kényszernek fokozatosan engedve, a Lippa kiürítése előtti utolsó hónapokban írt. Az erdélyi rendeknek 1616. május 6-án, egy hónappal az átadás előtt, Gyulafehérvárról küldött levelében leplezetlen őszinteséggel írta meg, hogy „Már tovább soha semmi utat halasztásban és módot nem találván... ő hatalmasságának (t.i. I. Ahmed szultánnak) reánk felgerjedt haragjának tűzét és ellenünk török tatár hadainak készenlétét szemeinkkel jól látjuk, kinek mi ez romlott hazából nem hogy ellene álló lehetnénk, de még csak meg sem mozdulhatunk”.¹⁸⁷ Hű emberének, Erdély kulcsfontosságú vára, Várad főkapitányának, Rhédey Ferencnek, mint katonának a katonának küldött levelében befejezett tényként írt a kényszerhelyzetben hozott döntéséről, vállalva az „árulók vagyunk mindnyájan” vádat. Nem kockáztathatta tovább Erdély helyzetét és békéjét. Naszuh nagyvezér eltávolításával a Bethlennel ellenséges pasák vádaskodásai szabadabb teret kaptak, és Homonnai György nagy nyári támadása is elkezdődött. A fejedelemnek szüksége volt a Porta támogatására, bizalmának megőrzésére, ahogy az olvasható tovább a Rhédeynek szóló levélrészletben: „inkább akarom életemet Lippa alatt elfogyatnom, hogy sem mint török császárnak kétségessé tenném magamat országostól”.¹⁸⁸

A vár átadására 1616. június 1-14. között, a Homonnai csapatok erdélyi betörésével párhuzamosan került sor. Bethlen Gábor átadásra felszólító határozatát Vajda István, Lippa kapitánya nem hajtotta végre, sőt a várőrséget feleskette az ellenállásra, így az 500 erdélyi gyalogos katonával Lippához kiküldött Keresztessy Pál feladatát nem tudta teljesíteni. A fejedelmi parancs megtagadása mögött egyrészt a környékbeli nemesség heves tiltakozása, másrészt a Bihar megyébe benyomuló Homonnai György azon ígérete húzódott, hogy

¹⁸⁶ Török - magyarkori állam-okmánytár III.k, i.m. 145.

¹⁸⁷ Török – magyarkori állam-okmánytár III., i.m. 146.

¹⁸⁸ U.o. 147.

támadás esetén a várvédők tőle katonai segítségre számíthatnak. Bethlen, ami szándékától végképp távol állhatott, Lippa ostromára kényszerült, és magához ragadta a kezdeményezést. A helyzet feszültségét fokozta, hogy a budai és a temesvári pasák is „táborba kiszállottak és gyülekeztek”, de Szkender pasa is megérkezett a boszniai haddal a Szerémségbe. Hogy a nyomásgyakorlás teljes legyen, a Porta a moldvaiakat is felrendelte, ahogy Bethlen Rhédeynek keserűen megjegyezte, ezzel is „kívánja a török császárnál érette való törekedésemet”.¹⁸⁹

Bethlen Gábor, a minden részletre odafigyelő, az utasításokat pontosan megfogalmazó, a személyes jelenlétével példát mutató hadvezér, elrendelte Várad teljes harckészültségét, és ez a tény önmagában is rámutatott a térségben kialakult kritikus állapotra. Lippa klasszikus várostrom után került Bethlen kezére. 9 óráig tartott az ágyúzása – az elkallódott 10 mázsa lőpor pótlását Várad biztosította –, majd a védők sikertelen kitörését követően Bethlen Gábor gyalogosai között „szép harccal az kőfal alá menének” és elfoglalta a várat.¹⁹⁰ A temesvári beglérbég az átadás után Lippát ért károkat azonnal kijavította, a bástyákat és a falakat megerősítette, és megfelelő létszámú őrséggel látta el.

Lippa jelkép, átadása Bethlen Gábor rövid ideje tartó fejedelmi hatalmának a török szövetség mellett az első nyílt kinyilatkoztatása, bizonyítéka. A veszteséget, amely – úgy hiszem – nem annyira az Erdély biztonságában szerepet játszó vár stratégiai kiesésében áll, hanem abban, hogy átadása veszélyes fegyvert adott a Habsburg propagandának, amit Bethlen kétszeresen is igyekezett hasznára fordítani. Még a Lippa alatti táborból utasította követét, Tholdalagi Mihályt, hogy részletesen számoljon be a Portán személyes hadbavonulásáról, arról, hogy Homonnaival szemben Lippa átadását fontosabbnak tartotta. Ez hűségének a bizonyítéka. A vár késedelmes átadásának okát Bethlen egyenesen Bécsre hárította, akinek a célja Erdély megszerzése, ehhez eszköze a Portán felajánlkozó önkéntes fejedelemjelölt volt. Homonnaival kapcsolatban nem felejtett el éket verni a két nagyhatalom közé sem. Azzal, hogy szerepelt annak terveiben Erdélyen kívül Moldva és Havasalföld megszerzése is szerepel, egyúttal kényelmetlen helyzetbe hozta a Homonnaival többször tárgyaló Ali budai pasát is.¹⁹¹ Összekapcsolta Lippa ostromát,

¹⁸⁹ U.o.: Bethlen Gábor levele Rhédey Ferencnek Lippa dolgában. 1616. június 6. 148-149.

¹⁹⁰ U.o.: Bethlen Gábor utasítása Tholdalagi Mihály portai követnek. 1616. június 10. 150-161.

¹⁹¹ Török – magyarkori állam-okmánytár III.k., i.m. A szultán levele Bethlen Gáborhoz Jenő átadását sürgetve 1617. április 8. 176-178.

valamint Homonnai ellen vívott harcát a portai adó 10 éves felfüggesztésével, és a kiállított 20000 katona költségein túl Szulejmánra hivatkozott azzal érvelve, hogy ha Erdély hadakozott, a szultán eltekintett az adótól. Ezzel kezdetét vette az 1617 végéig tartó alkudozás és huzavona, amely az adóelengedés ügyében (is) Bethlen szándékának megfelelő portai döntést hozott.

Lippa után a kereszténység elárulásával vádolt fejedelem politizálásában semmiféle kapkodás vagy elbizonytalanodás nem tapasztalható. A török által követelt másik vár, Borosjenő megtartásához állhatatossága, továbbá az Oszmán Birodalom és Lengyelország között kifejlődött katonai konfliktus teremtett lehetőséget. Borosjenő török kézre kerülése ugyanis nagyobb érvágás lett volna, mint Lippaé, és ez az újabb presztízsveszteség már komoly biztonsági kockázatot jelentett volna a fejedelemségnek.

Nézetem szerint a Maros folyó vidéke a temesvári vilájet ellenőrzése alatt állt, a helyzeten Lippa elvesztése alapvetően már nem változtatott. Viszont a Körösöknél képződött zsáknál az egyik legfontosabb erősségnek, Borosjenőnek átadása a második erdélyi várvonalra komoly hatással lett volna. Katonai szempontból a Körös vidékét két nagy vár őrizte: északon Várad, délen Borosjenő. A déli részt őrző vár átadásával kinyílt volna a kapu Dél-Erdély belsejébe, és Várad török fenyegetettsége is jelentős mértékben növekedett volna, ezért érthető, hogy I. Ahmed szultán Borosjenőt is követelte Bethlentől. A Porta érdekei érvényesítéséről soha, egyetlen alkalommal sem feledkezett el. A fejedelem Borosjenő körüli alkudozása, a „céltudatos szövetségre” és az adóelengedésre való hivatkozásai is erre szolgáltak.¹⁹²

Az erdélyi adó és Borosjenő ügyében a szultáni következetesség megtörésének vízváltatója az 1617-ben a Lengyelországgal kitört háború volt. A válsághoz, mint ahogy az korábban is történt, a Moldva miatt kialakult feszültségek vezettek. A román vajdaságot földrajzi fekvése – attól függetlenül, hogy a Porta vazallusa volt –, felettébb fontossá tette Lengyelországnak is. Ütköző zónaként választotta el a két országot egymástól, éppen ezért a lengyelek igyekeztek szoros felügyeletet gyakorolni a vajdaságon. Az Oszmán Birodalom a román vajdaságot – Havasalföldhöz hasonlóan – nemcsak lengyelországi politikájához használta, hanem az Erdélyi Fejedelemség feletti biztonság zálogának is tekintette. Messzemenően szüksége volt mindkét vajdaságra, hisz a tizenöt éves háború vazallus lázadása, vagy Báthory Gábor lengyel elképzelése megmutatták, hogy Erdély

¹⁹² Kovács, Magyarok és lengyelek a történelem sodrában, i.m. 152-153.

török ellenes terveihez igyekezett a Moldva és Havasalföld felé természetes módon létrejött gazdasági együttműködését és piaci kapcsolatait politikai kapcsolatra is átváltani. Mindemellett Erdélynek is alapvető érdeke volt a vajdaságok belső nyugalma, a vajdák kiszámíthatósága.

A török politika a Báthory Gábor okozta zűrzavarokat és a lengyel-orosz háborút kihasználva megerősítette pozícióit Moldvában, hozzá hú vajdát ültetett Tomsa István személyében a trónra a lengyelbarát Moghila Jeremiás helyett. A Tomsával elégedetlen moldvai belső ellenzék a néhány ezer lengyel katonával megjelent Moghila fiát, Sándort ismerte el vajdának. A Porta a keleti fronton fellángolt perzsa háború miatt Bethlen Gábort és Radu Mihneat, két másik vazallusát utasította a lengyelek elűzésére, ám ők a török utasítás ellenére nem teljesítették a parancsot.

Bethlen Gábor visszautasítása mögött az állhatott, hogy Erdély lengyelbarát politikáját nem akarta veszélybe sodorni, és az amúgy is törökös elkötelezettséggel meggyanúsított fejedelem a török oldalon keresztények ellen nem akart harcolni.

A moldvai válság a tatárok segítségével visszatért Tomsa István 1616. évi államcsínyével tovább mélyült, ezért a Porta szükségesnek találta, hogy a perzsa háborút megszakítsa, és hadaival szálljon szembe a lengyelekkel.¹⁹³

A szultánnal együttműködő újabb jelölt, Markó moldvai vajda segítésére az 1617. januárban elindított török-tatár csapatok mellé az erdélyi hadakat is kirendelte a Porta. Ez volt az első eset, amikor török katonai vállalkozásban Lengyelország ellen Erdélynek együtt kellett működnie szövetségesével. Az utasítás nem élelmiszer vagy egyéb hadtáp támogatásról szólt, hanem 15000 fős erdélyi hadsereg kiállításáról rendelkezett. Időhúzó taktikáját, hogy Erdélyt távol tartsa a lengyel hadjáratától, a fejedelem 1617. szeptember elejéig tudta folytatni. Eddig tehette meg, hogy nemcsak Szkender pasa sürgetéseinek, hanem a szultáni parancsnak is ellenállhatott. Bethlen Gábor vonakodása érthető, egyszerűen nem akarta keresztény voltát megtagadni.

Taktikája időben és módszereiben két elkülöníthető szakaszra osztható, s ezek levelezéseiben jól követhetők. A török januári támadásától szeptemberig tartó időszakban hadbavonulását az erdélyi rendekre hivatkozva tagadta meg. Ő, aki fejedelemségének első napjaitól belpolitikájában a központosított fejedelem hatalmának kiépítésére törekedett, arról beszélt augusztus 28-án Mehemet pasához küldött levelében, hogy „a fejedelem

¹⁹³ Török – magyarkori állam-okmánytár III., i.m. 179.

ebben az országban semmi törvénytelen és szokatlan dolgot nem cselekedhetik ország akaratja nélkül”.¹⁹⁴ Ugyancsak a három erdélyi rendre hivatkozással megmagyarázta az igazi okot is, amely az országgyűlés felháborodását kiváltotta: „hatalmas császár keresztényen nemzet ellen való segítségadásra és hadra való menésre kényszeríti őket”.¹⁹⁵ De hogy a Portánál és a keresztény államoknál fenn tudja tartani a látszatot, azzal a javaslattal élt a pasánál, hogy kész 4000 erdélyi katonát Markó vajda által fizetett zsoldosnak feltüntetve Moldvába küldeni. Nem titkolta azt sem Mehemet pasa előtt, hogy kapcsolatot tart a lengyelekkel, ezzel is jelezni kívánta, ő inkább a konfliktus békés közvetítésében vállalna szerepet. A töröknek tett látszatjavaslatai mellett, amelyekről tudta, hogy szövetségese nem fogadja el őket, konkrét bizonyítékát is adta keresztényi elkötelezettségének. Ezt fejezte ki, hogy III. Zsigmond lengyel király Habsburg-párti főúri csoportjának vezéréhez, Zolkiewskihez elküldte Kornis Jánost követségbe, hogy tájékoztassa a lengyeleket a török készülődéséről.

Az időt halogató szakasznak az 1617. szeptember 12-én keltezett szultáni fermán vetett véget. A levélben I. Ahmed keményen megróttá Bethlent, hogy még mindig Erdélyben tartózkodik: „hadjuk és parancsoljuk, hogy székely szász és magyar több erdélyi hadaitokkal két szállást egygyé tevén mentest menjete”.¹⁹⁶ Az, hogy a töröknek mennyire szüksége volt Bethlen Gábor segélyhadára, egy későbbi leveléből derül ki. Ebben arról írt, hogy Szkender pasa mindössze 4000 törökből és 800-900 tatárból álló hadait csak a két román vajda serege erősítette, mindezek együttvéve sem jelentettek sok fenyegetést a jóval nagyobb egyesült lengyel és kozák hadseregére. Bethlennek mindössze nyolc napra volt szüksége ahhoz, hogy Brassóból indulva Iasin keresztül Szkender pasa Dnyeszternél lévő csapatait elérje. Az előnyösebb helyzetben elhelyezkedő lengyel hadsereg és a törökök közé ékelődött, mintegy szétválasztva ezeket egymástól, Bethlen Gábor fegyverszünet kötésére készítette a feleket. A Brüsszában megkötött béke lezárta a konfliktust: Lengyelország területvesztés nélkül fejezte be a háborút, viszont Moldova vonatkozásában elismerte a török befolyást, és felhagyott a Moghilák támogatásával.

¹⁹⁴ U.o. 179.

¹⁹⁵ Török – Magyarokori Okmánytár III., Szultán levele Bethlen Gábornak az erdélyi hadak Szkender pasa csatlakozásáról 1617. szeptember 12. 183.

¹⁹⁶ Török–magyarokori állam-okmánytár III.k., i.m. Bethlen Gábor levele Gáspár Jánosnak a lengyelországi hadjáratról. 1617. szeptember 25. 185.

Bethlen Gábor háttérben folytatott kezdeményezéseinek köszönhetően a döntő ütközetre nem került sor. Érdekes megfigyelni, ahogy körültekintő diplomáciai munkával megszötte azokat a szálakat, amelyekkel a közép-európai térség valamennyi szereplőjét, a Portát, Varsót és Bécsset megmozgatta úgy, hogy a lehetőségek határain belül a folyamatokra hatása legyen.

Ami Varsót illeti, az Bethlen információi nyomán – amit Kornison kívül Péchy Simonnal is küldött –, a lengyelek az oroszok ellen felvonult hadainak egy jelentős részét visszarendelte a Dnyeszterhez, és a török-tatár-román vajdák seregeivel szemben jóval előnyösebb pozíciót tudott felvenni. Célzatosan érkezett ugyancsak Péchy Simon II. Mátyás császár és király tárgyalóbiztosaihoz a fejedelem levelében olvashatóan nem egyébért, hogy „sok kellett császár öfelsége comissariusit arra vinni, hogy öfelségüket római császárt és a lengyel király megintsék ő hatalmasságával (a szultánnal) való békesség megőrzésére”.¹⁹⁷ Nem szabad elfelejteni, hogy a Habsburgok és az Erdélyi Fejedelem által kötött második nagyszombati egyezséget szeptemberben erősítették meg. Bethlen reálisan felmérte azt a lehetőséget, amelyet a török katonai aktivitás kínált, és a háborús légkör messzemenő kihasználásával gyakorolt nyomást az alig négy éve meghosszabbított török békében érdekelt Bécsre. Ezzel is elősegítette az Erdély-Habsburg viszony normalizálódását, egyben elkerülte Lengyelország és a Habsburg Birodalom irányából fenyegető bekerítést.

A lengyel-moldvai válság és háború elhúzódásától és annak végkifejletétől tartó Portánál Bethlen Gábor központi kérdésnek tekintette, hogy a hadjáratban, illetve annak békés lezárásában valóban döntő szerepe a megfelelő hangsúlyt kapja, ezzel szövetségese iránta való tiszteletét növelje, a Jenő vára, valamint az éves adó kapcsán még aktuális török követeléseket elhárítsa, hogy ezzel is Erdély portai függését lazítsa. Rá jellemző módon nem hagyott semmit a véletlenre, nem elégedett meg pusztán azzal a ténnyel, hogy a béke Lengyelország és az Oszmán Birodalom között helyreállt. Idézett levelében, melyet Konstantinápolyban szolgáló Bornemissza László és Gáspár János követeihez intézett, arra intette őket, hogy: „Erdély szabadsága ellen valami czikkelyt, punctot be ne írjanak, hanem az adónak néhány esztendeig való megengedésétől és Jenő várának örök feledékenységéről... vegyen kelmed athnámét, és ha Jenő örökösen nem lehet, akár csak mi időnkben ne kívánják Jenő várát. De azt ne engedje beírni, hogy újra keresztény ország

¹⁹⁷ U.o. 187.

ellen kelljen hadba vonulni, azt ő hatalmassága ne erőltesse”.¹⁹⁸ Figyelemre méltó, hogy lélektanilag is válaszótként kezelte a közös expedíciót. Így folytatta utasítását: „inkább készek vagyunk szabadságunk mellett meghalni, hogy sem mint az iszpják és a két oláh ország, olyan kényszerítés alatt kellene ő hatalmassága hűsége mellett keresztyénekre hadakoznunk”.¹⁹⁹

Nézetem szerint ez az utasítás nemcsak azért érdemel figyelmet, mert rávilágít a Bethlenben meglévő, a szövetség miatti bizalmatlanság valóságos elemeire, hanem azt a politikai kétarcúságot is bemutatja, ami a XVII. századi uralkodók politizálását jellemezte. Későbbi, októberben és novemberben írt leveleiben is visszatér a lengyel hadjárat előtt és alatt végzett szolgálataira, igyekezett azokat a Porta politikusaiban ébren tartani, ahogy fogalmazott: ezzel „a birodalom békepolitikájának megőrzését szolgálta.” Bethlen Gábor pszichológiai hadjárata érthető. Egyrészt tisztában volt a keleti politizálás módszereivel, a Portán uralkodó játékszabályokkal, másrészt követői állandóan informálták ellenségeinek személye elleni meg-megújuló támadásairól. A Portán, ahol mindig kemény harcok folytak az érdekcsoportok között, Naszuh nagyvezér halálával ez idő tájt – főként a magyarországi török vezetők részéről – ugyancsak felerősödtek az erősebb vazallusi politikát követelő hangok. Lippa és Borosjenő követelésén túlmenően a három vazallus állam beolvasztásának terve is felmerült. Természetes tehát, hogy Bethlen Gábor is céltáblája lett a belső harcoknak. Gyakran és szívesen alkalmazott taktikáját vetette be ellenünk – elsősorban Mehmet kajmakán áskálódásai ellen –, akik a szultánt a körülményeskedő, vazallustól szokatlan, csak többszöri parancs után teljesített hadbavonulásával akarták ellene hangolni. A taktika lényege, hogy Bethlen úgy alakította a dolgokat, mintha az Konstantinápoly tudtával és jóváhagyásával történt volna.²⁰⁰ Ebben az esetben eleve a békekéség kedvéért indult Moldvába, és a lengyelekkel, kozákokkal és németekkel lefolytatott tárgyalásairól pontosan tájékoztatta a Portát, amit senki sem becsülhet le, és senki meg nem kérdőjelezhet.

A lengyel háború ellen a taktika bevált, a szövetség első igazi katonai főpróbájából, egy fegyveres probléma megoldásából Bethlen Gábor nyereséggel került ki. Önmagában annak a ténynek, hogy a fejedelem nemcsak haderejét, hanem diplomáciai ténykedését is a Porta

¹⁹⁸ U.o. 190.

¹⁹⁹ Erdély a történelemben. i.m. Péter Katalin: Erdély az európai politikában. 41.

²⁰⁰ Erdély története 1606-tól 1830-ig. Főszerkesztő: Köpeczy, i.m. 657-658.

rendelkezésre bocsátotta, egyaránt megvoltak a politikai és katonai következményei. Látványos lengyelországi szereplése hasznos szövetségesi mivoltában és megbízhatóságában erősítette, ezzel a Portán a vele jóindulatú politikai csoportok töretlen támogatása felől biztosította magát. Politikai és katonai szempontból nem mellékes hozadék volt Borosjenő dolgában a török követelés felfüggesztése, így a vár 1658-ig az Erdélyi Fejedelemség birtokában maradt.

A portai pártok hatalmi küzdelmeitől, amelyekben Erdély függetlenségének megszüntetése is mint szándék felmerült, távol tartotta magát.²⁰¹ Reálpolitikusként nagyon is ismerte az Oszmán Birodalom lehetőségeit, helyesen látta, hogy a belső harcok mögött inkább a gyengeség, mintsem a valóságos cselekvőképesség, a birodalom szerkezetének megváltoztatása húzódik meg. A hatalmi válság kísérő jelensége, a szultánok személyének gyakori váltakozása sem hiányzott. A különböző érdekcsoportok, vagy maga a hadsereg jelöltjeinek rövid ideig tartó uralkodása 1623-ig igen labilis állapotokhoz vezetett az Oszmán Birodalomban. Az I. Ahmed halálával 1617-ben trónra került I. Musztafát a következő évben III. Oszmán váltotta fel a trónon (1618-1622), akit 1622-ben janicsár lázadás fosztott meg hatalmától és ölt meg, hogy újra I. Musztafát emelje hatalomra (1622-1623). A belpolitikai harcok csak 1623-ban IV. Murad (1623-1640) trónra kerülésével csitulnak el. Ilyen körülmények között Bethlen érkezettnek találta azt az időt, amikor a Portával egyeztetve saját céljára koncentráljon, arra, hogy a Habsburg király elleni politikájával az Erdélyi Fejedelemséget külpolitikai mozgásterhez juttassa.

Tény, hogy Bethlen Gábor a lengyel háború után, 1618-tól fokozatosan a nyugati történésekre fordította a figyelmét, fejedelemségének nyugati határán komoly védelmi munkálatokat indított el. Az Erdély kapujának is nevezett Várad erősítését szorgalmazta, az új bástya építését személyesen ellenőrizte. Nyugat-Európa felé tett nyitása, nemzetközi érdeklődése az igen élénk diplomáciai tevékenység központjának számító Konstantinápolyban is érződött. Borsos Tamás portai követének megszabta, hogy „barátkozzék külső keresztyén orátorokkal és követekkel”, mert Bethlennek hírekre, információkra volt szüksége: „akármely szegletiről ez világnak vagy jó vagy gonosz hírek..., valamelyeket hallhat, érthet, felírván, jegyezvén, minekünk is bő beszéddel az

²⁰¹ Török – magyarkori állam-okmánytár III. k., i.m. Bethlen Gábor utasítása Borsos Tamás portai követnek 1618. április 11. 200.

mint ott hallja, írja meg.”²⁰² A török vazallus Erdélynek, hogy ritkuljon körülötte a gyanakvás és kedvezőbb legyen nemzetközi megítélése, hogy egyáltalán ráirányuljon Európa figyelme, követétől azt kérte: a keresztény országok követei között „jó hírünket, nevünköt terjessze és azok által holmi ártalmas dolgoknak végire mehetne.” A holland, az angol, a velencei, francia követeket célzó kampányával akarta bizonygatni az Erdély fennmaradásáért folytatott küzdelmének jogosságát, az őt ért rágalomok igaztalanságát, Tholdalagi Mihály követ szavaival a „két gonosz között a kisebbik” török szövetségének gyakorlati alapját.²⁰³

Bethlen Gábor ráérezett az Európában készülő változásokra, s erre készülve akarta a külvilágtól eddig elzárt Erdélyi Fejedelemségre a figyelmet ráirányítani, és országát készenlétbe helyezni. Megítélésem szerint az lett volna a különös, ha nem így teszi. A közelben, a dunai Habsburg Birodalomban az új uralkodó, II. Ferdinánd (1617-1637) hatalomra kerülésével 1618. május 23-án kirobbant cseh rendi felkelés alapjaiban rázta meg a térséget, hogy aztán a cseh háború egyre több európai ország konfliktusává szélesedjen. Bethlen és II. Ferdinánd 1619 márciusában a károlyi szerződésben ugyan megerősítették a nagyszombati egyezséget, sőt a király elismerte tárgyalópartnere fejedelmi címét, Bethlen Habsburg-ellenessége azonban változatlan maradt. A Habsburgok ellen megvívandó küzdelméhez kellett a török szövetség, melynek új feltételeken nyugvó kereteit a lengyel háború után tudatosan alakította, a Portán megbízható szövetségesi szerepét elfogadtatta.

4. 4. A régi- új erdélyi szerepkör

Ahogy az előző fejezetben szó volt róla, a Bocskai István és a Habsburgok harcát lezáró 1606. évi bécsi béke és a fejedelem politikai végrendelete a Habsburg - és az Oszmán Birodalom kapcsolatrendszerében Erdély státusát a török szövetség vállalásával ki is jelölte, de a végső, elérendő célt, az ország egyesítését is megfogalmazta. A modell az Erdélyi Fejedelemség és a Magyar Királyság viszonylatában kettős feladatkörre épített, amely a két országrész majdan bekövetkező egységéig a közös nemzeti érdekek irányát határozta meg. Erdély, ha a magyarországiak helyzete úgy kívánja, a török szövetséggel a

²⁰² U.o. 200.

²⁰³ Barcza József: Bethlen Gábor, a református fejedelem. Budapest 1980, 108-109.

háta mögött védelmezi rendi érdekeiket és kiváltságaikat a bécsi politika ellenében, a Királyi Magyarország viszont a Habsburgok erejét használja fel a fejedelemség érdekében, ellensúlyként oszmán fenyegetés esetén. Bocskai István az általa lerakott alapokon nyugvó rendszer működését korai halála miatt nem láthatta meg, annak mozgatására a történelem Bethlen Gábort jelölte ki.

Ahhoz, hogy a koncepció működőképes legyen, az Erdélyi Fejedelemségnek meg kellett erősödnie, mert a balanszírozásnak tényleges gazdasági teljesítmény, mozgatható, a kor viszonyaihoz igazodó hadsereg, kiszámítható rendek, dinamikus, előre tekintő, a mindenkori külpolitikai helyzetre reagáló és azt kihasználó fejedelmi irányítás, tehát egy önálló Erdély volt a feltétele. Míg Bocskai István és Erdélye a gyorsan megalakult hajdúhadsereg és a mögéje felsorakozott magyar rendek mozgalma révén lett a török értékes szövetségese, a Habsburgok problémás, de szükséges tárgyalófele, addig Bethlen Gábornak központi hatalomra, gazdasági és katonai képességekre, és ezen túlmenően szerteágazó diplomáciai kapcsolatokra volt szüksége a sikeres és aktív erdélyi politizálásához.

Bocskai erdélyi koncepciójának alappillére, a török szövetség Bethlen politikájában is megkérdőjelezhetetlen maradt. Ezt az őt körülvevő bizalmatlanság ellenére, az abszolutizmus eszmeiségének talaján állva, a köz érdekében hasznosnak vallotta, ahogy 1621 áprilisi, Pflalzi Frigyes cseh királynak írt levelében olvasható: „A keresztény lélek vele született ellenszenvvel visszaborzad a pogányoktól való együttműködéstől. De melyik veszedelmesebb számukra.²⁰⁴ Bethlen eszközt látott a törökben, ahogy végrendeletében fogalmaz: „Az én tetszésem és tanácsom az én hazámhoz ez: hogy valami egyéb nem lehet benne, a török nemzettel való egyezséget szenvedhető károkkal is megtartsák, tőle el ne szakadjanak, hanem minden úton-módon kedvét keressék”.²⁰⁵ Illúzió nélkül tekintett a török kapcsolatra, nem véletlen a károk emlegetése, hisz a török önzetlenül soha nem segítette – példája ennek Lippa vagy 1620-ban Vác elfoglalása –, ezért az Erdélyi Fejedelemség különleges vazallusi helyzetét soha nem kockáztatta. 1619-1620-ban, a harmincéves háború közép-európai frontján, politikai és katonai sikereinek csúcsán, a Királyi Magyarország rendjei 1620. augusztus 25-én a Habsburg-ház trónfosztásának kimondásával Bethlen Gábort királlyá választották, akit II. Oszmán szultán is elismert, és

²⁰⁴ Makkai: Erdély története i.m. 425.

²⁰⁵ Bethlen Gábor emlékezete. Szerkesztette: Makkai, i.m. 102-103.

Bocskaihoz hasonlóan lemondott a királyi címről, és visszaszolgáltatta II. Ferdinándnak a koronát. Döntésében két tényező játszott közre: egyfelől az, hogy a közép-európai hatalmi realitások alapjaiban nem változtak, a magyarságot az Oszmán Birodalom felől továbbra is veszély fenyegette, másfelől az, hogy a Porta az 1605-ben Rákosmezőn már megismert feltételekhez kötötte a királyi címet. Vagyis Erdély török vazallussága mellett az egész Királyi Magyarország török védnökség alá kerülne, ezzel az északi és a keleti magyar országrészek szétválasztása is megtörténne. Egyértelmű a Porta megfogalmazása: „Bethlen Gábor, ha Isten adja, legyen magyarországi koronás király, bátor, de Erdélyt mi Magyarországhoz soha nem engedjük, hogy bírja, mert Erdély szultán Szulimán találmánya és sajátja az hatalmas császárnak; mi olyan tökéletesen nem bízhatunk ezután Magyarországhoz, mint Erdélyhez, s nem hagyjuk mi másnak a mieinket”.²⁰⁶

A Bocskai koncepció másik nagy kérdésköre az Erdélyi Fejedelemség és a Királyi Magyarország viszonyát taglalta. A változás az eredeti koncepcióhoz képest abban mérhető, hogy a két országrész politizálásában követendő taktikát Bocskai István az 1606-ra kialakult erőviszonyokhoz és az európai környezethez igazította, a pillanatnyi állapotokat vette alapul. Bocskai és Bethlen erdélyi politikájában mindvégig érvényesült a közép-európai helyzethez való alkalmazkodás, a hatalmi ponthelyzet következtében a meghajlás, a középút keresése, de Bethlent, ellentétben Bocskaival már nem a pillanat kérdései és állapota foglalkoztatták, ő nem a kivárára rendezkedett be, hanem aktív politizálásba kezdett az önálló magyar érdekekért.

Tagadhatatlan, hogy Bethlen Gábort törökös előélete, fejedelemsége megszerzésének körülményei, majd II. Mátyás királlyal folytatott küzdelmei, nem beszélve erős protestáns érzületéről, kezdetektől aktív, Habsburg ellenes politikára készítette. A cseh rendek 1618-as felkelésével nemcsak Közép-Európában, hanem a kontinens nyugati felében is olyan jött létre, amelyben Erdély, passzivitását feladva kinyújthatta kezét a magyar koronáért, és harcba szállhatott a nemzeti királyságért. Az Erdélyi Fejedelemség mozgásba lendüléséhez és szerepvállalásához kétségtelenül hozzátartozott az is, hogy ekkorra már jelentkeztek a bethleni államépítés hatásai, igen lényeges változások következtek be Erdély belső viszonyaiban, erejében. Eljött az a pillanat, amikor Bethlen Gábor elképzelhetőnek tartotta, hogy beavatkozzon a királysági alkotmányos viszonyokba.²⁰⁷

²⁰⁶ 206. Hóman – Szekfü: Magyar történet IV.k., i.m. 9-10.

²⁰⁷ Szakály: Virágkor és hanyatlás 1440-1711, i.m. 213.

Bethlen jó helyzetfelismerésére vallott, hogy a II. Ferdinánd abszolutizmusa és ellenreformációs programja miatt kitört cseh felkelésben meglátta a Habsburg ellenes tábor létrejöttének lehetőségét. A Királyi Magyarország rendjei, akiknek II. Mátyás király a rendi alkotmányban rögzített jogaik gyakorlását maximálisan biztosította, csak 1619-ben jutottak el ahhoz, hogy Bethlen vezetésével csatlakozzanak a közép-európai felkeléshez.

Bocskai koncepciójával a magyar rendek vezetőinek – Thurzó Györgynek, Pázmány Péternek, de Eszterházy Miklósnak is – az volt a dilemmája, hogy a török vazallitás és a Habsburgoktól független királyválasztás nem szünteti meg az alapproblémát: a közép-európai török jelenlétet és a Portához fűződő politikai-katonai viszonyt. Úgy vélték, hogy az ország függetlenségét jelentő nemzeti királyság nem hozna a térség státusában, annak megváltoztatásában lényeges fordulatot. A török legyőzéséhez az idegen, a Habsburg uralkodók és birodalmak katonai ereje, segítsége kell.

Mindazonáltal a Királyi Magyarország rendjei elfogadták és tudomásul vették a „török torkában” élő, magyar államként funkcionáló Erdély létét és a Habsburg császárral szembeni politizálásban a benne rejlő lehetőséget. Ám a török katonai segédletével megválasztott Bethlen Gábor fejedelem szoros portai kapcsolatai, Lippa átadásának körülményei, uralkodó egyénisége, a központi hatalomnak, mint céljának megteremtése, ellentéteket, bizalmatlanságot támasztottak iránt. Az ellenséges érületen nem változtattak azok a megállapodások sem, amelyek 1615-ben és 1617-ben Nagyszombaton a két országrész viszonyát próbálták rendezni.

A török jelenlét, Erdély vazallus helyzete és az 1610-es évekre kialakult magyar rendi politikai szabadság együttesen adhatják arra a feleletet, hogy miért is idegenkedtek a Királyi Magyarország rendjei az Erdélyből támadt nemzeti abszolutizmus nemzetegyesítő gondolatától, és miért csak külső hatásra, a cseh rendek váratlan katonai sikereire és Bethlen Gábor második fegyveres felvonulására döntöttek a felkelés mellett.²⁰⁸ Újra bebizonyosodott, hogy a Habsburg uralom ellen Magyarországon a XVII. században csak akkor támadtak mozgalmak, ha a Habsburgoknak másutt kiobbant konfliktussal kellett megküzdeniük: Bocskai idején a tizenöt éves háború, most a cseh háború játszott az Erdélyből kiinduló küzdelemben a magyar rendek kezére.

²⁰⁸ Bethlen Gábor emlékezete. Szerkesztette: Makkai, i.m. 87.

Bethlen Gábor kedvező feltételek közepette indította meg támadását II. Ferdinánd ellen 1619. szeptember elején. A cseh rendek korona ajánlata – ami jöllehet csak gesztus volt – az Erdélyi Fejedelemségnek önmagában is a kitörést kínálta a Habsburgok-törökök-lengyelek határolta szoros háromszögből. Megteremthetőnek látszott a cseh-osztrák-magyar-morva rendek konföderációs szövetsége, amelynek európai dimenziói tovább tágultak azáltal, hogy a Hollandia jelentős anyagi támogatását élvező, I. Jakab angol uralkodó vejét a Protestáns Unió vezetőjének, V. Pfalzi Frigyes birodalmi választófejedelmet cseh királlyá választották.

Ebben a külső és belső helyzetben Bethlen céljaként, ahogyan azt Rákóczi Györgynek, Felső-Magyarország legbefolyásosabb protestáns főúrának írt levelében fogalmazta, „Isten tisztessége mellett nemzetünknek a szabadság visszaállítását” tűzte maga elé.²⁰⁹ A reálpolitikus Bethlen Gábor azonban már 1621-ben válaszüthöz érkezett: szembenézni kényszerült azzal a keserű ténnyel, hogy Közép-Európában a hatalmi helyzet változatlan. A térség nagyhatalmainak érdeke a megosztott Magyarország státusának érintetlenül hagyása, s Bethlent nagy ívű terveiben a magyar rendek is magára hagyták. Legfontosabb feladatának a kijózanító, 1620. november 8-ai, fehérhegyi ütközet, a cseh rendek súlyos veresége után nyugati szövetségi kapcsolataival, kompromisszumos békekötéseivel az Erdélyi Fejedelemség területi növekedését és biztonságának megerősítését tartotta.

Összegzés

Bocskai István halálával a trónutódlás körül kibontakozó küzdelem az Erdélyi Fejedelemség határain belül és kívül zavaros helyzetet teremtett. A kijelölt utód, Homonnai Drugeth Bálint és az erdélyi rendek által a szabad fejedelemválasztás jogán megválasztott Rákóczi Zsigmond legitimitása körüli feszültség a Habsburg Birodalom és a Porta között nem vezetett ugyan nyílt háborúskodáshoz, de mindkét hatalom igyekezett a körülményeket maga javára fordítani: a Habsburgok erdélyi befolyásuk növelését, a törökök az oly sok feszültséget okozó Lipppa és Jenő várak visszaszerzését akarták elérni. A fejedelemjelöltek huzavonájában és a két birodalom bizonytalankodásában a szabad hajdúkatonák 1607-es felkelése a fejedelemválasztás lehetséges, új változatát mutatta meg: a térség valamennyi szereplője által respektált, komoly hadilétszámot és erőt képviselő hajdúsággal egy ambiciózus, velük bátran szövetségre lépő politikus mint fejedelem

²⁰⁹ Uo. 88.o.

csináló erővel számolhat. Báthory Gábor azzal, hogy a hajdúk katonai erejére támaszkodva formálissá tette az erdélyi rendek fejedelemlétszóló jogát, a Portának is példaként szolgált – éppen Báthory ellenében – 1613-ban, hogy fegyveres nyomásgyakorlással juttassa a fejedelmi hatalomhoz pártfogoltját, Bethlen Gábort.

Kétségtelen, hogy az Oszmán Birodalom békepolitikája, a frissen visszaszerzett vazallus Erdély körüli nyugalom, s nem utolsó sorban a zsitvatoroki békekötés mielőbbi ratifikálása is részese volt Báthory Gábor sikeres akciójának és szultáni kinevezésének. De az is hamar beigazolódott, hogy a Bocskai koncepcióban kijelölt erdélyi szerepkör, melynek feltétele a belső politikai-vallási nyugalom, a szilárd fejedelmi hatalom, rendezett gazdasági viszonyok és a Portával egyeztetett külpolitika nem Báthory Gábor fejedelemsége alatt fog működésbe lépni. Báthory előnye, amelyet határozott fellépésével alapozott meg, és amit a Királyi Magyarországgal megkötött kassai szerződés még tovább növelt, hamar elfogyott. A román vajdaságok ellen indított háborúja, valamint lengyel tervei a Porta haragját is meghozták. A török soha nem engedte meg három vazallusának egyesülését, várható volt a megtorlás. Ugyanakkor Erdéllyel kapcsolatban a másik nagyhatalom reagálása is tendenciózusan bekövetkezett: ha a keleti országrészben a politika legfelsőbb szintjén zavarok támadtak, a Habsburgok hol közvetlen, hol közvetett beavatkozása soha nem késett. A hatalmi vákuumba került Báthory Gábor politikája a Porta növekvő aktivitását váltotta ki. A Porta gyors, demonstratív fegyveres felvonulásával szemben a II. Mátyással kötött katonai együttműködés semmi biztonsági garanciát nem jelenthetett a fejedelemnek. A Porta embere ekkor már Bethlen Gábor, vele kívánja biztosítani érdekeit a vazallus Erdélyi Fejedelemségben. A változó politikai hatalmi viszonyok között lévő Erdélyben különösen nagy szerephez jutott a politikus személyiség – hogyan él a hatalmával, meg tudja-e teremteni a politikai, gazdasági és katonai dimenziókat, amelyek együttesen jelenthetik a fejedelemség biztonságát. Bethlen Gáborra az a küzdelmes feladat hárult, hogy lehetőségeit kivételes taktikai képességével növelve Erdély érdekeinek szolgálatába állítsa.

A Bethlen Gábor fejedelemségével kezdődő korszak Bocskai politikai álmának megvalósítását és beteljesülését hozta el. Önálló fejedelemség, központosított, koncepciózus fejedelmi hatalom, új alapokra helyezett pénzpolitika és gazdaság, működő kereskedelem, szerteágazó diplomáciai kapcsolatok, tekintélyes haderő, ezek azok a megteremtett képességek, amelyek lehetővé tették, hogy Erdély kitörhessen elszigeteltségéből és európai szövetségrendszerek tagjaként közép-európai mozgástérhez

jusson. Hogy Erdély e pozícióhoz elérhető, a kor állameszményét, az abszolútizmust, annak is egy speciális közép-kelet-európai hajtását, a fejedelmi centralizált nemzeti hatalomgyakorlást kellett elindítani és működtetni. Bethlen a kötelességet mindenek fölé helyező kálvinista szemléletű hatalomgyakorlásában megteremtette a három erdélyi nemzet belső egyensúlyát, meghagyta a rendi alkotmányt és intézményrendszerét, de a diplomáciában, a modern merkantilista gazdaságpolitikában és a hadügyi kérdésekben korlátlanul érvényesítette akaratát.

Erdély státusából eredően az Oszmán és a Habsburg Birodalomhoz fűződő viszony alapjaiban adta meg a fejedelmek, így Bethlen Gábor politikálásának kereteit, az erdélyi biztonságpolitikát. A török fegyverek segítségével hatalomra került Bethlen birodalmi politikája 1619-ig két periódusra osztható: 1613-1619 között a legitimitását megkérdőjelező, II. Mátyás támogatta trónkövetelővel, Homonnai Györggyel vívott védekező harcában és a párhuzamosan zajló diplomáciai tárgyalásokon Bethlen folyamatosan erősítette helyzetét. A két nagyszombati szerződés ellenére kétséget sem hagyott afelől, hogy hívatottnak érzi magát beavatkozni a Királyi Magyarország alkotmányos viszonyaiba. Taktikájának tárházából már ekkor is elővette azokat az elemeket, amelyeket az európai konfliktussá szélesedett cseh háborúban, majd a dán szakaszban is számtalanszor alkalmazott: seregével gyorsan felvonulni és erőt mutatni, közben a Porta szövetségeseként a Habsburgok aktivitására mindig érzékenyen reagáló török jelenlétével és beavatkozásával mint lehetőséggel az ellenfelét fenyegetni.

Bethlen 1616. évi debreceni támadása és a Királyi Magyarország rendjeit csatlakozásra szólító felhívása Habsburg-politikája új szakaszának a kezdetét jelezte. A török-lengyel hadjárat lezárulásával 1618-tól a fejedelem figyelme nyugati irányba fordult. Ráérezve a Nyugat-Európában készülődő változásokra, a hatalmak viszonyában feszülő vallási-politikai ellentétekre, fokozatosan helyezte készenlétkébe államát. Az aktív nyugati programjában előtérbe került a diplomáciai-követi kapcsolatok felvétele, ami egyszerre szolgálta Erdély kedvezőbb nemzetközi megítélését és a keleti protestáns fejedelemségére és Habsburg ellenességére a figyelem ráirányítását, de megjelentek katonai mozdulatai is Erdély nyugati határának megerősítésével.

Az erdélyi politika másik állandó elemét a török vazallusság adta Bocskai óta a maga sajátos alapdilemmájával: szövetség vagy vazallusi kapcsolat az, ami Erdélyt a Portához köti? A Porta érdekelt a fejedelemségből kiinduló Habsburg-ellenes mozgalmak támogatásában, ahogy azt Bécs is műveli a magyarországi rendeket felhasználva erdélyi

beavatkozásaiban, s ezek az esetek a Porta és Erdély viszonyában a politikai-katonai szövetségi jelleget domborították ki. Ha azonban az Erdélyi Fejedelemség külpolitikai beszorítottságára, az évi adófizetésre és a török zászló alatt keresztények elleni hadbavonulási kötelezettségre gondolunk, a klasszikus behódolás kap hangsúlyt. Bethlen Gáborra az a küzdelmes feladat hárult, hogy a lehetőségeket kihasználva kiszélesítse Erdély kapcsolatrendszerét, növelje a térségben a súlyát, erősítse biztonságát és életerejét, védje a törökkel szemben Erdély érdekeit.

A fenti szempontokat tekintve Bethlen portai viszonyában szintén két szakaszcól beszélhetünk. Az 1613-1617 közötti időszakban aktív erdélyi katonapolitikát folytató Portával szemben engedményekre kényszerült, de lavírozó politikával, a minimálisan szükséges áldozathozatallal, bizalomerosztó engedményekkel a válságokból erősödve került ki. Lipppa átadása a mélypont, a fontosabb Jenő vára megtartása és az évi adóelengedés már győzelem. 1617-ben a lengyelek elleni kényszerű felvonulásából sikeres diplomataként és hasznos török szövetségesként került ki úgy, hogy erdélyi hadserege nem került szembe keresztényekkel.

1618/1619-től, a harmincéves háború kirobbanásával Bethlen Gábor előtt európai terek nyíltak, részvétele a Habsburg-ellenes harcokban, - hadseregének, hadvezéri képességeinek és nyugati szövetségi kapcsolatának köszönhetően - a Portán szövetséges súlyának növekedésével járt.

Bethlen Gábornak II. Ferdinánd ellen 1619 szeptemberében indított hadjárata nyilvánvalóan tovább erősítette a Portához fűződő katonai kapcsolatát, de egyben a hadjárat azt a lehetőséget is felvetette, hogy az ország függetlenségének, a magyar nemzeti királyság visszaállításának eljött az ideje. A sajátos magyar viszonyok a legfontosabb kérdést, a török jelenlét kérdését nyitva hagyták: vajon a nemzeti királysággal megteremtődik-e az a fordulat, amely a Kárpát-medencében a török kiűzéséhez elvezet?

Bethlen Gábor 1620 őszen, a fehérhegyei vereség után rádöbenni kényszerült, hogy a térség hatalmi helyzete változatlan marad, sem a Habsburg, sem a török biztonsági érdek nem akarja a státus quo felborítását.

Bethlen előtt egy lehetőség kínálkozott: erős nyugati kapcsolatok kiépítésével, a Porta szövetségében megmaradva kompromisszumos békekötés a Habsburgokkal, ami a Bocskai koncepció szerint Erdélynek területi növekedést, lakóinak biztonságot hozhat.

5. A harmincéves háború és Bethlen Gábor

5. 1. Hatalmi politika – háborúskodó Európa

Az 1500-as években kezdődött nagy jelentőségű gazdasági és politikai fejlődés folyamatának eseménysorában, amely a modern, megújulásra és az új periódus határának átlépésére készülő Európa irányába hatott, meghatározó helyet foglalt el a harmincéves háború. Az első összeurópai összecsapásnak, kontinentális háborúnak is nevezett konfliktushoz, amely a cseh rendek 1618. május 23-ai prágai felkelésével kezdődött és 1648-ban a westfáliai békeszerződéssel ért véget, és amely Európa szinte valamennyi államát hosszabb-rövidebb ideig érintette, régi-új ellentmondásokhoz vezettek.²¹⁰

A XVI-XVII. század fordulójára érezhetően megtorpant lendületében az európai gazdaság. A piaci keresletcsökkenés, az élelmiszerárak zuhanása, az egyre gyakoribb államcsődök, a világkereskedelemért és a regionális piacokért folyó küzdelem a válság mellett gazdasági és hatalmi átrendeződést is generált. Őrségváltás zajlott az óceánokon és a tengereken, a XVI. század első nagy nyertese, a Habsburg-Spanyol-Portugál Birodalom elhúzódó harcokra kényszerült új riválisaival, Hollandiával és Angliával. A Baltikum-övezet megszerzéséért Svédország folytatott küzdelmet Lengyelországgal és Oroszországgal, a korábbi lüktető gazdasági-kereskedelmi térség, Itália újra a Habsburg-francia vetélkedés színtere lett.

Az európai gazdaságban végbemenő változásokkal egy időben és azokkal szoros kölcsönhatásban visszafordíthatatlan társadalmpolitikai átalakulások mentek végbe. Több tényező hatásáról van szó. Az egyik a modern, a XVI. században már jelenlévő, a XVII. században kiteljesedő államforma, az abszolutizmus, amely a korlátlan belső hatalom kialakításával – attól függően, hogy Európa mely gazdaságilag és társadalmilag sajátosan fejlődött régiójában vagyunk - végleges csapást mért, vagy éppen mérni készült a feudális jogrendhez és kiváltságaihoz ragaszkodó rendek hatalmára. Kiépítette a maga bürokratikus igazgatási rendszerét és hadügyét, politikájába beemelte és mindenek felé helyezte az államérdek eszméjét, ezzel felkészült külső hatalmának kiterjesztésére.

²¹⁰ 210. Újvári Zsuzsanna: „Nagy két császár birodalmi között: Magyar História. Budapest 1984, 205.; Szakály, Virágkor és hanyatlás. 1440-1711. Magyarok Európában II. i.m. 196.

A polgárság, a polgárosult nemesség és a szabad parasztság összefogásának kontinentális példát mutatva, a spanyolok ellen vívott önvédelmi harcával egyidőben lezajlott Hollandiában az első polgári hatalomátvétel, amit a XVII. század közepén elsőként az angol társadalom követett.

A rendiség pozíciói Európa két leghatalmasabb államában, a spanyol és az osztrák birodalomban a földrajzi, gazdasági, a kulturális eltérések, a katolikus-protestáns megosztottság és a törökkel folytatott évszázados védekezés miatt erősek maradtak, egyelőre semlegesíteni és gyengíteni tudták a Habsburgok koncentrációs törekvéseit, sőt a XVII. század elején a keleti Habsburg Birodalomban lezajlott magyar rendi mozgalmak további engedményekre készítették az uralkodókat. A protestáns cseh rendek 1618-as felkelése pedig nemzetközi áttétek következményeként a harmincéves háború nyitó konfliktusa lett.

A társadalompolitikai változások vázlatos felsorolása hiányos lenne, ha a vallás és a politika harcáról és szerepéről röviden nem szólnánk. A XVI-XVII. század Európájának legnagyobb részén a hazai és a nemzetközi történések mögött ez a viszonyrendszer húzódott.²¹¹

A protestantizmus megjelenésével nemcsak Európa felekezeti térképe rajzolódott át, hanem korábban elképzelhetetlennek tartott fejlődésen ment át az állam és az egyház kapcsolata is. Folyamatok kapcsolódtak egymáshoz: az „egy állam, egy szabad vallás” gyakorlata – ahol a másik vallás szabadságát rendi vagy politikai jogok határozták meg – vezetett el az állam dominanciájához, a korábbi szerepek felcserélődéséhez. A vallás a politika hivatkozási eszköze lett, ezt még felhasználták a harmincéves háborút kiváltó valódi, világi konfliktusok elkendőzésére, de 1648 után csak a pusztá államérdek, a nemzetállam érdeke érvényesült az európai államok politikai céljaiban és háborúiban.²¹²

Ezeknek a gazdasági tényezőknek és társadalompolitikai folyamatoknak az egymásra találása, valamint az európai hatalmi politika törekvései jelentik azokat az okokat, amelyek közrejátszottak a háború kiszélesedésében, a hatalmi ellentétek fegyveres rendezésében.

A fejezetben kitűzött cél miatt, hogy Bethlen Gábor katonai szerepvállalását vizsgáljam a harmincéves háború 1619-1629 közötti időszakban, szükségesnek tartom érinteni egyrészt

²¹¹ Szekfű, Bethlen Gábor. i.m. 23-26.

²¹² Hajnal, Az újkor története. i.m. 302.

az európai hatalmi viszonyokban feszülő problémákat és ellentéteket, másrészt a háború kiterjedésének, a szövetségi rendszerek működését.

A XVII. század első harmadának fegyveres küzdelméhez vezető ellentétek a korábbi évtizedek alatt felgyülemplő feszültségekből és küzdelmekből táplálkoztak. Az európai hatalmi politika törésvonala a Habsburg-francia ellentétek mentén, amit a protestáns és a katolikus megosztottság is élezett, a Habsburgok, Franciaország és Hollandia körül két nagy tábor - nevezhetjük szövetségi csoportnak is - formálódott. Amíg azonban a XVI. században a spanyol Habsburgok és a franciák küzdelmének célja az itáliai terjeszkedés volt, a XVII. század elejére a tét a spanyol és az osztrák Habsburg Birodalom nyomasztó európai fölényének a megszüntetése lett. A kérdés természetesen az, volt-e alapja ennek, és találunk-e érveket arra vonatkozóan, hogy a Habsburgok hegemónisztikus törekvései ebben az időszakban valóban felerősödtek, és új kihívást jelentettek a kontinens államainak.

A kérdés feltevése azért is indokolt, mert a Habsburg ház spanyol ága a XVI. század végére a Nagy Armada 1588-as pusztulásával elveszítette az óceánok uralmáért vívott küzdelmét Angliával és Hollandiával szemben. Sőt az utóbbi állammal, Hollandiával mint a spanyol hatalmi politika kudarcával Madrid kénytelen békét kötni, elismerve ezáltal az 1566-ban fellázadt németalföldi északi tartomány elvesztését. Spanyolország világhatalmi tervei kudarcot szenvedtek, versenyképtelen gazdasága, bürokratikus államgépezetének működtetési gondjai inkább sebezhetőségét és kimerülését szolgálták, mintsem aktivizálódását az európai külpolitikában. Pedig épp ezzel próbálkozott. A válságtünetektől nem idegen az expanzió, a hódítás, a kezdeményezés gondolata, ezért érthető III. Fülöp (1598-1621) király azon igyekezete, hogy Spanyolország nemzetközi helyzetét és presztízsét megerősítse, ezért diplomáciai és katonai lépések sorát tette meg. Az 1604-ben az angolokkal kötött egyezséggel a spanyol diplomácia több igen fontos dolgot ért el: először is sikerült Spanyolorzágnak rendezni viszonyát tengeri riválisával, másodsor ez a békemegállapodás azt is jelentette, hogy Anglia felhagy a spanyolok ellen harcoló Hollandia támogatásával, ami 1609-ben elvezetett a holland-spanyol békekötéshez. Harmadszor ezzel érte el III. Fülöp, hogy Európa egyik legnagyobb hadseregével rendelkező országa a németalföldi katonai tehertételtől megszabadulva erőit másutt tudja bevetni. A spanyol aktivizálódás első helyszíne a Földközi-tenger, ahol kihasználva a

belviszályokat, 1609-ben Marokkóban kikötőket szerez, majd 1613-ban az Égei-tengeren, Chios-szigeténél a spanyol flotta győzedelmeskedik a törökök felett.²¹³

Spanyolország nemzetközi helyzete fokozatosan erősödött, amit betetőzni látszott 1617-ben az osztrák Habsburgokkal kötött titkos egyezség, ami Franciaországban, Hollandiában, Velencében újraélesztette a Habsburg univerzalizmus veszélyét. A félelem nem volt alaptalan. Az egyezségben III. Fülöp olyan uralkodó trónra lépését ismerte el II. Ferdinánd személyében, aki az ellenreformáció meghirdetésének és a rendi hatalom eltörlésének programjával a dunai Habsburg Birodalomban az uralkodói abszolútizmust kívánta felépíteni. A szerződés titkos pontja jelentette az első bombát. Ebben ugyanis III. Fülöp területi kárpótlásként II. Ferdinánd birodalmának nyugati, Rajna-menti területei közül megkapta Elzászt, és azt spanyol-németalföldi birtokához csatolva gyakorlatilag körbekerítette Franciaországot. A Habsburgok második bombája Veltlinben robbant. Svájc Tirollal érintkező területe azért került a spanyolok érdeklődésének fókuszába, mert megszállásával közvetlen szárazföldi összeköttetés teremtődött Észak-Itáliában a két Habsburg Birodalom között, katonai kontingensek mozgatása vált ezáltal lehetővé keleti és nyugati irányban. Az Itáliában megnövekedett spanyol-osztrák befolyás különösen a térség két államát, a Velencei Köztársaságot és a Savoyai hercegséget érintette, amelyek a Habsburgokkal szemben egyedül csak Franciaországra számíthattak.

A Habsburg szövetségi csoporthoz tartozott még Lengyelország is, amely semlegességével együtt védelmet nyújtott az északról jövő fenyegetések ellen, de felhasználható volt az Erdélyi Fejedelemség ellen is. E szövetséghez sorolható a Nápolyi-Szicíliai Királyság a Milánói fejedelemséggel és Toszkánával, valamint nyugaton Németalföld spanyol fennhatóság alatt maradt része, amely stratégiai szempontból a későbbi háborúban fontos szerephez jutott Hollandia sakkban tartásában.

A másik hatalmi csoportosulás meghatározó pólusait Franciaország, Hollandia, Dánia és Svédország adták. Franciaországot a Habsburgokkal 100 éve tartó konfliktusa amúgy is érzékennyé tette a hagyományos ellenfelei irányából érkező barátságtalan impulzusok iránt, ezért új kihívásnak tekintette Madrid és Bécs expanziós lépéseit. A protestáns Hollandia esetében is érthető, hogy a növekvő spanyol veszéllyel szemben egy háború során kész volt újra fegyvert fogni, és ehhez a nyílt ellenségeskedéshez az 1612-ben lejárat 12 éves fegyverszünet ismét teret nyitott. A táborhoz tartozott a két észak-európai hatalom,

²¹³ Tokody Gyula-Niederhauser Emil: Németország története. Budapest. 1972, 98-110.

a lutheránus Dánia és Svédország, amelyek a Habsburg szövetség oldalán álló Lengyelországgal a Baltikum feletti uralom megszerzéséért vetélkedtek. A Habsburgok nyomasztó itáliai jelenléte készítette e szövetségbe Velencét és Piemontot. A II. Ferdinánd ellen kirobbant magyarországi rendi mozgalom keretében az Erdélyi Fejedelemség is csatlakozott a Habsburg ellenes szövetséghez. A Habsburg Birodalom ellen harcoló törökök – hagyományos francia kapcsolataik ezt csak erősítették – érdekei e közösséghez kapcsolták az Oszmán Birodalmat is, így a keresztény Európa és a törökök küzdelme a XVII. század közepéig regionális kérdés lett.²¹⁴ Teljes mértékben helytálló az az állítás, hogy a nagy európai konfliktus kulcsterülete a politikailag és felekezetiileg széttagolt Német Birodalom volt, amely megjelenítette, mágnesként egyben tartotta, de közben akkumulálta is mindazokat a nemzetközi stratégiai érdekeket, amelyek a harmincéves háború egyes szakaszaiban kedvezőtlenül érvényesültek, és a küzdelem folytatásához impulzusokkal szolgáltak.²¹⁵

Hogy hogyan futottak össze e hatalmas térségben az érdekek? A Német Birodalom 1556 óta a Habsburg dinasztia keleti ágához tartozott területileg és közigazgatásilag, a császári címet a birodalmi választófejedelmek kollégiumának döntése szerint az osztrák-cseh-magyar birtokok királya viselte. Ám névleg tagjai voltak a Német Birodalomnak a holland tartományok mellett a svájci kantonok, Holstein hercegeként Dánia királya, de a birodalomhoz kapcsolódott Lengyelország is, amelynek az egyik választófejedeleme, a brandenburgi örgróf a hűbérese volt. De nem csupán ezek a politikai-jogi alá- és fölérendeltségi kapcsolatok okoztak érdekellentéteket az érintett államok között, hanem a birodalom protestáns és katolikus fejedelmeinek küzdelmei is elősegítették a feszültség állandósulását. Egyáltalán nem meglepő, hogy amikor az 1555-ös augsburgi vallásbéke felszines nyugalomának 1607-ben a donauwörthi protestáns-katolikus zavargás véget vetett, azonnali reakcióként 1608-ban Pfalz, Baden, Württemberg, majd Hessen és Brandenburg protestáns tartományai megalakították az Uniót. Válaszlépésként a katolikus territóriumok 1609-ben létrehozták a Ligát mint fegyveres testületet, készülve a katonai leszámolásra. Jóllehet ezek a fegyveres szövetségek tíz, illetve kilenc évre kötöttek, de Pfalz lerohanása (1620) után érdekeiknek megfelelően a két nagy európai tábor valamelyik oldalán

²¹⁴ V.ö.: Szekfű, Bethlen Gábor. i.m. 20-21.o.; Hajnal, Az újkor története. i.m. 310.

²¹⁵ Gonda-Niederhauser, A Habsburgok, i.m. 80-81.

katonailag is felsorakoztak, és összekapcsolták a nyugati frontok – spanyol-holland, francia-spanyol – harcoló feleit.

Európában a konfliktusveszély növekedésére utaló jelekkel 1617-től kezdődően helyi összecsapások szintjén találkozhatunk. Kettő Észak-Itáliában tört ki, részeként a két Habsburg Birodalom expanziós törekvésének. 1617-ben a Franciaországgal határos Piemonti Fejedelemséget támadta meg Spanyolország, ezzel szinte egy időben ekkor még csak Stájerország főhercegeként Habsburg Ferdinánd Velencével keveredett háborúba. Ha tanulságos kísérletnek szánták akciójukat a Habsburgok, akkor néhány kérdésükre választ kaphattak: Franciaország aktív békeközvetítői szerepe egyrészt kifejezte, hogy határai mentén az erőviszonyok megváltoztatására ugyan érzékenyen reagál, de az is kitűnt mindkét esetben, hogy a katonai beavatkozástól távol tartja magát, ahogy azt Veltlin megszállása is példázta.

Ilyen előzmények után tört ki 1618-ban a vallási ellentétekkel átítatott, a valóságban Európa hatalmi felosztásáért folyó harmincéves háború, amely négy szakaszban, egymást követően újabb és újabb résztvevőkkel, térben és időben folyamatosan bővülő háborúban átrendezte a kontinens államainak belső és külső viszonyait. A háború cseh szakaszában a protestáns rendek 1618. május 23-i, regionálisnak tűnő felkelése azzal fenyegette az európai pozícióit erősíteni akaró dunai Habsburg Birodalmat, hogy felkeléssorozatot indít el nemcsak a Birodalom keleti felén, hanem az amúgy is gyenge császári befolyással összetartott nyugati területeken is. A cseh rendek azzal, hogy a protestáns Pfalzi Frigyeszt hívták meg a cseh trónra, a Habsburg Birodalomtól való elszakadásuk mellett a szoros együttműködést is biztosítani kívánták a német Protestáns Unióval, Hollandiával és nem utolsósorban Angliával, hisz Frigyes I. Jakab király veje volt. Az, hogy a protestáns tábor Bethlen Gábor erdélyi fejedelem kivételével nem vállalta a fegyveres támogatást, katonailag nehéz helyzetbe hozta a cseh-osztrák-morva és a magyar felkelőket. Az 1619-es év sikereket hozott Morvaországban, sőt Bethlen hadaival egyesülve a rendi konföderáció Bécs ostromát is elkezdte, de II. Ferdinánd katonai és politikai lépéseivel fokozatosan fölénybe került. Spanyolország és a katolikus liga, élén a bajor fejedelemmel, Miksával felsorakozott II. Ferdinánd mögött, akinek a protestáns szász választót is sikerült az Uniótól eltávolítania. Lengyelország aktivizálásával a Homonnai betörés Bethlen Gábor hátszárát, a Felvidéket veszélyeztette, megosztva ezzel a fejedelem katonai erejét és figyelmét. A cseh háborúban a katonai fordulat 1620-ban következett be. Az összehangolt támadásban Spinola spanyol tábornok serege elfoglalta Pfalzot, Miksa bajor herceg és igen

tehetséges hadvezére, Tilly Csehországot támadta, ahol 1620. november 8-án sor került a Prága melletti fehérhegyi ütközetre. Az Anhalti Keresztély vezette 21000 fős rendi sereg – Bethlen 6-8000 lovasból álló hada Kornis Zsigmond vezetésével úton volt a csata helyszínére – súlyos vereséget szenvedett a 28000 katonából álló császári-bajor seregektől, katasztrofális helyzetbe sodorva ezzel Csehországot. A cseh rendiséget II. Ferdinánd intézkedéseivel, amelyből nem hiányoztak a kivégzések sem, elnémította, 1627-ben az abszolutizmus rendszere győzedelmeskedett.²¹⁶

A fehérhegyi Habsburg győzelem több kérdést is felvetett: II. Ferdinánd császár és király számára elsősorban azt, hogy a szövetség gyors reagálása, határozott fellépése és katonai sikere egyben az is jelenti, vége a birodalom integritását fenyegető veszedelemnek? A cseh kudarc miatt viszont a másik tábor tudomásul veheti-e azt, hogy a Habsburg Birodalomban a protestáns és a katolikus rendek igazgatta országrészek, tartományok belső egyensúlyában drasztikus erőeltolódás következzen be, lesz-e elég ereje a Habsburgoknak ahhoz, hogy érdekeiket megvédjék, a hatalmi egyensúlyt nemzetközi szinten is biztosítsák? Mozdul-e végre Franciaország, Hollandia, Anglia, no és a Protestáns Unió felsorakozik-e V. Frigyes, a „téli király” mellé, aki a cseh koronát és német tartományát, Pfalzot is elveszítette?

A harctereken mindenesetre a Habsburgok és a bajorok lendülete érvényesült, akik most már a német területekre helyezték át támadásuk súlypontját, mert keleten, a protestáns szövetségesek nélkül maradt és a magyar rendek visszahúzódását is megtapasztalt Bethlen Gáborral kötött fegyverszünet viszonylagos nyugalmat biztosított. Pfalz eleste után, 1621-ben a hadba lépett Hollandia és a Protestáns Unió nem tudta megváltoztatni az erőviszonyokat, sőt a Mansfeld Christian braunschweigi herceg és a badeni örgróf vezette uniós hadak a sorozatos kudarcok és az 1623-ban Stadtlohnál elszenvedett vereség után kénytelenek voltak Hollandiába visszahúzódni. Pfalzon kívül Hessen és az északi tartományok is a liga befolyása alá kerültek, a birodalom területén a Habsburgok túlsúlya jött létre, és úgy látszott, hogy az 1618-ban kirobbant birodalmi háború befejeződött.

Hogy ez nem következett be, az annak volt köszönhető, hogy az eddig vonakodó Habsburg-ellenes erők és protestáns hatalmak most közvetlen beavatkozásra szánták el magukat. A dán beavatkozással a háború új szakaszába lépett, és egyben európai méretűre szélesedett. Az együttműködéshez jó néhány konstellációnak kellett összeérnie. Ezek

²¹⁶ Tokody-Niederhauser, Németország története, i.m. 103.

egyike IV. Keresztélynek, Dánia és Norvégia királyának, Holstein hercegének a Habsburgok észak-német előretörése miatt támadt veszélyeztetettségi érzete és nem utolsósorban területszerzési törekvése, a Balti-tenger medencéjében hatalmának növelése volt. Nagyon fontos volt az is, hogy éppen ebben az időszakban politikai iránymódosítások történtek személyi változások hatására Franciaországban és Angliában. Az előbbi országban Richelieu bíborossal olyan politikus került a hatalomra, aki a tiszta abszolút nemzetállam kiépítésével párhuzamosan a francia politikai érdekeket képviselte a külpolitikában. Angliában az I. Jakab halálával trónra került I. Károly (1625-1649), szakítva a korábbi spanyolbarát kurzussal, Franciaországhoz közeledett. Richelieu aktív diplomáciával 1624-ben tető alá hozta azt a védelmi szövetséget, amelynek tagjai Franciaország, Hollandia és Anglia voltak, és hatezer katonát, egymillió livre-nyi támogatást ígértek a német protestánsoknak és a szövetséghez később csatlakozott Dániának. Svédország, amelyre szintén számított a szövetség, egyelőre távol maradt. A támadó jellegű szövetségekötésre végül 1625 decemberében Hágában került sor, s mivel Franciaország nyílt csatlakozása elmaradt, az okmányt Anglia, Hollandia és Dánia írta alá. Hosszú és körülményes egyeztetés után 1626. november 30-án a westminsteri szerződés lehetőséget adott Bethlen Gábornak is a szövetséghez való csatlakozásra, sajnálatos módon akkor, amikor a nyugati hadjárat már befejeződött. A bekövetkezett katonai események azonban nem tükrözték a diplomácia hatékonyságát. Az 1626 tavaszán a birodalomba betört IV. Keresztély dán király csapatainak kezdeti lendületét először 1626. április 25-én az Elba folyónál, Dessau-nál Wallenstein 30000 fős hadserege törte meg, röviddel ezután Tilly is legyőzte a dánokat Lutternél és 1627-ben a katolikus tábor hadai teljesen kiszorították őket az északi területekről is. Mansfeld veresége miatt kudarcba fulladt a keletről támadó Bethlen terve: a cseh területen egyesülő két hadsereg csatát vállalva győzze le a császáriakat. A Habsburg katonai sikerek döntően az új hadvezér, Albrecht Wallenstein hadseregszervező tevékenységében rejlettek. A válogatott katonákból álló, saját költségén szervezett, pontosan fizetett, ezáltal fegyelmezett 30-40000 fős zsoldoshadsereg a hadivállalkozó kezében ütőképes erőnek bizonyult. A sorozatos vereségek és a dán rendek háborúellenessége IV. Keresztélyt 1629. május 22-én a lübecki béke megkötésére készítette. A protestáns fejedelmek joggal érezhették, hogy ügyük elveszett, ezt megerősíteni látszott II. Ferdinándnak a birodalomban 1629-ben kihirdetett restitúciós rendelete, amely az 1555. évi augsburgi vallásbéke előtti állapotokat állította

vissza.²¹⁷ A rendelet súlyos politikai hiba volt, mert a protestáns rendek teljes mellőzöttségén túl a császári arrogancia a liga fejedelmeit is elgondolkodtatta saját territóriumuk önállóságának megtarthatóságáról. Richelieu, nagyszerűen érzékelve a liga hangulatváltozását – amiért ügynökei is fáradoztak –, Svédország bekapcsolására törekedett. Ami nem sikerült 1624-ben, most, a háború ezen szakaszában az északi állam belépett a küzdelembe. Nem kétséges, hogy ebben két dolog is közrejátszott: Dánia presztízvesztése kapóra jött a svédeknek, akik most igyekeztek a regionális küzdelemben riválisuk helyére lépni, és a német birodalom területén befolyásukat növelni, illetve az, hogy sikeresen ért számukra véget az 1625-1629 között Lengyelországgal Livóniáért folytatott háború. Oroszország után, amely 1617-ben kénytelen volt tudomásul venni Karélia svéd fennhatóság alá kerülését, a Habsburg Birodalom keleti szövetségese, a területileg hatalmas Lengyelország is, amely az oroszokkal is súlyos harcban állt, képtelen volt Gusztáv Adolf svéd király (1611-1632) hódításainak útját állni. Riga és Livónia elvesztése után a Porosz hercegség és a Visztula torkolatvidéke is a svédek kezére jutott. A császár-ellenes koalíció működtetésén lankadatlanul fáradozó Richelieu közvetítésével létrejött lengyel-svéd fegyverszünet 1630-ban azt jelentette, hogy a svéd katonai erő megjelenhetett az európai hadszíntereken, és a harmincéves háború a svéd szakaszába lépett (1630-1636).

II. Gusztáv Adolf elsődleges célja, hogy vezetése alá felsorakoztassa a protestáns német fejedelmeket, ezzel biztosítsa politikai, gazdasági és katonai bázisát, nem valósult meg. Brandenburgon és a szász választón kívül a várt csatlakozások elmaradtak. A svéd diplomácia 1624 óta, a lengyelek ellen vívott háborújában számolt a stratégiai szempontból előnyös helyzetű Erdélyi Fejedelemséggel mint szövetségessel, de a Bethlennel folytatott tárgyalások itt is megszakadtak, mert a fejedelemnek nem állt érdekében a lengyel konfliktus.

A háború harmadik szakasza hadművészet szempontjából a birodalom nagy területére kiterjedt logisztikai küzdelmeket, a svéd király hadügyi reformjainak köszönhetően gyors hadműveleteket, látványos ütközeteket, a polgári lakosságnak korábban nem tapasztalt szenvedéseket hozott. Ha a végső fordulat, a császári erők legyőzése nem következett is be, a Habsburgok korábbi nyomasztó fölénye megtört. A svédek pomerániai partraszállásakor 15000 főnyi hadseregükkel szemben a császári zsoldosok és a liga szolgálatában állók

²¹⁷ Hajnal, Az újkor története. i.m. 313.

közel 70000 katonája sorakozott fel. Az összeírás rendszerével szervezett, nemzeti jellegű svéd sereg – ami nem zárta ki zsoldosok foglalkoztatását –, a holland hadművészet alapján nyugvó, azt tovább reformáló haderő, roppant hatékony kiképzésével, óramű pontossággal működő zászlóaljakra és dandárokra tagolt egységeivel, azok vonalas hadrendjével együtt mozgó erős tüzérsége Gusztáv Adolf irányítása alatt az 1634. évi, Nördlingennél elszenvedett vereségtől eltekintve nem talált legyőzőre. Magdeburg borzalmas ostromát követően – 40000 lakosából alig 10000 élte túl a harcokat – 1631. szeptember 17-én Breitenfeldnél találkozott Gusztáv Adolf és Tilly hadserege. A császáriak minden bátorsága megtört a hatásosan irányított svéd gyalogság és a tüzérség ösztüzein. A győzelem után a svéd király haderejét megosztva egyszerre indított támadást a cseh területek és a liga legerősebb tartománya, Bajorország ellen. A szász csapatok elfoglalták Prágát, Gusztáv Adolf 1632. április 5-én a Lech-folyónál újra legyőzte Tillyt és bevonult Münchenbe. A Habsburgok hadállásai sorban összeomlottak. Ha Gusztáv Adolf terveiben 1632 nyarán felmerült is egy protestáns német császárság létrehozásának a terve, II. Ferdinánd utolsó reménysége, a mellőzött Wallenstein csatasorba állításával még ugyanabban az évben szertefoszlottak az ilyen jellegű gondolatok. Wallenstein, rendkívüli hatalommal felruházott főparancsnoki szerepkörében, néhány hónap alatt toborzott 100000 főből álló serege először a szászokat kényszerítette a cseh területek feladására, majd egyesülve Miksa bajor herceg csapataival, 1632. december 15-én Lipcse közelében, Lützennél találkozott a svédekkel. A hadtörténelem egyik leghíresebb csatájában, amely egy teljes napon át tartott, az erőviszonyok – 16-16000 gyalogos és lovas mindkét oldalon – Pappenheim császári csapatának délutáni beérkezéséig kiegyenlítettek voltak. Az ütközet hevességére jellemző, hogy csak több hősi ellentámadással tudták a svédek Wallenstein seregét a csataterőről elűzni, és a csatát megnyerni, de a küzdelemben II. Gusztáv Adolf és Pappenheim is elesetek.²¹⁸ A svéd király halála kétségtelenül hamar felszínre hozta a protestáns táboron belül támadt feszültségeket, amiket éppen a svéd győzelmek, a „hókirály”, Gusztáv Adolf katonapolitikai túlsúlya okoztak. Időlegesen a protestáns kohézió életre keltette a fejedelmek és tartományok Heilbronn-i szövetségét (1633-35), de partikularizmusuk és a szuverenitásuk megmaradt. Franciaország, bár közvetlen beavatkozása ezúttal is elmaradt, Lotharingia elfoglalásával, Rajna-menti érdekeit szem

²¹⁸ Kovács, Magyarok és lengyelek a történelem sodrában, i.m. 157.

előtt tartva a svédek térnyerését is igyekezett akadályozni, ezzel bizonyítva, hogy a császárral folytatott küzdelem nem zárult le.

A megbékélésre egyébként II. Ferdinánd sem mutatott hajlandóságot, igaz 1633-ban a szembenálló felek szüneteltették a harcokat. A vezető hatalmak háborús szándékaival szemben békepárti hangok onnan hallatszottak, ahonnan nem várta senki: a császár nagyhatalmú főparancsnoka, Wallenstein – II. Ferdinánd tudatos félretájékoztatásai, a hadsereg parancsnokaitól hűségnyilatkozatok vétele joggal tétélez fel ilyen irányú szándékokat – tárgyalásokat kezdeményezett a szász választóval, a franciákkal és a svédekkel. Franciaország érdekében a háború kiszélesítése állott, ezért ha csak nem ő tette, elutasított minden kezdeményezést. Wallenstein sorsát, akinek személye körül saját táborában is növekedett a bizalmatlanság, ez eldöntötte, mint árulót a császár meggyilkoltatta.

Az a körülmény, hogy a svédek 1634. szeptember 6-án a bajorországi Nördlingennél elszenvedett vereségével a császár és a liga a birodalom déli tartományaiban ismét megszilárdította helyzetét, Franciaországot közvetlen katonai beavatkozásra készítette. Tette ezt azért is, mert a heilbronni protestáns szövetség szétesett, a hírhedt restitúciós rendeletet a német lutheránus fejedelmekre nézve az 1635. évi prágai béke kedvezően módosította. Mindez azt jelentette, hogy a birodalomban a belső polgárháborús állapotok megszűnésével a császár fennhatósága és a katolikus vallás helyzete tartósan rendeződik.²¹⁹

A harmincéves háború negyedik, egyben utolsó, franciai szakasza kontinens méretű összecsapásokat hozott azzal, hogy a Richelieu irányította külpolitika a korábbi gyakorlattól eltérően a háború e fázisában a szövetségen belül magához ragadta a katonapolitikai kezdeményezést. 1635-ben Hollandiával, Savoyával és több kisebb itáliai hercegséggel, majd a svédekkel szoros katonai együttműködést kötött, és az továbbá, hogy nem II. Ferdinándnak, hanem IV. Fülöp spanyol királynak üzent először hadat azt is kifejezte, hogy Franciaország elsődleges célja a biztonságára fenyegetést jelentő spanyol kordon széttröése. Az első rés a Földközi-tengeren aratott győzelmek következtében nyílt. A Provence feletti ellenőrzés megszervezése Franciaország itáliai szövetségeseivel is közvetlen érintkezést biztosított. A francia-holland hajóhad 1639-ben súlyos vereséget mért a spanyol flottára az Atlanti-óceánon is, ezzel véglegesen megroppant Spanyolország

²¹⁹ Csikány Tamás: Az európai hadművészet a harmincéves háborútól a XIX. század végéig, Budapest 2001, 26-28.

tengeri hatalma. A nyugati győzelmek után hagyományos szárazföldi ellenségük, a Habsburg Birodalom területére helyezték át a hadműveleteket. Az új uralkodó, III. Ferdinánd (1637-1657), elveszítve Madrid támogatását, képtelen volt a francia-svéd, majd 1644-ben I. Rákóczi György erdélyi fejedelem támadásainak ellenállni. A svédek Tortenson vezetésével 1642-ben Breitenfeldnél, 1645-ben Jankounál mértek a császáriakra súlyos vereséget. Turenne francia, Wrangel svéd tábornokok csapatainak 1647. évi bajorországi betörése és 1648-ban Prága elfoglalása egybeesett a westfáliai béke aláírásával.

Az első európai kontinentális háborút igazi kontinentális béke zárta le, és ahogyan maga a háború is egymást követő periódusokból állt, a békefolyamat is hasonlóan szakaszos, egyenként kötött megállapodások halmaza. Párhuzam vonható abban is, ahogy a szövetségi táborokat a legváltozatosabb érdekek hozták össze és tartották fenn, ugyanúgy különböző érdekek jelentek meg az egyezségben. Határok mozdultak: Hollandia és Franciaország területekhez jutott a spanyolok németalföldi, az osztrák Habsburgok nyugati Rajna menti birtokaik rovására, a svédek az észak-német tengerparti térségben szereztek befolyást. Megerősödött és eldőlt a német tartományi partikularizmus, Brandenburg, Bajorország és Szászország hatalmi központokká váltak. A Spanyol és a Habsburg Birodalom elveszítette európai vezető szerepét.

A vallásbékét szentesítették, a katolikus, a lutheránus hitvallás és a kálvinista is hivatalos felekezetté vált.

A westfáliai béke nem csupán a kontinentális háborút lezáró esemény. Európa történetében az első olyan találkozó, amelyen valamennyi keresztény nagyhatalom részt vett, s általuk a szerződésekben képviselve voltak a többi európai államok is. Megjelent az európai hatalmi egyensúly eszméje, amelyet úgy vélem, az egypólusú Habsburg uralmi törekvésekkel szembeni konszolidáció és a XVII. századra kifejlődött nemzetállam mozgatott.

Nézetem, hogy Bethlen Gábor a politikai folyamatok iránti érzékenységevel a háború cseh szakaszában megérezte a fennálló európai viszonyokban elkezdődött mozgást, és azt remélte, ha az Erdélyi Fejedelemséget ebbe a mozgástérbe sikerül bevinnie és benn tartania, az hozzásegítheti a Habsburgok meggyengülésével a két országrész egyesítéséhez.

5.2. Bethlen Gábor hadserege

Az Erdélyi Fejedelemség belső és külső biztonsága, az erdélyi szerepkörnek való megfelelés és a XVII. század első évtizedeiben az európai külpolitika földindulásszerűen bekövetkezett eseményeihez kapcsolódó tervei és katonapolitikája Bethlen Gábortól uralkodása kezdetétől felszerelt, hadrafogható hadsereget követelt. E hadsereg jellemzőire és képességeire az Erdélyi Fejedelemség történelmi hagyományai, tipikus társadalomszerkezete, Bethlen Gábor fejedelmi központi hatalomépítésének következményei, valamint az európai hadügyi fejlődés Erdélyben is érzékelhető változásai együttesen hatottak.

A hadsereg katonalapjához a kiindulópontot az önálló állam lakosságának száma szolgáltatta. A tizenöt éves háború, majd az azt követő belháborúk pusztításaira, valamint az 1601-1602 telén tomboló pestis emberáldozatainak számára csak következtetni lehet. A nehéz éveket követő konszolidáció, a betelepülések a népességszámban is éreztették kedvező hatásukat. A legújabb demográfiai kutatások az 1620-as években Erdély és a Partium lakosságát 1000000 főre becsülik, amelyből 410000 magyar, 150000 székely, 90000 szász, 330000 román és 85000 egyéb nemzetiségű volt.²²⁰

Az Erdélyi Fejedelemség hadrendjét sajátos hagyományai alapján több fegyveres elem alkotta. Bethlen Gábor hadseregének legnagyobb kontingensét a fejedelemség határvédelmét biztosító, különböző privilégiumokkal rendelkező csoportok, a székelyek és a hajdúk adták.

A székelység sajátos hadkötelezettségéből fakadó feladatvállalását, a mindenkori kiállítandó katonalapot a szabad közsékelyek lesüllyedése és eljobbágyosodása veszélyeztette. Bocskai István 1605-ben kiadott szabadságlevele csak lassította, de megállítani nem tudta e kedvezőtlen folyamatot, és Bethlen Gábornak is stabilizálnia kellett e katonai réteg helyzetét. Hogy a székelység valós hadilétszámával tisztában legyen, már 1614 elején valamennyi székben lustrumot (összeírást) rendelt el, amely első alkalommal kategóriánként tagolta e speciális katonai rendet. A lista egyértelműen tükrözte azt a mély válságot, amely a székely társadalomban az utóbbi évtizedekben végbement: a székely katonák 40%-a jobbágy vagy zsellérsorba került, különösen a korábban

²²⁰ Hajnal, Az újkor története. i.m. 316.

legnagyobb réteg, a gyalogos rend 14%-ra apadása volt megdöbbentő.²²¹ Bethlen 1614-ben, 1619-ben és 1623-ban hozott válságkezelő rendeletei két probléma megoldására irányultak. Törekedett a Bocskai óta jobbagysorba süllyedt székelyek felszabadítására, illetve meg akarta akadályozni az önkéntes jobbagyság vállalásával a katonáskodás alóli kibújás lehetőségét. Szigorúan büntette a meghirdetett hadfelkeléstől távolmaradókat, igaz nem fő- és jószágvesztéssel, hanem bírsággal vagy közmunkával. Az 1616-ban Lippa ostromához nem csatlakozókról így rendelkezett: „Azok hadban nemmenésért fejeken-jószágokon maradnak vala de egy hónapig való zsoldos dolgozókat kívánt rajtok Fejérvár épületére.”²²²

Bethlen rendeleteinek kétségtelenül mutatkoztak pozitív hatásai, hisz hadjárataiban a 15-20000 fős létszám folyamatosan a rendelkezésére állt. 1615. január 18-án rendelte el először a fejedelem a székely haderő mozgósítását, nyomásgyakorló eszközként az első nagyszombati tárgyalások idején. A székely kontingens Bethlen vezetésével 1617 őszen részt vett a lengyel-török háborúban, és ott volt 1619-1626 között a Habsburgok elleni három hadjáratban. A létszámukra vonatkozóan nem állnak pontos adatok rendelkezésre, de becslések alapján hadjáratonként mintegy 6-8000 lovas és gyalogos katona szolgált Bethlen seregében.

A fejedelem hadseregének létszámában második legnépesebb elemét a hajdúkatona jelentették. A hajdúk részvétele a XVII. század eleji Habsburg ellenes küzdelmekben egyben azzal is járt, hogy jogi és gazdasági helyzetükben jelentős változások történtek. Fegyveres szolgálatuk fejében jelentős részüket az erdélyi fejedelmek, Bocskai István, Báthory Gábor, Bethlen Gábor közel harminc szabolcsi és bihari hajdúvárosba telepítették le, kollektív nemességet és földet kaptak. A Kelet-Magyarországon létrejött hajdútelepülések politikai-katonai jelentőségre tettek szert, mert a „hármasthatár” mentén található országrészek – Erdélyi Fejedelemség, Királyi Magyarország és a Hódoltság – kezdettől fogva igyekeztek ütőkártyaként felhasználni a hajdúkat egymás ellenében, ami a hajdúság önbizalmát tovább növelte. Így történt ez Báthory Gábor fejedelemmé választásakor, vagy 1616-ban, amikor Homonnai György fejedelmi ambíciója eléréséhez szintén a hajdúkra támaszkodott. Nem meglepő az sem, hogy a térség két nagyhatalma sem habozott áldozatként odadobni a hajdúságot, ha érdekeik úgy kívánták. Mindketten

²²¹ Erdély története II.k. Főszerkesztő: Köpeczy, i.m. 731.

²²² Egyed, A székelyek katonai szerepe és hadszervezete. Nagy Milleniumi Hadtörténet, i.m. 154.

tartottak a hajdúk fegyveres erejétől, így 1615-ben a Bethlen Gábor elszigetelésére törekedő II. Mátyás király Ali budai pasával kezdeményezett tárgyaláson – a török érdekekre hivatkozva – ígéretet tett a hajdúpalánkok felszámolására.

Vitathatatlan, hogy Bethlen és a hajdúk kapcsolatát ezek a manipulációk zavarták. Különösen 1616-ban, a Lippa-ügy és Homonnai György támadásának kettős szorításakor sérelmezte a fejedelem, hogy a hajdúk tömegesen csatlakoznak ellenségéhez, és nem értette, miért vonulnak Erdélybe, ahogy ezt Rhédey Ferenc Várad főkapitányának írta: „Emellett azt is tudniuk kellene, hogy mihelyt Erdély ellen támadnak, a török lerombolja lakóhelyüket, családjukat rabságba viszi, marhájukat elprédálja.”²²³ Igyekezett megnyerni őket. Nem véletlenül utasította Rhédey Ferencet arra, hogy a „Várad környéki hajdúkat hívassa maga mellé, és a más párton állókat ... intse csendességre, hópénzzel fogja be a csavargó hajdúkat.” A cseh szövetségben 1619 őszén megindított hadjáratában Bethlen nem nélkülözhetette a hajdúkatonákat. Bár nem az 1604-1606-os Habsburg ellenes felkelésben tapasztalt nagyságrendben, de még mindig jelentős a létszámuk a fejedelem hadseregében. A hajdúvárosok 4-5000 főnyi katonája mellett Bethlen oldalán szabad zsoldosként és végvári katonaként is sokan vettek részt a harcokban.²²⁴ Bethlen egy részüket a keleti országrészek biztosítására rendelte, a többiek mindhárom hadjáratban hűségesen szolgálták a fejedelmet.

Erdély hagyományos hadrendjébe tagozódott a szász Universitas városi katonasága. A szászok a Déli-Kárpátok szorosai közül a stratégiai fontosságú havasalföldi kapu, a Vöröstorony-szoros védelmét ellátó Nagyszeben város erődítményeinek őrzése mellett a fejedelmek hadjáratai során gyalogos katonákkal is kötelesek voltak táborba szállni. Az Universitas által felszerelt fekete darabontok (puskás gyalogosok) számában az erdélyi országgyűlés 1614-ben komoly csökkentést hajtott végre, a korábbi 1000 katona helyett 500 főben állapították meg a kontingens létszámát. Nézetem szerint a döntésben részben a Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelmekkel támadt konfliktus kezelése, illetve a hadsereg anyagi ellátásában, a hadjáratok költségeiben a szász városok nagyobb tehervállalása húzódott. A Bethlen első hadjáratakor meghozott országgyűlési utasítás arra kötelezte a szászokat, hogy 3-3 kapuszám után 1-1 lovast élés szekérrel együtt állítsanak ki, és 2-2 kapu szám- után 1-1 gyalogosra való háromhavi hópénzt, 4-4 forintot

²²³ Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII., i.m. 335.

²²⁴ Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Budapest 1879, 80-81.

fizessenek.²²⁵ Bethlen felváltva vette igénybe hadjáratai alatt a szász városok pénzügyi és katona- állítási kötelezettségeit, 1621-ben zsoldosok fogadásához szükséges pénzfizetést rendelt el, 1623-ban, amikor szövetségesek támogatása nélkül, egyedül folytatta harcát II. Ferdinánd ellen, újra 500 puskás gyalogos felállításához ragaszkodott. Az Universtison kívüli erdélyi városok gazdasági képességei korlátozottak voltak. Az általuk küldhető katonalétszámnak határt szabott a gyalogos katona költséges felszerelésének, puskának, szablyának biztosítása. A teljes erdélyi városok gyalogságának létszáma a hadjáratok idején 1000-1400 katona körül mozgott.

Bethlen Gábor udvari hada teljesítette mindazokat az igényeket, amelyeket a kor hadügyi elvárásai megköveteltek: a fejedelem lovasságra és gyalogságra tagozódó, állandó zsoldoshadra fegyverzetének minősége és harcképessége szempontjából a hadsereg elitalakulatának tekinthető. Az udvari katonaság létszáma Bethlen fejedelemsége alatt folyamatosan emelkedett. 1614-ben 600 darabont és 400 lovaskatona elsősorban válogatott testőr csapatként a fejedelem személyes biztonságát vigyázta. A Habsburgok ellen indított hadjáratokban 1619 és 1626 között számuk 2000-2000 főre duzzadt, s részt vettek különböző harci tevékenységekben, felderítéseikkel fontos információkkal látták el Bethlent. Az udvari hadban a székely kék darabontok és a lovas hajdúkatona mellett külföldi zsoldos katonaelemek is szolgáltak, közöttük a legértékesebb katonák a németek voltak. A cseh szövetséges 1620. november 8-ai fehérhegyi veresége után Bethlen – levonva az első hadjárat harci tapasztalatait – tudatosan fogadott fel németeket udvari hadába. Jelentősebb számú, 1200 német zsoldos 1623-ban került Bethlen szolgálatába.²²⁶

Bethlen állandó zsoldoshadaihoz sorolható a végvárok katonasága is. A fejedelemség határainak védelmét biztosító várakban szolgáló állandó katonák száma 3-5000 főre tehető.²²⁷ Az 1619-ben kibontakozott Habsburg-ellenes felkelés során a magyarországi főkapitányságokhoz és kapitányságokhoz tartozó végvárok átállításával a három hadjárat szakaszaiban mintegy 6-8000 végvári katona került Bethlen seregéhez, akiknek egy része a mozgó mezei hadakhoz csatlakozott.

²²⁵ Török-magyar kori állam-okmánytár I.k, i.m. Bethlen Gábor levele Rhédey Ferencnek 1616. június 6. 146-147.

²²⁶ Nagy László: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest 1972, 32.

²²⁷ Nagy,.: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. i.m. 42.

A fejedelem hadseregének másik részét a késő középkori rendi intézmények, a főúri magánkatonaság, a nemesség személyes hadbaszállása és a vármegyék portális katonasága alkotta. A Kárpát-medence háborús viszonyai, a török jelenléte mint külső, a rendiség intézményeinek megerősödése és a földbirtok szerkezete mint belső tényező egyaránt közrejátszottak abban, hogy ezek a fegyveres elemek a XVI-XVII században a Királyi Magyarországon és Erdélyben is fennmaradtak.

A földesúri magánhadsereg közkatonái jobbágyparaszt származásúak voltak, akik a fegyveres szolgálat vállalásától felemelkedést, kiváltságokat és előnyöket reméltek. Megszabadulhattak az „örökös jobbágyság” állapotától. A földesuraknál szolgáló szabad hajdúk ugyan nem juthattak nemességhez, de katonáskodásukért földet, adómentességet kaptak. A tiszti beosztásokat nemességhez kötötték. A főúri magánkatonaság éves járandóságát a megkötött szerződés alapján részben természetben, részben pénzben kapta. A lovas közkatonát 16 forint, a hadnagyot 25, plussz katonánként 16 forint illette meg. Hadjárat esetén ezen felül „hópénzt” is folyósítottak a katonáknak.²²⁸

A fejedelmi paranccsal az 1619. évi hadjáratba rendelt erdélyi magánhadak mellé csatlakoztak a Királyi Magyarország főurainak lovas és gyalogos katonái is. Létszámokról nincsenek megbízható források, az viszont Bethlen leveleiből kicseng, hogy az általa elvárt 5000 magyarországi helyett mindössze 2000 katona érkezett meg táborába.²²⁹ Rákóczi György, Thurzó Imre és Szaniszló, Széchy György csekélyebb létszámú fegyvereseinél sokkal nagyobb jelentőséggel bírt politikai szempontból a csatlakozásuk, hisz birtokaik nagysága lefedte egész Felső-Magyarországot, hátországgként szolgált Bethlennek cseh és morva hadjárataihoz.

A nemesi felkelés – lelkesedés híján – jelentéktelen katonai erőt képviselt Bethlen hadseregében. A megállapítás igaz mindkét országrész nemességére. A Királyi Magyarország főleg protestáns nemességének politikai késztetési, amelyek II. Ferdinándnak a cseh rendeket sújtó intézkedései nyomán támadtak és a Habsburg hatalom elleni szembefordulásukat kiváltotta 1619 nyarán, a csehek fehérhegyi katasztrófája után megszűntek. Bethlen Gábor gyakorlatilag nem számíthatott rájuk.²³⁰ Az erdélyi nemesség közömbösségét Bethlen vállalkozása iránt már az is jelezte, hogy fejedelmük utasítására

²²⁸ Oborni, Nagy Millenniumi Hadtörténet, Az Erdélyi Fejedelemség hadtörténete i.m. 142.

²²⁹ Nagy, Magyar hadsereg és hadművészeti a harmincéves háborúban, i.m. 48.

²³⁰ Varga J. János: A főúri magánkatonaság. Nagy Millenniumi Hadtörténet, i.m. 154-156.

sem vonultak hadba, Bethlen diplomáciai törekvését, amely az Erdélyi Fejedelemség nemzetközi politikába bekapcsolását célozta meg, nem tudták magukévá tenni. Második, 1623. évi hadjárata előtt Bethlen ezért is kötelezhette őket két portánként 1 lovas kiállítására és háromhavi zsoldjának biztosítására.

A vármegyék portális katonasága a XVII. században nem rendelkezett komoly harci értékekkel. Folyamatosan változó törvények szabályozták a nemesi, jobbágytelkek száma szerint kiállítandó katonákat. A Királyi Magyarországon a vármegyék 1619-ben portánként egy gyalogos katonáról döntöttek, 4 portánként egy lovas katonát kellett felszerelniük. Erdélyben három kapu, 1623-tól pedig két kapu után állítottak ki egy puskás gyalogost, hat kapunként pedig egy lovas katonát. Bethlen hadseregében a regesztrumok alapján a portális katonák létszáma maximum 3000 lehetett, amelyhez 1620-ban a fejedelemségből 600 lovas csatlakozott.²³¹

Az egyes hadjáratokban nem egyszer Bethlen közvetlen irányítása alatt hadseregével szövetséges, idegen segélycsapatok is együttműködtek. Így a magyar-cseh szövetségi rendszerben 1619-1620-ban cseh-morva-osztrák csapatok, 1621-ben az alsó-magyarországi harcokban mintegy 3000 fős hódoltsági török had, 1623-ban a morvaországi betörésben, a braunschweigi herceg és a jägerndorfi örgróf, valamint Ibrahim boszniai pasa seregei, és az utolsó, 1626-ban zajló hadjáratban Mansfeld birodalmi serege, Murteza budai pasa és Igáz aga tatár hadai vettek részt a közös hadműveletekben.²³² E hadak létszáma igen eltérő volt, számuk hadjáratonként 10-15000 főre becsülhető.²³³ Kutatók szerint – és én is osztom véleményüket – Bethlen Gábor hadserege átmenetet képezett a hagyományos feudális, illetve a modern állandó zsoldos hadsereg között.²³⁴ Bethlen törekvésének, hogy értékes, elsősorban német landsknechteket nagy számban szolgálatába fogadjon, – ahogy azt a nyugat-európai uralkodók is tették – gátat szabott államának gazdasági ereje. A zsoldosokat foglalkoztató hadsereg költségei magasra rúgtak, a nyugati, német és svájci katonák havi zsoldja 8-12 forint volt, háromszorosa az olcsóbb magyar katonáénál.

²³¹ Nagy, Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban., i.m. 154-156.

²³² Hóman-Szekfü, Magyar történet IV.k, i.m. 154.

²³³ Nagy, Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, i.m. 29.

²³⁴ Nagy László: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Budapest 1969, 74-75.

Erdély 500000 forint körüli éves adójövedelmét és egyéb bevételeit alapul véve ez az összeg maximálisan 5000 idegen zsoldos vagy 15000 magyar katona költségére lett volna elegendő. Az arányokon a Királyi Magyarország bevételei – 200000 forint – nem változtattak volna jelentősen. Nem véletlen, hogy Bethlen szövetségeseitől hadjárataihoz folyamatosan pénztámogatást kért, 1626-ban a Hágai szövetségbe tartozó Angliától, Hollandiától és Dániától zsoldosok fogadására havi 40000 tallér folyósítására kapott ígéretet.

Amikor Bethlen Gábor hadseregének szervezetéről akarunk beszélni, nem szabad megfeledkezni a XVI-XVII. században az európai hadügyben végbemenő folyamatokról, amelyeket sokan egyenesen forradalminak neveznek, amelynek egyik vizsgálója éppen a harmincéves háború volt. Eltekintve e hadügyi változások idejéről, kiterjedéséről és üteméről a szakirodalomban rejlő vitáktól, izgalmas kérdés az, hogy a XVII. század első harmadában Bethlen Gábor hadserege és maga a fejedelmi hadvezér mit és mennyit érezhetett meg a forradalom hatásaiból, hisz hadjáratai alkalmával érintkezésbe került a nyugati hadseregekkel. A közép-európai és a magyar gazdasági-társadalmi tényezők kétségtelen előidéztek fáziskésést, de a térség front jellege miatt a Habsburg Birodalom nem engedhetett meg túlzott lemaradást, így a vele érintkező Erdélyi Fejedelemség is leképezte és alkalmazta a hadügyben történt változásokat. A külföldi, képzett zsoldosok felfogásával a gyalogos fegyvernem fontosságának felismerése, az udvari állandó had léte, az ott szolgáló darabontok modern muskétafegyverzete és kiképzése olyan motívumok, melyek mind azt tükrözik, hogy Bethlen ismerte és igényelte a kor hadügyi újításait. Úgy vélem, ha a hadszervezetben volt is a hasonlóság Bocskai és Bethlen hadseregei között, Bethlen Gábor hadserege a fejedelem hosszabb uralkodásának és európai szövetségben vívott hadjáratainak és harci tapasztalatainak köszönhetően értékeesebb, ütőképesebb, jobban felszerelt és vezetett had volt, amely a három hadjárat során komoly sikereket ért el.

Bethlen Gábor hadseregét a kor klasszikus fegyvernemei, a lovasság, a gyalogság, valamint a tüzérség alkotta fontossági sorrendjükre a felsorolás is utal. Fegyverzet terén az ebben az időszakban rendszeresített fegyverfajtákat használták katonái, a lényeges és döntő eltérés a gyalogsági lőfegyver, a muskéták számában volt. A nyugat-európai gyalogság közel 2/3-a már muskétával rendelkezett. Bethlen gyalogosainak – az udvari kék és veres, valamint a szász városok fekete darabontjai kivételével – a fő fegyvere még mindig a pika és a kard volt.

Az európai lovasság a XVII. századra jelentősen átalakult, harcászata megváltozott. A nehéz lovasság súlyos fegyverzetéből a sisak, a mellvért és a hátvért maradt, fegyverei a karabély és a dupla pisztoly lett. Körforgásos, caracole harcászatuk is e fegyveren alapult: az ellenséget megközelítették, majd tüzelés után visszafordultak újratölteni. Feladata a harcrend megzavarása, az üldözés és a felderítés volt. Mint fegyvernem a harcrend szárnyain foglalt helyet.²³⁵ Bethlen Gábor lovassága, ellentétben a nyugat-európai lovassággal, hadseregének továbbra is a fő fegyverneme maradt, a történetírás szerint könnyűlovasság volt, fegyverzete a hagyományos pika. Adatok vannak viszont arról, hogy Bethlen lovassága hasonlóságot mutatva a nyugatival, több egységre, puskás, sisakos, vértés lovasságra, pikával felszerelt könnyűlovasságra és puskával is ellátott hajdúlovasságra tagozódott. Bethlen Gábor a három egység közül a pikás könnyűlovasságra helyezte a hangsúlyt, ami a hadjáratok portyajellegéből következett. A caracole harcászatot Bethlen nem alkalmazta, a lovasság rohamában a pikás zárt rendben történő támadásmód érvényesült.²³⁶ Az ellenséges lovassággal vívott harcaiban Bethlen lovasai rendszerint győzelmet arattak, várak ostrománál lóról leszállva harcoltak, vagy az utánpótlási vonalak lezárásában kaptak feladatokat.²³⁷ (Köpcsény, Szokolca, Hodonin, Érsekújvár). A lovasságnak a hadseregen belüli nyomasztó túlsúlyát több tényező is befolyásolta. A szakirodalom elsősorban a gazdasági okokat hangsúlyozta. Zsoldkölsége, fegyverzete, felszerelése miatt egy könnyű lovas jóval kevesebbe került, mint egy gyalogos katona, mindamellett a török ellen alkalmazott lovassági harcászat, a lovas katona társadalmi elfogadottsága és nem utolsósorban a lovak nagy száma is hozzájárult e fegyvernem számbeli fölényéhez.²³⁸

A gyalogság a XVI-XVII. századi hadügyi forradalom nyertese, az európai hadseregek fő fegyverneme lett. A legszembetűnőbb változások a fegyverzetben, a létszámban és a harcászatban tapasztalhatók. Ezek együttese teremtette meg a komoly tüzerőt, a védekezéshez és támadáshoz egyaránt szükséges tömegnagyságot és a hatékonyabb manőverezési képességeket, amelyek a kor gyalogságát jellemezték. A fegyverekben a

²³⁵ V.ö.: Olchváry Ödön: Bethlen Gábor hadseregének szervezete. HK. 1888, 604-606. Szekfű, Bethlen Gábor. i.m. 171-173. Nagy, Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves Háborúban. i.m. 64.

²³⁶ Csikány,.: Az európai hadművészet a harmincéves háborútól a XIX. század végéig. i.m. 12.

²³⁷ Nagy, Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, i.m.86.

²³⁸ Olchváry Ödön: Bethlen Gábor hadseregének szervezete HK 1888, 612-613

szálfegyver, a pika és a muskéta kiegyenlített arányai eltolódtak a tüzfegyver irányába, ami a németalföldi harcmodor reformját, a svéd vonalas hadrend bevezetését készítette elő. A masszív, két ezredből, mintegy 3000 katonából álló spanyol négyszöghöz képest, ahol a soronként tüzelő, majd töltéshez hátravonuló, *contramarschot* az új vonalas hadrend, a korabeli tüzfegyverek bonyolult töltés mechanizmusa miatt ugyan megtartja, de a nagy négyszögek helyett a több vonalba tagolt, 336 fős gyalogos harcászati egységek, a zászlóaljok jelentek meg, amelyek mozgékonyaságukkal, hatékonyabb tűzerejükkel bonyolultabb feladatok ellátására voltak képesek.²³⁹

Bethlen Gábor hadseregében a könnyű lovasság dominanciája érvényesült. A kellő gyalogság hiányát a szakirodalomban többen is szóvá teszik, egyenesen hadjáratainak egyik korlátjaként említik, elismerve azonban azt is, hogy a fejedelem tisztában volt a fegyvernem fontosságával, ezért lehetőségeihez mérten igyekezett az értékes gyalogos katonák számát növelni.²⁴⁰ Az első hadjárat tapasztalatai alapján Bethlen 1621. március 12-én írt levelében Thurzó Imrét arra kérte, hogy „a gyalogságot ne felejtse, mert arra volna nagyobb szükség”.²⁴¹ Gyalogságának fegyverzetéről, a muskétások és a pikások arányáról hiányoznak a pontos adatok, leveleiben viszont többször visszatért arra, hogy „akik lóra nem ülhetnek, azok jó puskát, szablyát, lövő szerszámot szerezzenek”.

Az elitalakulat, a fejedelem állandó udvari hada tüzfegyverek ellátottságában és kiképzésében a kor szintjén állt. Zárt rendben harcolt, 1621-ben a morvaországi Strasnicza városért vívott harcokban kiváló harci tulajdonságokat mutatott a német gyalogság legyőzésével: „a magyar gyalogság ellenük vezetettvén ... négy egész órán át olyan rettenetes harcot állott ki a kétféle gyalog, melyhez hasonlót a históriában sem olvasott. Valameddig két gyalogságának pora, golyóbisa el nem fogyott, oly sűrűn lőtte az ellenséget, mint akár a mustrács szokott löni”.²⁴²

A XVII. század elejére az európai tüzérség fejlődésében és harcászati alkalmazásában fordulóponthoz érkezett. Céhes jellegét lassan levetve a hadseregek önálló fegyvernemei közé emelkedett. A várak védelmére vagy ostromára rendelt nehéztüzérséggel és a mezei

²³⁹ Ochváry, im. 610-611.

²⁴⁰ Csikány, Az európai hadművészet a harmincéves háborútól a XIX. század végéig i.m. 11-16.

²⁴¹ v.ö.: Szekfü, Bethlen Gábor. i.m. 173 és Olchváry, Bethlen Gábor hadseregének szervezete, i.m. 40.

²⁴² Szilágyi, Bethlen Gábor politikai levelei. i.m. 272.

ütközetekben használt tábori tüzérséggel megtörtént a tüzérség felosztása. Csatában rendszerint vagy a hadrend előtt vagy annak valamelyik szárnyán állították fel a lövegeket. Gusztáv Adolf svéd király és hadvezér a harmincéves háború idejére kidolgozta a tüzérség harcászati alkalmazásának reformját, és a hadrendben megjelent az ütegtüzérség. Ez egy állásba több ágyú összevonását jelentette, melyek összpontosított tűzzel támogatták és fedezték a gyalogságot. Ez idő tájban Magyarországon a lovasság súlya miatt a tüzérség, kivéve a vartüzérséget, korántsem állt ezen a színvonalon. A gyorsaságra, a váratlan támadásra épített harcászatnak a tábori ágyúk körülményes szállítása csak problémákat jelentett, ezeknek inkább várak ostrománál vették nagyobb hasznát. Bethlen Gábor tüzérségében az ostromágyúk és a tábori ágyúk egyaránt megtalálhatók voltak. Egyáltalán nem becsülte le a fegyvernem fontosságát, és a nagyobb szabású ütközetekben, ha erre mód nyílt, a tábori tüzérségét is bevetette. Hadjárataiban a feljegyzései alapján általában 20 tábori ágyút vitt magával, ezek között a nürnbergi mértéket tekintve a 24 fontos karthaus típus mellett a 12 fontos negyedes kígyó és a 6-7 fontos falkon típusok fordultak elő.

Bethlen Gábor, a kor kialakult hadseregszervezési szokásai szerint, hadjáratai és háborúi indítása előtt katonai gépezetét a hadfelkelés meghirdetésével, az erdélyi rendi országgyűlés formális szavazata után hozta mozgásba.²⁴³ A táborba szállt hadak felett, a kiképzés és a felkészülés igen fontos részét, a gyakorlást is magába foglaló mustrát a fejedelem mint a hadsereg főparancsnoka, és a fővezére, főkapitánya, kapitányai jelenlétében személyesen tartotta. A mustrán, azaz a szemlén igen szigorúan ellenőrizték a létszámot, a meg nem jelentek kemény büntetésekre számíthattak. A hadirendtartásnak megfelelően alapos vizsgálat alá vetették a katonák személyes felszerelését és fegyvereit, és ha azok hiányosnak bizonyultak, a katonák kiállítására kötelezetteknel – székelyeknél, szászoknál, vármegyeknél – elrendelték azok pótlását. Bethlen a mustrákat hihetetlen szigorúsággal végezte, 1617 júniusában Enyeden, az erdélyi három nemzet generális szemlén egy teljes napon keresztül 13400 katonát ellenőrzött.²⁴⁴

A hadsereg fegyelmére vonatkozó vélemények összecsengenek abban, hogy a korabeli európai hadseregek természetéhez hasonlóan erények és negatív jelenségek egyaránt

²⁴³ U.o.143.

²⁴⁴ U. o. 261.

előfordultak Bethlen seregében. A jelenségek ismertek. A katonák zsoldjának egy része elméletileg önellátásukat fedezte, de az élelmiszervásárlások megszervezése egy több tízezer főből álló hadsereg esetében nehézségekbe ütközött, így a katonák fosztogatása, a lakossággal szembeni atrocitások a háborúk kísérő jelenségei voltak. Bethlen erdélyi és magyarországi vegyes hadserege fegyelmi helyzetével maga sem volt elégedett, különösen a II. Ferdinánd ellen vezetett hadjáratokban. Feleségének egyik levelében „egyenetlen, engedetlen” hadról írt, de nagy tekintélyének és nem utolsó sorban a zsold rendszeres fizetésének köszönhetően katonái fegyelme jobb volt a birodalmi hadseregekéinél. Hadiszabályzataiban és utasításaiban következetesen igyekezett a fegyelem határfokát növelni. Első hadiszabályzata, amelyet 1614-ben adott ki, az egymással szemben fegyelmetlenkedő katonákat vesszőzéssel, indokoltabb esetben halállal büntette, a civil lakossággal erőszakoskodókat fővesztéssel sújtotta.²⁴⁵ A civilek védelmét 1616-ban már a parasztságra is kiterjesztette. A fegyelem megkövetelése és betartatása a tisztikar feladata volt, segítségükre ugyancsak az 1616. évi szabályzat rendelkezett hadbíróság felállításáról.²⁴⁶ A hajdúkatonáknál megszokott kilengések mellett a nagy területekre kiterjedő hadjáratok során a magyarországi és a szövetséges segélyhadak fegyelmezetlenségei is sok gondot okoztak Bethlennek. 1620-ban a csehek segítségére küldött Bornemissza János hadfelvonulása során elkövetett rablások, vagy 1623-ban és 1626-ban zajló hadjáratokban a török szövetséges csapatok felvidéki prédálásai adtak okot szigorú fejedelmi beavatkozásokra. Külön fegyelmi intézkedéseket igényelt a csehek fehérhegyi veresége után a királyi magyarországi katonák zászlóelhagyása, ahogy azt Thurzó Imrének szóló levelében 1621. januárjában a fejedelem írta: „hadát megosztani ne engedje, hanem készen találtassék mindenkor a szolgáltatra.”²⁴⁷ A szabályzatok, azok következetes betartása révén megállapítható, hogy Bethlennek sikerült hadseregét megóvni az értelmetlen atrocitásoktól.

Ha a bethleni hadsereg harcászatainak rövid bemutatására teszünk kísérletet, azt kell megállapítanunk, hogy a kor valamennyi szárazföldi harctevékenysége – a portyázás, a várharc és a mezei csaták – előfordult a hadjáratok alatt vívott küzdelmekben, ha arányaikban van is eltérés. Ez a hadsereg három fegyverneme közül a lovasság fölényéből

²⁴⁵ Szilágyi, Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. i.m. 79.

²⁴⁶ Történelmi Tár: Bethlen Gábor 1621. július 21-i levele Károlyi Zsuzsannához. Budapest 1879, 212.

²⁴⁷ Nagy László: Adalékok Bethlen hadseregének erkölcsi arculatához. HK XII/2 1965, 299-319.

és a hadjáratok stratégiai célkitűzéseiből következett. A klasszikus portyázást Bethlen a birodalmi seregek ellen vívott hadjáratokban időszakos harci cselekménynek tartotta, célja az volt, hogy az állandó zavaró támadásokkal nyugtalanítsa, az utánpótlási vonalak elvágásával pedig lelassítsa előrenyomulásában az ellenséget. Ezt a módszert magyarországi területen 1621-ben Boquoi, és 1626-ban Wallenstein felvonuló serege ellen alkalmazta tényleges sikerrel. A fejedelem háborúiban várostrom és várvédelem egyaránt előfordult, eredményesebbnek várvédelmi harcai (Pozsony 1620, Érsekújvár 1621), az ostromnál a körbezárás taktikája hozott győzelmet (Kálló 1619, Hodoni 1623), ahol a korszerű ostromtűzéség hiánya kiütöközött. Ami a nyílt ütközetet illette, Bethlen hadjárataiban döntően ezzel a harctevékenységgel találkozhatunk. A csak mozgékony lovasságra épített hagyományos lovas harcmodor mellett (1620 Lakompak, 1621 Magyaróvár) a három fegyvernem közös hadrendben vívott ütközeire is sor került, ahol a fegyvernemek közötti szoros együttműködés, a tűztámogatás érvényesült (1621 Strasznicza, 1626 Drégelypalánk). A hadvezér Bethlen ismerte és alkalmazta a kor harcászati eljárásait, ám hadseregének fegyvernemi arányai és taktikai fogyatékoságai – elsősorban a gyalogságnál és a tüzérségnél – rámutattak a birodalmi hadseregekkel szembeni különbségekre.²⁴⁸

Bethlen Gábor hadseregének vázlatos áttekintése során nem hagyhatjuk figyelmen kívül annak hírszerző tevékenységét. Már csak azért sem, mert az Erdélyi Fejedelemség biztonsági reflexei, kiszolgáltatott helyzete, az erdélyi szerepkör, a nemzetközi mozgásterének növeléséért folytatott diplomáciai törekvései és a szakadatlan háborúk megkövetelték az információk gyűjtését, azok beépítését a fejedelmi döntéshozatal rendszerébe. A fejedelemségnek megalakulása óta volt kémiszolgálata, amelyet Bethlen Gábor szövetségesi kapcsolatainak bővítése és hadjáratai miatt szerteágazó hírszolgálattá fejlesztett. A kornak megfelelően az információszerzés politikai és katonai területekre irányult, ennek megfelelően a hírszerzést a diplomácia és a hadsereg végezte. A nagyhatalmak közé beszorított Erdély helyzetéből adódott, hogy szervezett formában, folyamatos információgyűjtést végezzen az Oszmán és a Habsburg Birodalmakról, valamint a közvetlen szomszédos államokról. Bethlen hírszerző szolgálata az erdélyi védővonal stratégiai fontosságú váraira, Váradra, Borosjenőre, Töröcsvárra, Kővárra és Husztra támaszkodott: az ezekből felderítő portyákra kiküldött kisebb csapatok

²⁴⁸ Szilágyi, Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. i.m. 229.

jelentéseire, de fontos információkkal szolgáltak a külföldet járó kereskedők és a külföldi egyetemeken tanuló protestáns diákok is.²⁴⁹ A külpolitikai hírszerzést állandó követek: kapitihák, orátorok és rezidensek, rendkívüli követek és futárok végezték, akik a politikai tárgyalásokon túl katonai adatok és hírek nyílt vagy titkos gyűjtésével is foglalkoztak. Bethlen legfontosabb állandó diplomáciai követsége a Portán működött. Ez érthető is, hisz Erdély léte a török kapcsolattól függött, és nem utolsósorban Konstantinápoly az európai diplomácia egyik legfontosabb helyszínéül Bethlennek az ott szolgáló teljesítő angol, holland, francia követeken keresztül a kaput is jelentette nyugati terveihez. Bécsben nem állomásoztak állandó erdélyi diplomaták csak konkrét ügyekben vagy különböző tárgyalások előkészítésekor. Alkalmi diplomaták képviselték Bethlent a két román fejedelemségben és Lengyelországban is, 1618-tól, a Habsburg-cseh konfliktuskor Prágában, de megfordultak rezidensek Velencében, 1625/26-ban Londonban és Hágában is.²⁵⁰ Bethlen, aki 1608-ban és 1610-ben maga is szolgált diplomataként a Portán, követei kiválasztásában a tehetséges, főleg székely származású nemeseket és főtiszteket részesítette előnyben. Mikó Ferenc, Borsos Tamás és Tholdalagi Mihály, Karácsony István és Kamuthy Farkas fontos feladatokat láttak el a Portán, és Jenő várának megtartásában nagy szerephez jutottak. A bethleni diplomácia és a katonai hírszerzés hatékonysága leginkább a Habsburgok elleni háborúban érhető tetten, ahol mindkettőnek nagyságrendben és minőségben is bonyolult feladatoknak kellett megfelelniük. 1619/20-ban jó néhány hírszerzői jelentés pontatlannak és tévesnek bizonyult, így az, amely Pfalzi Frigyesről, a cseh rendek királyi jelöltjéről tájékoztatták félre, vagy az informáltság teljes hiánya Homonnai György kozákjainak 1619. októberi, lengyel földről vezetett támadása esetében. Az 1619. november 23-án a sztropkói ütközetben Homonnai György 8 ezer főből álló seregének sikerült szétverni Rákóczi György hadát, mert az nem vette komolyan a közeledő ellenfél erejéről szóló híreket, és nem szerzett megbízható adatokat a katonák számáról.²⁵¹ Bethlen határozott fellépése után 1621-től a hírszerző szolgálat igen hatékonyan működött. A pontos katonai hírszerzésnek köszönhetően sikerült 1620. október 9-én Dampierre tábornok rajtaütésszerű támadását Pozsonynál győzelemmé fordítani, és a hírszerző-elhárító tevékenység hibátlan működése az 1623. évi, titokban előkészített

²⁴⁹ Nagy, Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban i.m. 180-181.

²⁵⁰ Oborni, Nagy Millenniumi Hadtörténet, Az Erdélyi Fejedelemség hadtörténete. i.m. 144.

²⁵¹ Szádeczky, A székely nemzet története és alkotmánya. i.m. 173-176.

magyarországi hadjárat sikeréhez, Hodoninnál a császári sereg bekerítéséhez jelentősen hozzájárult.²⁵² Értékes jelentéseket kapott a fejedelem enyingi Török István főkapitánytól, aki a dunántúli hadmozdulatokról és a politikai hangulatról adott folyamatos híreket. Bethlen Gábor hadjáratai a katonai elemeken kívül komoly diplomáciai műveletekben is bővelkedtek. A fejedelemnek a hadjáratok megkezdéséhez szüksége volt a portai engedélyekre, majd az 1623. és az 1626. évi támadások idején a török érdeklődésének és támogatásának biztosítása igényelte minden fantáziáját és diplomáciai ügyességét. Úgy beállítani a helyzeteket, mintha azok kizárólag a törökökön múlnának, az ellenkezőjét mondani annak, amit bécsi tárgyalásain el akart érni, miközben nyugat-európai szövetségeseit a II. Ferdinánd elleni harc folytatására akarta rávenni, amelynek a győztese csak a fejedelem lehet, mindezt Bethlen Gábor abban a változó nemzetközi rendszerben, amelynek kereteit a harmincéves háború formálta, nagyszerűen művelte.

5. 3. Bethlen Gábor három hadjárata

A cseh rendek és II. Ferdinánd között 1618 őszen fegyveres harcokba torkollott válság az európai ellentétek nyomán a kezdetektől magában hordozta annak európai kiszélesedését. Az Erdélyi Fejedelemség katonai beavatkozása Bethlen Gábor Habsburg politikája miatt nem volt kétséges, de arra a fejedelem megfelelő diplomáciai és katonai előkészületei után csak 1619. augusztus 26-án, az erdélyi hadak elindulásával került sor. Hadba lépésének konkrét okait inkább az 1619. szeptember 12-én Debrecenben kiadott, az erdélyi és a magyar törvényhatóságoknak szóló felhívásában találjuk meg, mint a néhány nappal később a Kassán keltezett, az általános vallási és a rendi szabadságjogok sérelmeire hivatkozó, elsősorban mozgósító, a belső és a külső propaganda célját szolgáló „Magyarország panasza” kiadványban. Bethlen a csehek katonai segélykérésére hivatkozott, nem arra a manipulatív akcióra, amelyben Thurn Mátyás felkelővezér a cseh rendek nevében felajánlotta neki a koronát. Azt még ő sem kockáztathatta, hogy a Porta jóváhagyása nélkül lépjen be a csehek oldalán a közép-európai katonai műveletekbe, még ha azok a Habsburgok ellen irányultak is. Mivel dolgozatomban később törekszem bővebben érinteni az egyes hadjáratok alkalmával a török szövetségés reakcióit, ezért itt csak jelzem, hogy a július-augusztus hónapokban lefolytatott konstantinápolyi tárgyalások

²⁵² A hírszerzés és a kémkedés története. Szerkesztette Pilch Jenő. Budapest, 1929, 160.

végén az akcióhoz a Porta a hozzájárulást megadta, amiről Bethlen örömmel értesítette Thurzó Imrét szeptember 2-án kelt levelében: „az töröktől semmit nem szükség tartani, az Portán minden dolgot elvégeztem.”²⁵³ Az elhúzódó egyeztetések jelzik, hogy a Királyi Magyarország rendjei és a fejedelem tárgyalásai is lezárultak, főleg a protestáns arisztokrácia támogatása tűnt biztosnak a II. Ferdinánd hatalma ellen indított támadásához.

A hadikészületek során, amelyek a titkos tárgyalások előtt és alatt is folytak, Bethlen számba vette és előkészítette az erdélyi hadsereg magyarországi katonaelemekkel való feltöltésének lehetőségeit, kijelölte a hadműveleti útvonalat, és meghatározta magát az elérendő hadműveleti célt. A katonaelemek közül elsőként augusztusban a Hódoltság és Erdély határának közelében élő, szervezeten letelepített hajdúk döntöttek böszörményi gyűlésükön a csatlakozásukról, a további kontingensek, a protestáns főurak magánkatonasága, a végvárok hadinépe és a nyugati hadak Bethlen felvonulása alatt egészítették ki az erdélyi haderőt, amelynek létszáma így érthette el a 20000 főt. A hadműveleti útvonal meghatározásánál jó néhány kihívásnak kellett megfelelni. A cseh-osztrák-morva seregek katonai helyzete és Bouquoi és Dampierre tábornokok támadása a gyors felvonulást, a lehető leghamarabb kivitelezhető egyesülést, tehát a legrövidebb útvonalat igényelte, de ez, mivel a Hódoltságon át vezetett volna, amit sem a török, sem Bethlen nem akart, csakis a Felvidéken vezethetett. A 100 km-rel hosszabb útvonal melletti döntést a fellázadt nagyurak csatlakozásán és a forradalmi-katonai bázis növelésén túl a Habsburg szövetséges Lengyelország semlegesítése is indokoltá tette, egyben Felső-Magyarországnak, mint felvonulási területnek és ellátó bázisnak használatát is biztosította.²⁵⁴ A hadműveleti célt Bethlen a császárság fővárosában, Bécsben jelölte meg. Igaz, ezt igyekezett elindulásáig titokban tartani, és dezinformációs tevékenysége oly jól sikerült, hogy Dóczy András szatmári főkapitány annak tudatában, hogy a fejedelem II. Ferdinánd katonai megsegítésére indul, 20 mázsa salétrommal segítette hadfelszerelését. Az előkészítettség azzal az eredménnyel járt, hogy a Kolozsvár-Debrecen-Tokaj útvonalon haladó 18000 főnyi sereg, amit 18 ágyú kísért, szeptember 20-án már Kassára, a Felvidék stratégiai központjába érkezett, míg a szárnyakat biztosítandó Széchy György Szendrőt és az Ipoly-folyó völgyét ellenőrző Füleket, Rhédey az Ecsed-Ungvár vonala foglalta el.²⁵⁵ A

²⁵³ Nagy László: Bethlen Gábor hírszerző és elhárító szolgálata. HK. 30. évf.3.sz. Budapest 1973, 471-473.

²⁵⁴ Bethlen Gábor emlékezete: Szerkesztette: Makkai, i. m. 87-88.

²⁵⁵ Olchváry Ödön: Bethlen Gábor első támadása II. Ferdinánd ellen. HK 13. évf. 1890. 336.

támadás lendületét nem törte meg a Kassára összehívott rendek gyűlése, hisz a következő napon a hadsereg két támadó oszlopra bontva folytatta az előrenyomulást. Pedig a híreket, amelyek II. Ferdinánd császári címéről és V. Frigyes pfalzi választó cseh királyválasztásáról tudósítottak, Bethlen csalódottan vette tudomásul Thurzó Imrének írt levelében.: „búsulok, egyiken az Ferdinánd electióján ...Másikát az cseh státusok mostani mutációjukon.”²⁵⁶ A had megosztásával – Rákóczi György, az újonnan kinevezett főkapitány a Lengyelországban menekült Homonnai Györggyel szemben biztosította a hátszögöt, Rhédey és Széchy a bányavárosokon át, Érsekújvár irányában haladt, a 27000 fős derékhad Bethlennel Poprádon át Nagyszombat felé tört – Felső-Magyarország városai és várai gyors behódolása megtörtént, de ezzel együtt azt is elérte a fejedelem, hogy a császári csapatok figyelmét keletre irányítva, csökkentette a Thurn Mátyás cseh seregére nehezedő nyomást. Ezt különösen indokolta a tény, hogy Bouquoi császári csapatai a hátráló cseheket üldözve Prága felé nyomultak.

Már a nagyszombati bevonulás és Érsekújvár behódolása is komoly fejtörést okozhatott a császári hadvezetésnek. A további hadműveletek szempontjából, mint kiinduló pontok, egyszerre jelentettek fenyegetést a határerőd Pozsonyra és Alsó-Ausztriára, illetve lehetővé vált, hogy Bethlen kapcsolatot teremtsen a morvaországi Thaya-folyócska mentén Neumüllnél állomásozó Thurn cseh csapataival, és így az erőviszonyok megváltozásával megakadályozza a két császári tábornok, Bouquoi és Dampierre hadainak egyesülését. Ez utóbbi vállalkozás nem zárta ki annak lehetőségét sem, hogy az egyesített cseh-morva-magyar had csatát vívjon a császáriakkal, ugyanis a két tábornok 8000 lovas és 18000 gyalogos katonájával szemben a 35-40000 főnyi felkelő sereg létszámfölénye ellensúlyozhatta a felszerelésbeli hátrányokat.²⁵⁷ Az említett lehetőségek közül Bethlen mindkét hadmozdulat végrehajtását egyszerre rendelte el. Seregét megosztva Rhédey Ferencet 10000 lovassal Thurn csapataihoz irányította, ő maga 8-10000 fős, főleg gyalogosokból és a teljes tüzérségből álló hadával Pozsony elfoglalására indult.

Pozsony október 14-én, a várórség megerősítésére küldött 2000 képzett zsoldos szívós védekezése ellenére elesett, a városban tartózkodó Forgách Zsigmond nádor és Révay Péter koronaőr csatlakoztak Bethlenhez, egyben átadták a fejedelemnek a koronát. A másik

²⁵⁶ Szilágyi, Erdélyi Országgyűlési Emlékek 1614-1621. 7. K. i.m. 114.

²⁵⁷ Bethlen Gábor emlékezete. Szerkesztette: Makkai László. i. m. 92.

hadműveletben viszont a Rhédey lovasaival kiegészült cseh-morva had nem tudta megakadályozni a császári seregek egyesülését, amelyet Pozsony elestének hírére Bécs védelméhez rendelték. Az a kérdés, hogy a császáriak hadászati visszavonulását Bethlen Pozsonyból indított támadással miért nem akadályozta meg, hiszen így azok a Dunán átkelve elfoglalhatták Bécs előtti állásaikat, a történészeket vitára készítette. Wittman Tibor egyenesen szerencsének tartja a bethleni hadsereg kettéosztását, az apró csetepatékat felértékeli. Olchváry Ödön komplexebb magyarázata az ütközet elmaradását az országhatáron átnyúló hadműveleti vonalakban, anyagi gondokban és Bécs elfoglalásának politikai fontosságában látja. Kimondottan hadvezetési hibaként értékeli Bethlen mulasztását viszony Gyalókay Jenő és Nagy László.²⁵⁸

Úgy vélem, Bethlen Gábort katonai szempontból valóban mulasztás terheli abban, hogy nem törekedett az erők koncentrált alkalmazására, megakadályozva ezáltal a császáriak ulrichskircheni Duna partváltását, az ütközet kicsikarását. Az a hihetetlen hadműveleti gyorsaság és felvonulás, amellyel szeptember és október hónapokban Felső-Magyarországot megszerezte és a cseh-morva határt elérte, nehéz helyzetbe hozta a császári vezéreket. Mindez kompenzálta a sikertelen megyei hadfelkelés komoly harcértéket amúgy sem képviselő katonahiányát és Lengyelországból Homonnai esetleges betörésének valószínűségét. Bethlen Gábor magatartására a novemberi bécsi hadművelet és azzal kapcsolatos katonai-politikai döntései alapján adható magyarázat.

A Bécs ostromára készülő cseh-morva-magyar szövetségesek egyesülésére – a hadjárat során először, – Pozsonynál végre sor került, és a Dunán felépített hajóhídon a 32000 fős hadsereg november 26-án átkelve megkezdte vonulását Bruck felé. Bouquoi képtelen volt a Lajta-folyó vonalát megtartani, és november 9-ei, a Hainburg-Köpcsény térségében vívott harcászati sikerhez hasonlóan – akkor Rhédey 8000 lovasa állította meg a Pozsony felé törő császáriakat, – vereséget szenvedett, és Bécs alá vonult. A városba húzódott, tekintélyes létszámú, mintegy 20000 katonával és védelmi berendezésekkel megerősített Bécs szabályos ostromára a 32000 katonából álló szövetséges hadsereg a könnyűlovasság magas aránya és a megfelelő ostromtüzérség hiánya miatt nem gondolhatott, maradt a körbezárás, a kiéheztetés módszere. A végkifejlet elmaradt, november 29-én Bethlen visszavonta csapatait Bécs alól, a magára maradt cseh-morva sereg néhány nap múlva követte a magyarok példáját. A visszavonulás közvetlen oka Homonnai Györgynek és

²⁵⁸ Nagy László: Bethlen Gábor, a hadvezér. HK/3. sz. 1980, 396-397.

8000 zsoldosának Felvidék elleni akciója, de az a tény, hogy Bethlen csak néhány száz lovast küldött Rákóczi György segítségére s ő maga a Sopron elfoglalása után Pozsonyban maradt, a hadvezér mellett a kivételes reálpolitikusra irányítja a figyelmet.

Bethlen Gábor tisztaban volt azzal, hogy Bécs ostroma nem hozhat döntő fordulatot, a Habsburg ellenes európai tábor és a protestáns unió beavatkozására a közép-európai szövetség nem számíthat, és ez mindenféleképpen Ferdinánd pozícióinak kedvez. A küzdelem e szakaszában a Királyi Magyarországon elért eredményeinek megtartását tartotta legfontosabb feladatának, mert úgy gondolta, hogy a Bécshez visszaszorított császári seregek helyzetének kihasználásával befolyási területét a Dunántúlon szélesítheti. Annak ellenére, hogy 1620. január 15-én Pozsonyban a cseh-morva-sziléziai-osztrák és magyar protestáns rendek konföderációt, örökös szövetséget kötöttek, ahol Bethlen – nem mondva le a politikai céljairól – világosan megfogalmazta az együttműködés feltételeit és a szükséges költségeket. Bethlen politikai rugalmassága nyilvánult meg abban is, hogy a közép-európai mozgásterének bővülését jelentő szövetségkötéssel szinte egy időben, kilenc hónapra, 1620. szeptemberéig fegyverszünetet kötött II. Ferdinánddal, biztosítandó magyarországi területnyerését, és stratégiai sikereit, kihasználva ezáltal a császár kényszerhelyzetét.²⁵⁹

A katonai eredmények belpolitikai következménye az 1619. novemberben és 1620. januárban tartott pozsonyi országgyűlésen abban nyilvánult meg, hogy a rendek felajánlották Bethlen Gábornak a királyi koronát, amit ő az uralkodó tényleges hatalmát korlátozó választási hitlevélben támasztott feltételek miatt visszautasított, és csak a „Magyarország fejedelme” címet fogadta el. A királyi korona kérdése amúgy is külpolitika-függő, a Porta engedélye és feltételei nélkül Bethlen azt nem fogadhatta el. Az árát Bocskai is megtapasztalta: Erdély és a Királyi Magyarország fúzióját a török elképzelhetetlennek tartotta. Ez idő tájt a feszült török viszony nem tette lehetővé a királysággal kapcsolatos magyar terveket, fordulat csak az 1620. május 31-re összehívott beszercebányai nagygyűlésen következett be.²⁶⁰

Az előzményekhez tartozott, hogy II. Ferdinánd a hadműveleti szünetet és Bethlennel folytatott tárgyalásait arra használta, hogy mozgósítsa szövetségeseit, s így megerősödött

²⁵⁹ V. ö: Wittman, Bethlen Gábor. i. m. 59, Olchváry, Bethlen első támadása II. Ferdinánd ellen. i. m. 343, Gyalóka Jenő: Bethlen Gábor, mint hadvezér. HK/1929, 313. ; Nagy, Bethlen Gábor, a hadvezér. i. m. 397.

²⁶⁰ Erdély története 1606-tól 1830-ig. Főszerkesztő Köpeczy, i.m. 670-671.

katonai erejét fellázadt rendjei ellen fordítsa. Bethlen tavaszi döntései – márciusban felbontotta a fegyverszünetet, április 25-én a konföderációval új tartalmú szerződést kötött, amely a hadügy és a külügy területén még szorosabbra fűzte az együttműködést, valamint a Portával a török segélyhadak ügyében folytatott tárgyalásai -, nézetem szerint azt a célt szolgálták, hogy újra mozgásba hozza a nemzetközi diplomáciát és előkészítse az újabb hadműveleteket Ferdinánd ellen. A beszercei országgyűlés vízvázalstónak bizonyult. Bethlen az augusztus 25-én kimondott trónfosztással és a korona elfogadásával a Ferdinánd elleni háború felújítása mellett döntött, vállalta a konföderációval együtt a török védőernyőt. Mindezek fejében kényszerűségből tudomásul vette Vác török megszállását. A koronázás ezúttal is elmaradt, Bethlen politikai érzékével azt a katonai győzelemhez kötötte.²⁶¹

A fejedelem nem véletlenül szorgalmazta 1620 tavasza óta Dóczy és Rimay saját, és Sir Thomas Roe angol, valamint Cornelius Haga holland konstantinápolyi követeknél a Porta katonai segítségét a hadműveletek felújításához, nem csupán azért, mert „az a szultánnak is hasznos”, hanem azért is, mert már júniusban információi voltak már a császári erők és a liga gyülekezéséről.²⁶² A csehek ellen már februárban egyesült Bouquoi és Dampierre 28000 főből álló hadserege elkezdte felvonulását. Németalföldön Spinola 20000 spanyolja, Miksa bajor választó 12000, az ingadozások után Ferdinánd mellé pártolt Szászország 15000 katonája a császári csapatokkal kiegészülve komoly fenyegetést jelentett a protestáns erők részére. Mindehhez jó haditerv párosult, melynek vezérelve Miksa bajor erőinek és Bouquoi hadának felső-ausztriai egyesülése volt azzal a feladattal, hogy a cseh sereg ellen támadjon, miközben a szövetséges szászok a sziléziai határt biztosítják a jägerndorfí örgróf ellen. Dampierre 6000 katonával a magyar határt fedezte.²⁶³ A II. Ferdinánd körül kialakult erőkkel szemben a konföderációs tábor Frigyes király és Anhalti Keresztély herceg 25000 fős, erősen leromlott harcképességű cseh-morva hadseregét, a jägerndorfí örgróf 8000 katonáját és Bethlennek a támadó hadműveletre ténylegesen bevethető 11000 főnyi hadát tudta kiállítani. A Protestáns Unió közvetlen katonai támogatására a szövetségesek nem számíhattak, ám az valamennyi fél előtt látható lett, hogy a háború 1620-ra európai méretűvé szélesedett.

²⁶¹ Török-magyarkori államokmánytár II. sz., i.m. 203-204.

²⁶² Julier Ferenc: Bethlen Gábor, a hadvezér. Budapest 1998, 230-231.

²⁶³ Magyarország hadtörténete. Főszerkesztő: Liptai, i.m. 259.

A szövetségesek lehetőségeit már az is tovább rontotta, hogy egységes fővezérlés hiányában haditerveik az érdekek miatt különböző stratégiai célokat jelöltek meg. Anhalti Keresztély előtt Prága biztonsága lebegett, Bethlen, 1619-hez hasonlóan, Bécs elfoglalását szorgalmazta. Az erők összevonása ezúttal is elmaradt. Igaz, ezt a lehetőséget az augusztus végére kialakult katonai helyzet elejtette, mert mire Bethlen hadaival elindult, a bajorok elfoglalták Felső-Ausztriát, és Tilly és Miksa csapatai Csehországba behatolva Prága ellen vonultak. Bethlen előtt nyilvánvaló lett, hogy a hadszervezés lassúsága, az ígérgetések ellenére a török segítség elmaradása, és az északi lengyel határ biztosítása miatt – amit a júniusi, Zsolnát kifosztó kozák betörés tett indokolttá, – a 11000 katonájával csak a csehek tehermentesítésére vállalkozhat. Óvatosságra intette a nagy nyugati támadás összehangoltsága és a protestáns tartományok és városok távolmaradása is. Arról sem feledkezhetett meg, hogy Miksa bajor herceg, az időközben egyesített császári és liga seregek főparancsnoka szeptember közepén - éppen támadásának következményeit kiheverve -, 6000 katonával erősítette meg Dampierret, aki komoly veszélyt jelentett volna, ha teljes seregével Anhalti Keresztényhez vonul. Támadó taktikáját azért is fel kellett adnia, mivel a csehek segítségére elküldött 5000 lovasa tovább gyengítette erejét. Aktív védekezése nyomán a Dunántúl a kezére került, de Hainburg sikertelen ostroma, és a Lakompaknál elszenvedett vereség következményeként a Pozsonyt ért császári támadás és Sopron elvesztése után Bethlen Alsó-Magyarország védelmére kényszerült.²⁶⁴

A Váccal kapcsolatos fejlemények – november 4-én Karakas Mehmed budai pasa elfoglalta a várost – és a cseh csapatok négy nappal később bekövetkezett fehérhegyi veresége válságos helyzetet teremtett, és katonai-politikai fordulatot eredményezett.

A csehek fehérhegyi vereségének rendkívül súlyos katonai következményei voltak. Bethlen a háború további szakaszában nem számíthatott a közép-európai szövetségeseire, és a kudarcot követően a német Protestáns Unió is felbomlott. A török szövetséges pedig Vác példájával bizonyította, hogy a hódoltsági érdekeit előbbre valónak tartja, minthogy bekapcsolódjon az alsó-magyarországi harcokba; legfeljebb a dunántúli műveletekben vett részt, ott nyújtott némi – 600 török lovas csatlakozott Batthyány Ferenchez – segítséget. Fennállott annak a veszélye – ahogy az aztán 1621. január második felében be is következett –, hogy a császári hadsereg Bethlen Gábor ellen fordul.²⁶⁵

²⁶⁴ Olchváry, Bethlen Gábor első támadása II. Ferdinánd ellen. i.m. 539.

²⁶⁵ Nagy László: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez (1619-1621) HK/2 1960, 96-97.

Ami a politikai válságot illeti, Bethlen már 1620 decemberében szembesült a protestáns főurak elpártolásával – Széchy György példája nyomán számuk egyre nőtt –, majd az 1621. január 1-jére Nagyszombatra összehívott országgyűlésen az is bebizonyosodott, hogy a vármegyék nemessége nem akarja a harcot folytatni, az uralkodóval kötendő megbékélést kívánják. Bethlen, akit a felső-magyarországi főurak elfordulása kellemetlenül érintett – számos fontos végvár kiesett a felkelők ellenőrzése alól –, a kül- és belpolitikai helyzethez igazodva vállalta háborús politikájának folytatását azzal a céllal, hogy a francia segítséggel Hainburgban elkezdett tárgyaláson II. Ferdinándnál kedvező békefeltételekhez jusson. A császár és liga nyomasztó fölénye ellenére ebbéli reményei nem is voltak alaptalanok, mert a Pfalz hovatarozása fölött Miksa bajor herceg és a császár között kirobbant vita közrejátszott abban, hogy az egyesült hadból csak a 20000 fős Bouquoi sereg jelent meg Morvaországban. Bethlen tisztában volt azzal, hogy az óvatos tábornokkal az ütközet elkerülhető, és tervszerű, hadászati visszavonulása alatt a megerősített várak (Pozsony, Érsekújvár, Nyitra, Sopron, Kőszeg, Magyaróvár) ostroma ellensége erejét apasztja, miközben az erdélyi haderő, sorait a hátszországban rendezve, felkészül újabb támadó hadjáratára.

Az 1621. évi hadjárat határmenti harcai két hadszínterén zajlottak: a Dunántúlon és Alsó-Magyarországon. A Dunántúlon a császáriak sikerei kiteljesedtek, Magyaróvár elését követte Soproné és Kőszegé is. Collato tábornok ellenőrzése alá került a Rábáig húzódó terület.²⁶⁶ Alsó-Magyarországon, illetve a Morva-határnál január-februárban – váltakozó sikerrel – Bouquoi Pozsony, Nyitra és Érsekújvár vonalán indított támadást. Pozsony és Nyitra eleste után a császári had május 29-én a Thurzó Szaniszló 3000 katonája által védett Érsekújvárhoz érkezett. A körültekintően megszervezett ostromelőkészületek ellenére – a lövegek számára sánc épült, Komáromnál hidat vertek arra az esetre, ha Bethlen könnyűlovasságával támadna – Érsekújvár ostroma a császáriak kudarcával végződött. A június 2-ai kirohanás – amit a várbeliek többször is megismételtek –, a veszteségek mellett demoralizálta a császáriakat, akiket élelmiszer gondok és járványok is sújtottak.

Felülemelkedve a súlyos katonai- politikai helyzeten, a fejedelem szövetséges nélkül szervezte az ellentámadást, amivel a kedvező békét is szerette volna előkészíteni. Amíg erdélyi hadseregének zömét szabadságra küldte, május 27-én Bornemissza Jánost 3200

²⁶⁶ Gyalócai, Bethlen Gábor, mint hadvezér. i.m. 326.

lovassal, 1200 gyalogossal és 50 mázsa lőporral Érsekújvárhoz irányította, aki Horváth István katonáival kiegészülve kívülről is nyugtalanították az ostromló hadat.²⁶⁷ Egy összecsapásban július 10-én maga Bouquoi is elesett. Érsekújvár két hetes ostromának Bethlen 13000 katonájának közeledése vetett véget, a császári sereg véres harcok árán – Bouquoi előrelátásának köszönhetően megépített hajóhídon átkelve – a Csallóközbe húzódott vissza.

Bethlen nem becsülte túl az érsekújvári győzelmet, a katonai sikerből inkább politikai hasznot kívánt kovácsolni, amit levelei is tanúsítanak. A megyék nemességét körlevelekben értesítette a fegyvertényről, és július végén követeket küldött II. Ferdinándhoz, felvetve az új béketárgyalások megkezdésének lehetőségét.²⁶⁸ Úgy vélem, hogy a vert hadsereg üldözése helyett a nagyszombati vonulásról és Pozsony ostromáról hozott döntésében inkább a fenti szempontok játszottak közre, mintsem egy kockázatokkal járó ütközet vállalása, hisz hadseregének könnyűlovas jellege is erre tette alkalmassá. A kedvező béketárgyalási pozíciók megteremtését szolgálták az akkor zajló hadi események: Bethlen gyors mozdulatai és Nagyszombatnál vívott sikeres ütközetek (alvezére, Bornemissza János lesvetési technikájának a várost védő Pálfi Miklós 250 katonája esett áldozatul), valamint az olyan hírek terjesztése, mint hogy a jägerndorfi örgróf 8000 fős seregével való egyesülés után Prága ellen támad, vagy hogy török szövetségben tervez nagy hadjáratot. A rendkívül keményen védekező császári csapatok ellenállásán elakadt Pozsony ostroma, és a védők kiéheztetésére irányuló szándék sem járt sikerrel. Így az 1621. szeptember végére kialakult hadihelyzetben és politikai közegben felgyorsultak a Bethlent képviselő Thurzó Imre és a II. Ferdinándot képviselő Pázmány Péter között folyó tárgyalások, amelyek 1621. december 31-én a nikolsburgi béke megkötéséhez vezettek.

Az eddigiek alapján kijelenthetjük, hogy Bethlen Gábor uralkodása alatt kötött politikai szerződésai, így a nikolsburgi is, szorosán összefonódtak katonai fellépéseivel, és azokat a mindenkor fennálló helyzethez igazodva, a kompromisszumokra törekvés jellemezte. Bethlen politikai nagysága abban a felismerésében nyilvánult meg, hogy Bécs nem akarja, hogy a magyar királyi címet más viselje, ezért viszont kész jelentős engedményre.

Véleményem szerint az 1622. június 6-án megerősített békében ezért is mondott le különösebb vita nélkül a királyi címről és adta vissza a koronát. Cserébe megkapta Oppeln

²⁶⁷ Bethlen Gábor leveleiből. Szerkesztette: Makkai László. i.m. 149.

²⁶⁸ Szekfü, Bethlen Gábor. i.m. 193.

és Ratibor sziléziai hercegségeket, és Bécs hallgatólagosan elismerte az önálló Erdélyi Fejedelemséget. Az, hogy élethossziglan Szatmár, Bereg, Szabolcs, Ugocsa, Zemplén, Borsod és Abaújvár megyék Kassa városával a fennhatósága alá kerültek és itt a protestáns vallásgyakorlat szabadsága biztosított lett, egyben azonban azt is jelentette, hogy feladta az ország többi területére kiterjesztendő protestáns kedvezményeket előíró articulusokat. Az így kezére jutott végvárak költségeire a békeszerződés birodalmi garanciával 50000 forintot határozott meg, a Bethlen oldalán harcolók pedig amnesztiában részesültek. Bethlen Gábor és Erdély hatalmi helyzete megerősödött, és ezt a megnövekedett képességet a protestáns fejedelemség szuverenitásának erősítésére, a császártól új és előnyösebb szerződés kikényszerítésére kívánta felhasználni, kívánjon az akár új hadjáratot, akár új európai szövetségeseket.²⁶⁹

Hogy a kornak politikai viszonyai mit engedtek meg a hatalmi kombinációk és koncepciók szövögetésében, arra álljon itt Bethlen néhány 1623. évi elképzelése. Célja érdekében, amelyet az 1623. szeptember 21-én írott nyílt levelében „a nemzet szabadságának helyreállításában” jelölt meg²⁷⁰. Terveiben békésen megfert egymás mellett a Porta katonai részvételének erőteljes szorgalmazása és Ferdinánd leányának, Cecília Renata főhercegnő kezének megkérése, Erdélynek, a török vazallus fejedelemségnek halála utáni visszacsatolása, ami nyilvánvalóan török háborúval járna. Házassági tervének elutasítása után, (vagy amiatt) Bethlen célja eléréséhez a háború eszközéhez nyúlt. Eszterházy Miklós országbírónak küldött írásában felszínre kerültek a régi-új ellentétek, az „ellenünk forraló praktikák,” és üzenet értékű a megállapítása a jövőre nézve: „Ez nem békesség, amint velünk kezdenek bánni.”²⁷¹

Bár kedvező híreket kapott Nyugat-Európából, ahol a holland-spanyol fegyverszünet lejártával a harcok kiújultak és a cseh protestánsok körében végzett Habsburg véres megtorlás nyomán a protestáns unió két hadvezére, Mansfeld és braunschweigi Christian csehországi betörésre készült, újabb hadjáratában Bethlen a közös hadműveleteket akadályozó távolságok miatt a keresztények közül egyedül a sziléziai jägerndorfí örgrófra, és a Porta eddig csak ígérgetett katonai segítségére számíthatott. Elkeseredetten vette tudomásul a magyarországi rendek távolmaradását. Bethlen egyedül a nyugati protestáns

²⁶⁹ Bethlen Gábor leveleiből. Szerkesztette: Makkai, i.m. 156.

²⁷⁰ Bethlen Gábor leveleiből. Szerkesztette: Makkai, i.m. 153.

²⁷¹ Magyarország hadtörténete. Főszerkesztő: Liptai, i.m. 260.

államok támogatásában bízhatott, de Mansfeld és braunschweigi Christian vezette protestáns szövetséges seregek 1623. augusztus 6-án Stadtlohnál elszenvedett veresége a tervezett közös műveleteket Morvaországban meghiúsította. Ami a Porta katonai segítségét illeti, annak mértéke ugyanacsak elmaradt a fejedelem várakozásától. A kért 20000 katona helyett az Ibrahim pasa vezetésével Boszniából felvezényelt 12-13000 fő, ahogy a hadjárat későbbi szakaszában bebizonyosodott, harcászati segítséget alig, inkább bosszúságot okozott a magyaroknak. A török szerepvállalás inkább politikai mércével volt mérhető, ebben bizonyára az játszott közre, hogy a Porta nem akart komoly katonai konfliktusba belekeveredni a Habsburgokkal.

Bethlen 15000 katonából álló erdélyi hadserege, amelybe pénz hiányában és a Felvidék közömbössége miatt kevesebb zsoldost tudott toborozni, 1623. augusztus 21-én indult el Kolozsvárról, és a hagyományos útvonalon október 14-én érkezett Nagyszombat alá. Eredeti hadműveleti céljait – Bécs, esetleg Prága ostromát – Mansfeldék veresége miatt fel kellett adnia, lehetősége jóval korlátozottabb hadműveletekre terjedhetett csak. A hadsereg mozgása egyértelműen Morvaország irányába mutatott, a könnyűlovassága és az október 14-én hozzácsatlakozott török-tatár segélyhad lovas jellege és mozgékonyasága inkább a portyázó, riadalmat keltő akciónak kedvezett.²⁷²

Amikor Bethlen elindult Erdélyből II. Ferdinánd hadserege osztrák és cseh területen tartózkodott nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy Mansfeld fenyegető támadását megakadályozza. A Királyi Magyarország területén a várkatonaságon kívül mindössze három, nem teljesen feltöltött ezred állomásozott, további három Morva- és Csehországban Tilly hadműveleteit biztosította.²⁷³ Az újonnan kinevezett tábornok, Caraffa, az ezredek összevonásával is csak 9000 fős hadseregével a morva-magyar határhoz vonult, megakadályozva Bethlen átkelését a Kárpátok hágóin. A fejedelem gyorsan mozgó hada Nagyszombat elfoglalása után, a Morván átkelő ellenséget Szokolczánál október 19-én meglepte, a már bal parton lévő egységeket megsemmisítette, a jobb partiakat Hodonin felé visszavonulásra készítette.

Bethlen, lehetőségeit felmérve, nem Pozsony ellen fordult, hanem a Hodoninnál védelemre berendezkedett Caraffát támadta meg. A Morva-folyó szigeteire épült Hodonint természetes adottságai és a megközelítési útvonalakat lezáró erős földsáncok a közvetlen

²⁷² Gyalóky, Bethlen Gábor, mint hadvezér. i.m. 419.

²⁷³ Kemény János önéletrajza és válogatott levelei. Szerkesztette: Windisch Éva. Budapest 1959, 102-103.

támadások ellen ugyan védték, viszont körbezárás esetén az ellátási nehézségek sebezhetővé tették. Bethlen ostromgyalogság és megfelelő tüzérség hiányában a körülzárás és kiéheztetés taktikájával akarta a nyílt mezei csatától elzárkózó védők ellenállását megtörni. Az október 28. és november 18. között tartó ostromgyűrű válságos helyzetbe sodorta a védőket, az élelmiszer elfogyott, és a beígért csapaterősítések nem érkeztek meg. A hírek Lengyelország esetleges erdélyi betöréséről és egy 6000 főből álló császári felmentő sereg Hodonin alá irányításáról szóltak. Az ostromló sereget vezénylő Bethlen helyzete sem volt könnyűnek mondható, hisz a korábbi hadjárat idején hadak dúlta és gazdaságilag kimerült Morvaország nyomorúsága saját hadseregének ellátását is megnehezítette. Két alkalommal is megkísérelte a sáncok áttörését, miután november 3-án a folyón vert hídon seregének zömével átkelt a Morva jobb partjára és tüzérsége 13 ágyúval löni kezdte a védőműveket és a sáncot.

Kortársa, Kemény János levelei beszámoltak arról is, hogy a fejedelemnek komoly gondjai támadtak török szövetségeseivel, Ibrahim pasával és magyar katonáival. Ibrahim nem volt hajlandó török-tatár seregét a folyón túlra vezényelni, és a védőművek ellen intézett támadásokban sem vett részt, sőt Szent Demeter napjára hivatkozva téli szállásra akart vonulni. A magyar hadak morálja is csökkenőben volt, „megunatkozván, s nem annyira megfáradván, mint megtöltezvén prédával igen kezdettek vala zúgolódní”, és „mert az idő is elhidegedék”. Bizonyára ezek az okok nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a november 12-ei gyalogos roham öt nappal eltolódott, és a tüzérségi előkészítés után a Bethlen személyesen vezette támadás – aminek során öt magát is kisebb baleset érte – eredménytelenül végződött.²⁷⁴

Az 1623. évi hadjárat, benne Hodonin ostroma politikai megoldással ért véget. A bekerített Caraffa tábornok béketárgyalásra tett javaslatát II. Ferdinánd elfogadta, és Bethlen egykori fegyvertársa, a nádorrá választott Thúrzó Szaniszló vezette tárgyaló küldöttség november 20-án egy éves fegyverszünetben állapodott meg a fejedelemmel. Nem lehet meglepő Bethlen békekötési hajlandósága, amelyet a Kemény János feljegyzéseiben szereplő okokon túl Mansfeld veresége is indokolt. Világosan láthatta, hogy hadserege a fegyvernemek aránytalansága miatt, – kevés a gyalogos, és a tüzérség – Hodonin elfoglalása után további erősített helyek és városok bevételére nem alkalmas,

²⁷⁴ Gyalókay, Bethlen Gábor, mint hadvezér. i.m. 426.

harcászati sikerre, Morvaország megszállására nem számíthatott.²⁷⁵ Az eddig elért hadműveleti előnyt nem kockáztathatta, a nyugati protestáns államok szövetségére – Franciaország kezdeményezésére még csak ezután alakult ki a harmincéves háború dán szakasz résztvevőinek tábora – nem építhette küzdelmét. II. Ferdinánd utasítása alapján elkezdődött a császári erők keleti átcsoportosítása, ami ellenállását értelmetlenné tehetette. Bécs kompromisszumra hajló törekvése és Bethlen Gábor diplomáciai készsége a fegyverszünet ideje alatt bekövetkezett módosítások után 1624. május 8-án elvezettek a második bécsi békemegállapodás megkötéséhez. A béke lényegében a nikolsburgi egyezmény alapján megerősítette annak pontjait. Bethlennek csak azt az öt vármegyét kellett kiürítenie, amelyet az 1623. évi hadjárat során foglalt el. A Királyi Magyarország vezető politikusai, Pázmány Péter és Eszterházy Miklós eleve fenntartással kezelték a Bethlennel kötött békét. Hogy mennyire igazuk volt, azt a következő néhány hónap történései fényesen igazolták.

A harmincéves háború első szakasza a császár és a keresztény liga katonai győzelmei következtében kétségtelenül a Habsburg tábor felé tolta el az európai hatalmi politika mérlegének nyelvét. Pfalz és Csehország után az észak-német protestáns tartományokat és városokat fenyegető, wallensteini új alapokon szervezett császári zsoldoshad és a spanyolok itáliai előretörései Valtellina területén a Habsburg-ellenes protestáns tábor vezető államait egy új hadjárat és egy új katonai szövetség szervezésére készítette. Az európai diplomácia mozgásba lendült, a katonai és kereskedelmi érdekeiben veszélyeztetett Anglia, Hollandia és Dánia, Franciaország erőteljes háttér munkája eredményeként, 1625 decemberében katonai szövetségre lépett Hágában.

Bethlen Gábor természetes érdeke – Habsburg-ellenes politikája és az Erdélyi Fejedelemség külpolitikai hatósugarának kiterjesztése – a Hágai szövetséghez való csatlakozás volt, hogy annak támogatásával egy európai méretű hadművelet részeként a győzelem reményében szálljon harcba. Az áhított szövetségekötéshez nem vezetett könnyű út. Bármennyire ismert volt is – elsősorban a konstantinápolyi angol és holland követek révén – a szövetség táborában Bethlen Ferdinánd-ellenes politikája és fegyveres harca, a fejedelem kénytelen volt tudomásul venni a személye elleni bizalmatlanságot és ellenérzést, amelyet Erdély török vazallításából és a Portából való szoros együttműködés váltott ki. Ennek egyik legkézzelfoghatóbb megnyilvánulása küldöttének, Quadt

²⁷⁵ Török-magyarokri állam-okmánytár 1. kt. i.m. 441-446. Bethlen utasítása Tholdalagi Mihály portai követnek

Mátyásnak hágai követjárása volt 1625 őszén, ahol nem tudta elérni Erdély felvételét az angol-holland-dán szövetségbe. Bethlen nem engedhette meg, hogy a legnagyobb mozgásterét jelenthető nyugati koalícióból kimaradjon, ezért több szálon futó diplomáciai tárgyalásokba kezdett. Nyugati terveihez elsődleges feltétel a Porta engedélyének megszerzése, a nagyszövetség Habsburgok ellen irányuló támadó szándéka iránt a török figyelmének felkeltése volt. Konstantinápolyi követei pontos utasításokat kaptak arra vonatkozóan, hogy tájékoztassák a Portát: „nem két, hanem tizenkettő s talán annál is több országok, tartományok, hatalmas királyok, fejedelmek akarnak frigyét kötni.”²⁷⁶ Minden erejével azon munkálkodott, hogy megakadályozza a következő hadjáratban a Porta semlegességét. Vállalta azt a riasztó szerepet is, amit az 1625. május 28-án a zsitvatoroki egyezmény megújítása körüli, a hét vármegye végleges Erdélyhez csatoló követelésében a Királyi Magyarországon személye keltett. 1625. augusztus végén siker koronázta a szívós diplomáciai offenzívát: a Porta hozzájárult, hogy Erdély társulhat a IV. Keresztély dán király vezette Habsburg-ellenes koalícióhoz.²⁷⁷

Bethlen kapcsolatrendszerét hihetetlenül kitágította Georg Wilhelm brandenburgi választófejedelem hűgával, Katalinnal 1626. március 2-án kötött házassága. A protestáns fejedelem megnyitotta előtte a protestáns királyi udvarokat, Angliát, Dániát, és egyik sógornője által a tehetséges és ambiciózus svéd uralkodóval, II. Gusztáv Adolfal is rokonságba került Lengyelország nem kis bosszúságára. III. Zsigmond ugyanis 1621 óta háborúba állt a Baltikumban terjeszkedő svéd királlyal, így Bethlen csatlakozása az északi államokhoz ellentétes volt a lengyel érdekekkel.²⁷⁸

Most, hogy 1626 tavaszán a politika szálai meglepő sikerrel kötötték össze Gyulafehérvárt Európa jelentős államaival, a kérdés az lehetett, hogy a katonai tervekben is kifejeződik-e az egyetértés. Bethlen Gábor 1614 óta a Habsburgokra mérendő csapás helyszínét az Alsó-Ausztria-Cseh és Morvaország háromszögben, a dunai-monarchia szívében jelölte meg, ehhez viszont csak egy nyugati és keleti irányból összehangolt, együttes koalíciós támadás teremthetné meg a feltételeket. Ebben a nagyszabású hadműveletben Erdély katonai szerepvállalása nem csupán „keleti diverzióra” korlátozódna, hanem teljes joggal és súllyal, egyenrangú katonai-politikai partnerként

²⁷⁶ Szekfü, Bethlen Gábor. i.m. 216.

²⁷⁷ Történelmi Tár. Budapest 1888, 647-653.

²⁷⁸ Történelmi Tár. Budapest 1879, 559.

venne részt a koalícióban. Úgy ítélem meg, hogy a Hágai szövetségbe tömörült államok ezzel szemben elsősorban a határaik mentén képződött spanyol-Habsburg befolyást – Pfalz visszafoglalását, a francia határ Rajnáig való kitolódását – akarták csökkenteni, egyáltalán a Habsburg Birodalmat kívánták gyöngíteni. Erdéllyel és a kitűzött hadművelési céllal másodrangú mellékhadszíntérként számoltak, így Bethlen koncentrikus irányú támadó elképzelései, amelyeket 1626 nyarán felvázolt, nem kaptak támogatást. Gyökeres fordulat csak a dán szövetséges és német protestáns tartományok seregeinek nyári veresége után következett be, amely felgyorsította az Erdélyi Fejedelemség közvetlen csatlakozását. Az 1626. november 30-án Westminsterben aláírt szerződésben, Bethlen katonai koncepcióját, a keleti hadszíntér támogatását a szövetségesek elfogadták, igaz, hogy a beígért havi 40000 forint folyósítására, amiből Bethlen a felfogadott katonák zsoldját fizette volna, csak egy alkalommal került sor.

1626 nyarán az általános hadihelyzet a következő volt. A források alapján IV. Keresztély dán király 30000 gyalogos és 8000 lovas katonát sorakoztatott fel az indítandó hadműveletekben, amit létszámában növelt Mansfeldnek a protestáns tartományokból verbuvált 8000 gyalogosa és 2000 lovasa.²⁷⁹ A Habsburgok ez idő tájt két hadsereggel rendelkeztek: az egyik a katolikus liga Tilly vezette, a másik a Wallenstein császári hadvezér 20000 főből álló saját szervezésű hadserege. A keleti támadó erők felállításában oroszlánrészt vállaló Bethlen a svéd király bevonására tett kísérletének kudarca után már csak a Porta aktív támogatására számíthatott. Elképzelése szerint az 1623. évi hadjáratban felvonult erőnél jóval nagyobb had (60000 katona) részvételével kalkulált, de tekintettel arra, hogy a Porta a Habsburgokkal szembeni óvatos politikájának már többször is tanújelét adta, Bethlen a török hadat aktív fenyegetésre, az erdélyi sereg támadó műveleteinek fedezésére szánta.²⁸⁰ Ezért is tarthatta lényegesnek, hogy a koalíció Mansfeld seregét Sziléziába irányítsa, hisz így nyílt lehetősége Bethlennek keleten is a Habsburgokkal szemben súlyképzésre. Erőösszpontosítási szándékait szövetségeseinél ez időben nem tudta keresztül vinni, és ez alapjaiban kétségessé tette Ferdinánd legyőzését.

Már Mansfeld és a dán seregek egyesülésének elmaradása komoly stratégiai hibának bizonyult, mert a későbbi események katonai fordulatai Bethlen hadrakelésének és hadművelési céljának az esélyeit lerontották. Az önállósodott Mansfeld seregét Wallenstein

²⁷⁹ Gyalókay, Bethlen Gábor, mint hadvezér. i.m. 431.

²⁸⁰ Julier, Bethlen Gábor, a hadvezér. i.m. 246.

már 1626. április 27-én Dossaunál legyőzte, és csak ezt követően szánta rá magát – Bethlen tervéhez igazodva – a sziléziai vonulásra. A császári vezetés céljának megfelelően, hogy a koalíciós sereget szétválassza, Wallenstein Mansfeld seregét követve, azt délkeleti irányba tolt. Mindössze 3-4000 gyalogosból és 2500 lovasból álló seregének esélye sem volt a császári tábornokkal szembeállni. Mansfeld egyetlen reménye Bethlen Gábor lett.²⁸¹ További gondként merül fel, hogy a törökök májusban és júniusban Bagdadnál két alkalommal is súlyos vereséget szenvedtek el a perzsáktól, ami azt vonta maga után, hogy nyugatra kevesebb erőt tudnak átirányítani, és nem állt érdekükben egy nagy Habsburg konfrontáció. Igazi válaszut elé Bethlen akkor került, amikor hírt kapott a koalíciós erők másik hadseregének, a dánoknak 1626. augusztus 27-én bekövetkezett súlyos vereségéről. Tilly, a Katolikus Liga vezére Lutternél legyőzte IV. Keresztélyt. A dán háborús szakasz minden ütközetéből a Habsburg erők kerültek ki győztesen.

Nagyon is érthető Bethlen dilemmája, hisz a lutteri vereség következménye az lett, hogy az augusztus 26-án seregével útra kelt fejedelem és Mansfeld sziléziai közös támadó hadműveletéből felmentő akció lett, és a nagy összecsapásra a császári sereggel várhatóan Magyarországon kerül sor. Felvonulása megszakítására több okból sem gondolhatott: az előrehaladott angol-holland-dán tárgyalások elérhető közelségbe hozták azt, amiért az oly kitartóan küzdött: az európai Habsburg-ellenes szövetséghez való csatlakozását. Hasonlóképpen hiábavaló fáradozása veszett volna el a töröknél is, mert augusztus 14-étől a pesti táborba gyülekező török had elbocsátása politikai tekintélyvesztést vont volna a Portán maga után, de legfőképpen azért sem dönthetett így, mert a kialakult katonai erőhelyzetben nem mondhatott le a török fegyveres támogatásról még akkor sem, ha Murteza pasa csak magyarországi hadműveletekre kapott engedélyt. Az új nádor, Eszterházy Miklós augusztus 6-án fegyverbe szólította a felső-magyarországi megyéket, amire válaszként néhány nappal később hasonlóképpen cselekedett az Erdélyhez csatolt hét vármegyében Bethlen is. Az erdélyi hadsereg szeptember 13-án Debrecenhez érkezett, majd a tiszántúli hajdúkkal kiegészülve Tokaj felé indult. A hadról Bethlen egyetlen felső-magyarországi hívének, Illésházy Gáspárnak így számolt be: „egy napi késedelemmel megyünk éjjel-nappal... vagyunk húszezren, húsz lövészerszámunk, hat 24 fontos, hat 12 fontos, hat 8 fontosak. Szekere az hadnak közel hétezer. Gyalogunk Istennek hála ad minus

²⁸¹ Bethlen Gábor emlékezete. Szerkesztette: Makkai, i.m. 162.

hétézer.²⁸² Illésháznak ugyanis fontos szerepet szánt a fejedelem. Mint Trencsén, Árva és Liptó megyék főispánjára – ezek nem tartoztak az Erdélyhez csatolt felvidéki megyékhez – az a feladat hárult, hogy a magyar határhoz közeledő Mansfeldnek, aki előtt Eszterházy nádor lereteszte a hágók egy részét, Trencsén megyén keresztül, majd a Vág-folyón biztonságossá tegye az átkelést. Mansfeld 5-6000 főre tehető serege szeptember első napjaiban Magyar-Bródnál átlépte a határt, és Nyitra irányába vonulva arra készült Bethlennel, hogy erejüket egyesítve a szintén Felső-Magyarországra érkezett Wallensteinnel megütközzenek.

Ami viszont ezután következett, az az elszalasztott lehetőségek és fordulatok sorozata volt. Az összecsapások elmaradtak, a hadműveletekben részt vevő négy hadsereg csak háborús sebeket hagyott maga után. A koalíciós hadak közül végül csak Bethlen és Murteza seregeinek csatlakozása történt meg. Mansfeld ahelyett, hogy a Garam völgyében nyomult volna előre, keresve a mai Füleknel tartózkodó Bethlennel a találkozást, a visszavonulás mellett döntött. Nézetem szerint nem helytálló az a feltételezés, miszerint nem volt információja a közeledő Bethlen pozíciójáról, inkább az látszik a legvalószínűbb magyarázatnak, hogy Mansfeldnek, aki a hadjárat kezdetétől fogva önállósította magát, és nem akart eltávolodni a német területektől, nem volt szándékában a magyarországi harcokban részt venni, s kihasználva azt, hogy Bethlen csapatai lekötik Wallenstein erőit, elhagyta Felső-Magyarországot.

Ami Wallensteint illeti, hadmozdulatai és az ellenséget becsmérlő, harcias kijelentései nem igazán csengtek egybe. Már az is nehezen érthető, hogy Mansfeld hátráló seregét üldözve a Morvaországban Pechmann ezredes különítményével kiegészített, létszámban lényegesen nagyobb seregével sem vállalta ellenfelével az ütközetet. Magyarországi késlekedései, túlzásba vitt óvatossága joggal váltotta ki Bécs nemtetszését. Kétségtelenül tartott ellenfeleitől, segélycsapatokat várt a szászoktól és II. Ferdinándtól. Mivel Eszterházy Miklós magyar, főleg lovaskatonáit kevésnek ítélte, lassan közeledett az Ipoly völgyéhez. Körültekintő vonulásában benne húzódtak a csaták elkerülésének, a hadsereg megtartásának hadművészeti szempontjai, amelyek a század metodikus felfogásában állnak majd rendszerbe. Szeptember 26-án Érsekújvárra érkezett, s azzal, hogy Nyitránál nem a Nógrád ostromával elfoglalt Murteza ellen vonult, elszalasztotta azt a kínáló lehetőséget, hogy ismét leszámoljon egy önállóan tevékenykedő ellenséges haddal.

²⁸² Kemény János önéletrajza és válogatott levelei. i.m. 121.

Döntése beilleszthető abba a katonapolitikai vonulatba, amely alapján Bécs és a Porta a hatalmi status quo fenntartása érdekében kerülni igyekezett a közvetlen összecsapást, de mindenesetre elősegített Bethlen és Murteza találkozását.

Bethlen joggal volt felháborodva a katonai helyzet alakulása miatt. Mansfeld visszavonulásával – hiába küldte el hozzá Horváth Istvánt 2500 lovassal – a három had találkozására épített stratégiája alapjaiban rendült meg, és a kilátások Nógrád várának török ostromával csak rosszabbodtak, aminek magyarországi politikai felhangja kellemetlenül érintette Bethlent. Kemény János írása hűen tükrözi a gondokat: „azért Mansfeldnek kellett volna megegyezni velünk Palánk (Drégelypalánk) táján az töröknek és hasonlóképpen, és mindkettőben igen megcsalatánk. Nógrád is hogy pogány kézben nem essék, mind maga szerencsáját is félti”.²⁸³

Miután Murteza pasa szeptember 28-án felhagyott Nógrád ostromával, másnap Drégelypalánknál, úgyszólván az előrenyomuló Wallenstein szeme láttára találkozott egymással a két szövetséges had. Létszám vonatkozásában a 33-35000 fős magyar-török-tatár hadsereg volt kedvezőbb helyzetben a 20-25000 főre becsült császári-magyar-horvát sereggel szemben, viszont a fegyvernemi összetétel, a gyalogosok nagyobb száma és felszereltsége tekintetében Wallenstein katonasága volt jobb.²⁸⁴ Találkozó harcokat már szeptember 29-én vívott egymással a két haderő, de a komolyabb előcsatározások 30-án délelőtt alakultak ki Wallenstein magyar-horvát és Egri István, Böjti István csapatai és az őket 1000 lovassal támogató tatárok között. Wallenstein, aki gyalogságával és tüzéségével késő délután érkezett a harcmezőre, nem bocsátkozott harcba Bethlen hadrendbe sorakozott csapataival. A csata ezúttal is elmaradt, Bethlen az éjszaka folyamán Szécsény alá vonult, Wallenstein pedig Érsekújvár felé húzódott vissza. Bethlen, erőit tanulmányozva kitérésének okát az ütközetre valóban alkalmatlan, főleg a lovasság számára előnytelen terepen és Mansfeld hiányzó gyalogosaiban látta,²⁸⁵ de nem igen bízott Nógrád után a törökökben sem. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy mélységi vonulásával még inkább el akarta távolítani ellenfelét annak ellátó bázisaitól. Nem zárható ki az sem – erre utalt a fegyverszünetre vonatkozó üzenetváltása Eszterházyval –, hogy el

²⁸³ Magyarország hadtörténete. I.kt. Főszerkesztő: Liptai, i.m. 261-262.

²⁸⁴ Bethlen Gábor emlékezete. Szerkesztette: Makkai, i.m. 163.

²⁸⁵ Hóman-Szekfü, Magyar Történet IV.kt. i.m. 156.

akarta kerülni a jelentős magyar áldozatokkal járó csatát. Wallenstein, mint ahogy azt Mansfeld üldözése során látható, a hadjárat során tudatosan kerülte az összecsapásokat, hadserege rossz állapotára hivatkozva élt a szeptember 30-án elhalasztott ütközet lehetőségével.

Mansfeld végül október 9-én beérkezett 8000 katonája sem tudott a hadjáratnak újabb fordulatot adni, és a Vág mögé húzódott Wallenstein és a vele szemben álló Bethlen között – eltekintve a Vágsellyénél és a Várújhelynél lezajlott kisebb csetepatéktól –, csatára már nem került sor. Mindkét fél a november 7-én II. Ferdinánd utasítására elkezdődött béketárgyalások végkimenetelére várt, amelyek végül a december 26-án, Pozsonyban aláírt békemegállapodással zárultak. II. Ferdinánd és Bethlen Gábor az egyezségben a nikolsburgi békepontokat újította meg, de – és ez a Habsburgok pozícióinak erősödését jelezte –, néhány dologban a fejedelem engedni kényszerült. Mansfeld és a weimari herceg békés elvonulása és az általános amnesztia fejében tudomásul kellett vennie a hét megye végváraira kapott 30000 forint éves támogatás megvonását, valamint a megyéknek és Bethlennek esküt, illetve ígéretet kellett tenniük, hogy a jövőben nem indítanak az uralkodó ellen fegyveres támadást. Bethlen minden indulatossága ellenére kénytelen a kérlelhetetlen tényeket tudomásul venni: a háború dán szakaszában a csatatereken a Habsburgok – eltekintve Wallenstein gyengébb magyarországi szereplésétől – jól teljesítettek, a Birodalom várt gyengülése nem következett be. Bethlennek a szövetségeseibe vetett katonai reményei sem számításai szerint alakultak, annak ellenére, hogy az 1626-os hadjáratot körültekintő diplomáciával készítette elő, és a Porta is intenzívebb támogatást vállalt, mint bármikor. 1626 őszén reálpolitikusként pontosan érzékelt, hogy nem feszítheti tovább azt a nagyon is látható húrt, amit a két szomszédos nagyhatalom a közép-európai térség köré feszített, fejedelemségét nem kockáztathatja a külső és belső feltételek kedvezőtlen alakulása miatt távolodó célért, a két magyar országrész egyesítéséért. A Királyi Magyarország valamennyi rendje, bármennyire erősítették is politikai–vallási érdekeiket Bethlen megállapodásai Nikolsburgban, Bécsben és Pozsonyban, nem vállalta a török vazallus Erdélyi Fejedelemségből indult egyesítési törekvéseket.²⁸⁶ Arról is meggyőződött a fejedelem, hogy az Erdélyi Fejedelemség további erősödését, pláne a Felvidék Erdélyhez csatolását a Porta barátságtalanul nézi, és ahogy azt egyértelműsítette az 1621-es királyválasztó országgyűlés feltételeiben, semmiképpen nem

²⁸⁶ Kovács, Magyarok és lengyelek a történelem sodrában i.m. 159.

engedi. Mint ahogy az 1606-os bécsi és zsitvatoroki béke óta politikai gyakorlattá vált, a Habsburgok és az erdélyi fejedelmek háborúskodását lezáró békemegállapodást egy nagyhatalmi csúcs-megegyezés erősítette meg: a pozsonyi béke esetében erre 1627. szeptember 13-án II. Ferdinánd és IV. Murád szőnyi békekötése volt hivatott. A két uralkodó 25 évre megújította a Bethlen Gábor fegyveres hadjárataival megtört békeállapotot, de a fejedelemség függetlenségének írásba foglalt elismerése ezúttal is elmaradt, és Vác átadásától is elzárkózott a Porta. Ez azt is jelezte, hogy Bethlen a török szövetségére a Habsburgok ellen egy újbóli, esetleges hadjárat során nem számíthat.

Bethlen Gábor viszonya a Habsburgokkal Szőny után nem változott, fejedelemségét továbbra is az európai Habsburg Birodalom ellen létrejött koalíció legkeletibb államának tekintette. Amikor pedig politikai tehetségével helyesen érzékelt, hogy Franciaország praktikai nyomán II. Ferdinánd Habsburg Birodalma ellen új erőközpont tűnt fel Svédország háborús szerepvállalásával, az egyébként is rokonságban levő, az új mozgásteret kínáló II. Gusztáv Adolf svéd király felé irányítja az erdélyi politikát. Az új tér Lengyelország, amely a Habsburgok keleti politikájának támasza és 1624 óta a svédekkel hadban áll. 1624 nyarán III. Zsigmond lengyel király nemesi belső ellenzéke már jelezte: a király halála után Bethlent szívesen várja a lengyel trónon. A svéd-erdélyi szövetség formálódó tervét, egy közös lengyelországi hadjáratot, beárnyékolta a lengyel trónra ugyancsak aspiráló svéd szándék. Az hogy Bethlen komolyan gondolta a Habsburg-barát Lengyelország elleni svéd-orosz-erdélyi koalíció létrehozását, a felgyorsult diplomáciai események alapján követhetjük: 1628-ban – a Porta hozzájárulásával körvonalazódni látszott az említett szövetség, amely Lengyelország elszigetelését, a lengyel királysággal kapcsolatos terveit és a Habsburgok elleni politikájának új dimenzióit szolgálta.²⁸⁷ Hogy az utolsó nagy koalíciós elképzelés mennyire volt megalapozott, a résztvevők érdekei meddig jelentettek volna kohéziót, és az Erdélyi Fejedelemség pozícióit általa a térségben Bethlen Gábor hogyan alakította volna, a fejedelem 1629. november 15-én bekövetkezett halála miatt örökre megválaszolatlan maradt.

Bethlen Gábor politikai végrendeletében tizenhat éves uralkodásának eseménydús, diplomáciai és katonai történésekben bővelkedő tapasztalatai alapján, amiket egy harcos élet és sikeres katonapolitika igazolt, figyelmeztette utódait Erdély veszélyes státusára, szabadságának megtartásának két feltételére: „tanácsom az én hazámhoz ez: hogy valami

²⁸⁷ Uo. 160. o.

egyéb nem lehet benne, a török nemzettel való egyezséget szenvedhető károkkal is megtartsák, tőle el se szakadjanak”, mindamellet „a keresztény fejedelmekkel való jószomszédságot, annál inkább frigyét vagy confoederátitót szükség igen megtartani”, mert „az idő mutat meg mindeneket, minek, mint kellenék lenni”²⁸⁸

Bethlen Gábor a Bocskai által az Erdélyi Fejedelemség számára nyitott keskeny úton haladva, ha országegyesítő célját nem tudta is megvalósítani, igyekezett az utat kényelmesen, biztonságosan járhatóvá tenni.

5. 4. Bethlen Gábor és a Porta katonai együttműködése a hadjáratokban

Bethlen Gábor török szövetségesi kapcsolatában új fejezetet nyitott a harmincéves háború, amely dimenziójának méreteivel és a benne rejlő lehetőségekkel – amit a fejedelem igen hamar észrevett –, a központosított Erdélyi- Fejedelemséget aktív Habsburg-ellenes külpolitikára, a háborúnak cseh és dán szakaszaiban katonai részvételre készítette. A Habsburg motívum miatt joggal számíthatott Bécs elleni harcában a török segítségre, amit a közös érdeken túl az uralkodása első hat évében a Porta iránt bizonyított megbízhatósága csak erősített.

Bármilyen különleges személyi kapcsolatokkal rendelkezett Bethlen Konstantinápolyban, török vazallusként csak a Porta engedélyével csatlakozhatott más országok alkotta szövetségekhez. 1619 nyarán, Mikó Ferenc sikeres követjárása után vehette kezébe az első „fundamentumot”, azaz II. Oszmán szultán hozzájárulását, és kezdhette meg első hadjáratát.²⁸⁹ A Porta afeletti öröme ellenére, hogy Erdély újra konfliktusba keveredett Béccsel, nem tervezte saját katonai részvételét. Óvatossága mögött jó néhány magyarázat húzódott: nem csupán a dunai konföderáció háborújának ismeretlen kimenetele, hanem az időközben német-római császárrá is megválasztott Ferdinánddal a békeállapot fenntartása inkább az események figyelemmel kísérésére, mintsem aktivitásra készítette. Úgy gondolom, az a tény sem mellékes, hogy a Porta nem igazán érzékelte a XVII. század első évtizedeiben az európai hatalmi politikában beindult folyamatokat, a mély Habsburg-ellenes indulatokat, jóllehet szövetségese, Bethlen – 1620 derekától különösen – tájékoztatta a Portát az európai ellentétekről és a Török Birodalomnak Közép-Európában,

²⁸⁸ Bethlen Gábor emlékezete. Szerkesztette: Makkai, i.m. 191

²⁸⁹ Bethlen Gábor emlékezete. Szerkesztette: Makkai, i.m. 86.

Csehországgal, Sziléziával, Morvaországgal, Lausitzal és Magyarországgal kibővíthető új szövetségi kapcsolat lehetőségeiről.²⁹⁰

Mindezek azonban egy pillanatra sem feledtették el a Porta magyarországi érdekeit, és nem sok idő kellett ahhoz, hogy Vácnál megismétlődjön Esztergom 1605-ös esete. Bethlen az engedély birtokában, 1619-ben még nem hiányolta a török segélyhadak távolmaradását, neki elég volt az a bizonyosság, hogy az Erdélyi Fejedelemséget a Porta részéről nem fenyegette veszély. Igaz azonban az is, hogy 1619 novemberében, Homonnai György Lengyelországból indított támadásánál a kénytelen volt megtapasztalni a török közömbösségét. Ez azért is érthetetlen magatartás volt szövetségese részéről, mert keleten a moldvai fejedelemnek, Grazianinak a lengyelekhez átpártolásával az amúgy is meglévő lengyel-török feszültség nyílt fegyveres ellenségeskedésbe torkollott, és már emiatt is joggal várhatott volna Bethlen határozottabb nyomásgyakorlást Lengyelország irányába. Nem is mulasztotta el kifejezni neheztelését, ahogy azt Balassa Ferenc portai követének utasításában olvashatjuk: „abból is lehetne az portának a lengyel király ellen panasza, mivel Magyarország ő hatalmasságának Ferdinánd országa, haddal jöttének ellene, de ez ő előtték kicsiny dolog lehet”.²⁹¹

Hogy milyen határai vannak a Porta szövetségeseinek, arról 1620-ban, a királlyá választása körül kialakult politikai alkuk során Bethlen Gábor győződhetett meg. A fejedelem 1620. május 30-án, a Besztercebányán megnyíló országgyűlés előtti napon, a császári erők pfalzi és felső-ausztriai támadásának hírére fordult első ízben a Portához közvetlen katonai segítségért. Határtalan fantáziájával azzal akarta ezt elérni, hogy ezek a seregek „legkevesebb 70 ezer ember...kik bizonyosan török ellen indulnak, vagy ha az csehekkal az békességet végbe vihetik Kanizsa és a Dráva mellé akarják szállítani.”²⁹² Bethlen 15-20000 török katonából és 50000 tatár lovasból álló segélyhadat kért, továbbá a két román fejedelemség 3000 katonájára is igényt tartott, egyben felajánlotta közvetítő szerepét a protestáns államok és a Porta között. Vazallusának európai méretekben való gondolkodása nem ragadta magával a Portát, elzárkózott a katonai segítség megadásától. 5000 katonája, amely végül 1620. november elején kimozdult a budai vilájetből, nem Bethlen hadát erősítette, hanem Vácnál sorakozott fel. Vác előzménye a pozsonyi és a

²⁹⁰ Török - magyarkori állam-okmánytár I. k. i.m. 226-238.

²⁹¹ U.o. 218-219.

²⁹² Török – magyarkori állam-okmánytár I.k. i.m. 231.

besztercebányai országgyűlések nagy kérdéséhez, Bethlen tervéhez, az erdélyi koncepcióhoz kapcsolódott: végbe mehet-e a Királyi Magyarország és Erdély egyesülése Bethlen Gábor királyi fősege alatt, és megváltozik-e Erdély státusa ezáltal? A Porta elzárkózó magatartásából, a Szulejmán szultán óta a legkényesebb magyar kérdésben fokozatosan engedett, de a tárgyalások feltételeként Bethlen 1620. március 23-án írt követutasításában már felmerült Vác kérdése.

Nézetem szerint Vác követelése a Porta részéről, – ahogy korábban Lippáé – egyrészt valóságos török katonai érdeket fejezett ki, hiszen a vár Buda védelmének fontos pontja volt, másrészt Bethlen politikai – vazallusi megbízhatóságának újabb próbája is volt. Nem Vác átadásán múltott Bethlen magyar királyságának sorsa, a koronát Bocskainak is felajánlotta a török, és ezzel Bethlen is tisztában volt. Vác csupán kompenzáció, kétségtelen persze, hogy magyar érdekeket sért, amivel tisztában volt Bethlen. A koronát a Nikolsburgban fogant békében magasabb szempontok és összefüggések miatt adta vissza: a két nagyhatalom között az egyesült magyar királyság szuverenitásának nincs garanciája, a trónfosztás következményeit sem a magyar rendi társadalom, sem Bethlen nem vállalta.

Mindamellet a Vác elleni gyors török akció óriási csalódottságot váltott ki Bethlenben. Ahelyett, hogy Hainburg és Lakompak kudarcai után a török katonai segélyhad Bethlenhez sietett volna, október 31-én Karakas Mehmed budai pasa Vác alá vonult, amit távozás fejében az őrség november 4-én átadott a pasának. A szövetséges viselkedése felháborította a magyarokat, még ha nem indultak is Vác visszafoglalására, ahogyan az Bethlennek a nagyvezérhez küldött levelében olvasható: „több mint húszezernél csak itt Pozsonyban rettenetes felbúsulással felsorakoztak vala, az seregek megindultak vala, az kapitányokat is levettük lovakról” politikai következményei is lecsapódtak, mert „Ferdinánd tábora fog csak ezáltal nőni” Mind a váci események, mind a csehek négy nappal később bekövetkezett csehek fehérhegyi veresége egyre több protestáns támogatót távolított el a fejedelemtől.²⁹³ Bethlen vádló hangú levélváltásai még ezután is hosszan folytatódtak, ám a Porta semmitmondó válaszaiban elhatárolódott a parancs kiadásától, a fegyveres támadást a budai pasa egyéni akciójaként kezelte, és csak az ügy kivizsgálására tett ígéreteket.²⁹⁴ A konföderáció Prága mellett elszenvedett veresége után megszaporodtak

²⁹³ Török – Magyarokori Államokmánytár I.k. i.m. 255.

²⁹⁴ Ú.O. A fővezér levele Bethlenhez Vác ügyében 1620. december. 258-260.

Bethlen segélykérő levelei a Portán, hisz a II. Ferdinánddal megszakadt béketárgyalásokat császári hadműveletek követték, s a fejedelem egyedül folytatta a küzdelmet.

Az 1621 tavaszán kiújult dunántúli harcokban Bethlen oldalán a török szövetséges csapatok csak szeptemberben vettek részt mintegy 3000 lovaskatonával. A nehezebb nyári időszakban, amikor Collalto seregével szemben Batthyány Ferenc és Sennyey Gáspár nehéz harcokat vívott, Bethlen levélben tett kifogást a nagyvezérnél amiatt, hogy a rábahidvégi táborba igyekvő 2500 katonáját Esztergomnál a török bég nem akarta átszállítani a Dunán. Problémákat okozott Batthyáynak a szeptemberi, Stájerországba vezetett portyák alatt a csatlakozott 3000 török lovas szövetségeshez nem méltó magatartása is: parancsait semmibe véve önállósították magukat a dunántúli török végvárakból összeverbuvált had katonái, és szinte csak a magyar lakta területek dúlásával voltak elfoglalva.²⁹⁵

Bethlen, 1620/1621-ben török szövetségesétől ha nem kapott is katonai segítséget, igyekezett legalább politikai tőkét kovácsolni török kapcsolatából az október 11-én Nikolsburgban II. Ferdinánddal kezdődött béketárgyalásához. Egyedülálló politikai taktikájával úgy magyarázta a békefolyamatot, hogy presztízsét a Porta előtt megtartsa, sőt ha lehet, növelje. A fegyvernyugvás egyik legfőbb okául éppen a török segítség elmaradását nevezte meg, és a felelősséget szövetségesére hárította. Bocskaira hivatkozott, amikor „személyesen magok kijöttek a fényes portáról, személyekben köztük forgolódtak, ha had kellett hadat adtak... úgy oltalmazták Magyarországot.”²⁹⁶ Hasonló megfontolásból, tudniillik saját katonai erejének bemutatásához folyamatosan tájékoztatta a Portát Ferdinánd seregéről, a létszám mellett a katonák hangulatáról és a zsoldfizetések elmaradása miatti elégedetlenségükről is.

Nem kevésbé ügyesen használta fel a nikolsburgi békében elért eredményeket, elsősorban felső-magyarországi hódításait a Portán. Külön hangsúlyozta, hogy mindez jó a töröknek, mivel az Erdélyi Fejedelemség a Török Birodalom szövetségesé.²⁹⁷ Hogy mennyire megérezte az európai hatalmi helyzet kínálta külpolitikai mozgáslehetőséget, mutatja, hogy Nikolsburg után azonban nem kezdte az újabb hadjárat előkészületeit,

²⁹⁵ Török – magyarkori állam-okmánytár III.k. i.m. Bethlen 1621. augusztus 7-i levele a nagyvezérhez. 303.

²⁹⁶ Nagy, J. Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez. i.m. 99-102.

²⁹⁷ Török – magyarkori állam-okmánytár. Bethlen Gábor utasítása Házi János portai követéhez. 1620. december 21. I.k. i.m. 261.

amihez egyedüli szövetségesként csak a Porta jöhetett számításba követutasításából is kitűnik: „egész Európa megbolondulását, fegyverbe öltözését és egymás ellen való hadakozását látjuk. Ez a napkeleti monarchiának (Török Birodalomnak) kedvező konstelláció.”²⁹⁸

Ha kívánatos volt is Bethlen számára a törökkel való katonai együttműködés, és bármennyire pontosan vázolta is a török és a tatár hadak felvonulásának útvonalát, az csak az 1623. évi hadjáratban valósult meg.

A nikolsburgi béke tartósságában egyik fél sem bízott. Az aktívabb Bethlen már 1622 augusztusában tárgyalt az elűzött cseh királlyal, Frigyessel a támadás felújításáról, és követei megjelentek annak apósánál, I. Jakab angol királynál is. Legfőképpen a Porta megnyerésére fordított hatalmas energiát, amit jócskán megnehezített a török felső vezetésben kiobbant hatalmi harc. Még májusban a szultán személyében változás történt, az 1618-ban félreállított I. Musztafa a janicsárok segítségével újra elfoglalta a trónt (1622-1623). Bethlen a helyzetet igyekezett a maga javára kihasználni, ami két dologra irányult: egyrészt az 1621-ben elmaradt török segítség fejében a vazallusi adó fizetését igyekezett – sikerrel – elhárítani, másrészt a Habsburg Birodalom fenyegetését eltúlozva próbálta rávenni a Portát a török hadsereg felvonultatására. Hogy céljait elérhesse, a diplomáciai csűrés-csavarás minden eszközét bevetette. A Portára küldött leveleiben folyamatosan hivatkozott arra, hogy segítség nélkül több eredményt ért el a Habsburgok ellen vívott hadjáratban, mint Bocskai, aki „nemhogy Morvaországot hódoltatta volna, de csak Magyarországot sem hajtotta vala birodalma alá.”²⁹⁹ Mindezért az elmúlt évi és a jövő évekre vonatkozó török adó elengedése nem nagy kérés, amelyet hadiköltségek mellett Erdély gazdasági teljesítményének elmaradása is indokol: „a bányák húsz évig pusztán álltak, rossz pénzek vannak forgalomban, áll a kereskedelem.”³⁰⁰ Az újabb hadművelet indítását azzal indokolta Bethlen, hogy a csehek feletti győzelmet követő hangulatban megnövekedett a Habsburg veszély, mert „a német azért köt bizonyos évre frigyet, hogy ha módja lehet, támadhasson.”³⁰¹

²⁹⁸ U.o.

²⁹⁹ Török – magyarkori állam-okmánytár I.k. i.m. Bethlen Gábor utasítása Tholdalagi Mihálynak 1622. március 29. 349.

³⁰⁰ 300. U. o. 352.

³⁰¹ Török – magyarkori állam-okmánytár I.k. i.m. Bethlen Gábor levele a Portára 1623. 373.

Ha a Porta nem hitte is minden információját és érvelését, 1623. május 26-án úgy döntött, hogy ha nem is a Bethlen által kért haderővel, de egy kisebb haddal támogatja az offenzívát. A fejedelem ugyanis a Török Birodalomtól „20 ezer janicsárt, 30 öreg faltörő ágyút, 30 más ágyút és 30 falkont” kért mindegyik fajtához „500-500 golyóbis és por legyen, apró taracznak semmi haszna mezőben.”³⁰² És ez csak a fő had lenne! Bethlen számított a budai pasa 5-6000 gyalogos katonájára, és saját maga részére zsoldosok felfogadásához még 100000 aranyat is kívánt.

Nézetem szerint Bethlennek tudnia kellett, hogy szövetségese ilyen hadat nem tud kiállítani, a kérés nagysága taktika lehetett részéről meg az egyedüliség érzete, a nyugati támogatás teljes hiánya készítette ilyen komoly erő igénylésére. Ami a tényleges török segélyhadat illeti, a Porta a boszniai és a szilisztrai pasák mellett a négy hódoltsági vilájetet, Budát, Egert, Temesvárt és Kanizsát jelölte ki a mintegy 12-13000 főből álló sereg kiállítására. Bethlen, a saját 15000 fős hadserege és a török had figyelembe vételével jelölte meg hadműveleti céljaként, Morvaországot, ahol Keresztély braunschweigi herceggel és a jägerndorfí örgróf seregeivel együttesen semmisítené meg a Caraffa és Wallenstein vezette császári erőket. Az Ibrahim boszniai pasa vezetése alatt lassan vonuló török és tatár haddal október 18-a körül Nagyszombatnál egyesült Bethlen serege, amely a morva-magyar határ menti összecsapásokat követően a császáriakat Hodonin megerősített városához vetette vissza. A bekerített, kedvező védekezési feltételekkel rendelkező város ostrománál Bethlen egyáltalán nem volt megelégedve a török had aktivitásával. A gondok már a Morván való átkeléskor felmerültek, a törökök semmi hajlandóságot nem mutattak az átkeléshez: „de az török hadat is semmiképpen az Morva vizén által nem szállítható”, de távolmaradtak a földsáncok ellen intézett rohamából is.³⁰³ Október 26-a után a hadakozás határnapjának, a Szent Demeter napnak megtartására hivatkozva megtagadták a török-tatár csapatok a november 17-i végső támadásban részvételüket, azt is mondván, hogy a szultán nem adná parancsba a lovasoknak, hogy gyalogusként harcoljanak. Bethlen Illésházy Gáspárnak egyenesen arról panaszkodott egyik levelében, hogy a szövetségesek ellenség módjára viselkednek, és „meg nem zabolázhatom őket”.³⁰⁴ A török segítséghez fűzött

³⁰² 302. U.o. 376.

³⁰³ 303. Kemény János önéletrajza és válogatott levelei. Szerkesztette: Windisch Éva, i.m. 102.

³⁰⁴ Olchváry, Bethlen Gábor mint hadvezér i.m. 424.

várákozás feletti csálódottságának summázata tűnik fel Bethlen jó néhány, török méltóságoknak 1624-ben Kassáról írt levelében, amelyekben egyértelműen a Portát vádolta az 1623. évi hadműveleti célok elmaradásáért: „ha az török hadak el nem térnek vala... mostan újabban Morva-, Csehország, Slésia, Lusatia, Magyarországgal kezünkben volna.”³⁰⁵

Valóban, a török aktivitás hiánya végigkövethető a hadjárat szervezésétől kezdődően, ám nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a Porta és Bécs a zsitvatoroki béke megtartásában volt érdekelt. Ez a török beavatkozás mértékét és intenzitását nyilvánvalóan befolyásolta, de az 1623-as hadjárat patthelyzetét nemcsak a török had viselkedése, hanem inkább a nyugati államok távolmaradása, a Királyi Magyarország rendjeinek visszahúzódása, valamint Bethlen seregének fogyatékosai – a tüzérség, a gyalogság és a pénz hiánya – összefüggései alakították ki. A diplomácia, mintegy leképezve a katonai helyzetet, az 1624. évi bécsi békében a harcban álló felek egyikét sem juttatta előnyökhöz és ez egyben a háború kiújulásának lehetőségét is előrevetítette.

A Habsburgok elleni háború kiújulásának nemzetközi hátterét és feltételeit az európai protestáns államok diplomáciájának élénkülése jelezte, amelyben körvonalazódott az angol-holland-dán katonai szövetség. Az 1625 decemberében Hágában aláírt szerződésük már a harmincéves háború dán szakaszát készítette elő. Bethlen Gábor, magyarországi politikai törekvéséről vezérelve, azt követően, hogy a Konstantinápolyban szolgáló angol, francia, velencei és holland követek 1625. február 25-én csatlakozási ajánlatukat megtették, a nyugati diplomáciai tárgyalásokkal összhangban a Portától is hozzájárulását kérte az új szövetség csatlakozásához.

Az 1626-os közös hadműveletek új fejezetet jelentettek Bethlen és a Porta katonai együttműködésében. Megállapításomat arra alapozom, hogy Bethlen kétségtelenül növekvő nyugati elismertségét, hadseregének képességeit a Porta respektálta. IV. Murád szultán (1623-1640) már uralkodásának első évében a boszniai pasáknak küldött fermánjában, megparancsolta, hogy: „kitűnő keresztyén fejedelemnek s magyar királynak segedelmére vagytok rendelve mihelyst vele egyesültök, neki mindenben engedelmességetek ahol ő téli szállást mutat, telelni ott fogtok, s elébb mint ő engedi és akarja, vissza nem térhetek.”³⁰⁶ Kérdés volt persze, mit fog kérni a Porta a felajánlott támogatásért, mert

³⁰⁵ V.ö. Török – magyarkori állam-okmánytár I.k. i.m. Bethlen Gábor utasítása a budai vezérhez küldött követei számára 1624. április 28., Bethlen Gábor levele Gürcsi Mehmet vezérpasához 1624. május 1.

³⁰⁶ Török – magyarkori állam-okmánytár I.k. i.m. Szultáni fermán a pasákhöz, melyben Bethlen Gábor megsegítése elrendeltetik. Konstantinápoly, 1624. július 6. 421.

azzal Bethlen is számolt, hogy a Porta ellenszolgáltatás nélkül nem nyújt segítséget. Ebben az összefüggésben kezelendő az újabb szultáni fermán követelése, amely a konkrét török segélyhad ígérétenek fejében azonnal kérte Erdély vazallus adóját és további illő ajándékokat, utalva ezáltal a régi szulejmáni gyakorlatra: „esztendőnként az ajándékkal az tízezer arany fényes tárházamba beszolgáltassék.”³⁰⁷ De nemcsak a törökök nyújtották be katonáikért a számlát, hanem a krimi tatárok is, emlékeztetve és hivatkozva a tizenöt éves háború idején Báthori Zsigmond fejedelemsége alatt egyszer már megtörtént esetre, amikor Giráj kán az Erdélyi Fejedelemségtől ötezer aranyat követelt adóként. Ez a motívum bukkant fel a tatár kán 1625-ben Bethlennek címzett levelében, melyben „igértötök volt régebbi szolgálat idején ötezer aranyat, ebből kétezret készpénzben, a többi selyem marhában és ezer aranyértékű puskaporban” kért, de további igényük „két (forgó) tarack, kik sutun (kerekeken) járnak és egy-egy lúdtojásnyi golyóbist vetnek”³⁰⁸

Ilyen szövetségesi követelések közepette Bethlen a Hágai koalíció által Erdély előtt kinyíló távlatokra koncentrált, de kiemelten kezelte a Porta motiválását: azt, hogy a Habsburgok ellen felsorakozó nyugati seregekhez hasonlóan keleten is számottevő katonai erő, elsősorban jelentős török-tatár had sorakozzon fel kellő időben a hadműveletek megindításához. Ehhez felhasználta széles európai politikai ismereteit. Lenyűgöző az a tájékozottság, ahogy Tholdalagi Mihály portai követét felkészítette a Porta megnyerésére. Ha Erdély formális csatlakozására a Hágai koalícióhoz sor kerülne, azzal a Porta is csak nyerhet, írta neki: „nem két, hanem tizenkettő, s talán annál is több országok, tartományok, fejedelmek akarnak a császárral (IV. Muráddal) frigyet kötni... s ezek nagy hadakat készítenek”.³⁰⁹ A tájékoztatáshoz hatalmas méretű hadmozdulatok felvázolása is tartozott; de úgy vélem, a Portát alapjában véve a nyugati koalícióhoz történő tényleges bekapcsolódás nem érdekelte, ahogyan azt maga a fejedelem sem gondolta komolyan.

Egyébként az akkori diplomáciai szokások és viszonyok között a terv titkossága is komolytalan, hiszen az ellenséges hatalmak egymás között adták-vették a harmadik féllel megkötött szerződések információit. Bethlennek a törökök katonai részvételével kapcsolatos, túlságosan is aprólékos kívánalmi eleve teljesíthetetlenek voltak, inkább

307. U.o. Szultáni fermán, amely az erdélyi adót tízezer aranyra szabja. Konstantinápoly 1625. május-június 427-430.

308 I.m. 426.

309 I.m. Bethlen Gábor utasítása Tholdalagi Mihály portai követnek. 1626 június 441-466.

szolgálták az értékes, a Porta kizárólagos érdekeit képviselő szövetséges képét, mint az igazi szándékait feltáró vazallusét. Bethlen a hadjáratban 60000 főnyi török segélyhaddal számolt, amely az ő felosztása szerint három irányban tevékenykedik: 30000 katona Bécs előtt foglalna állást, délen Boszniából 18000 török Horvátországba és Krajnába törne be, míg 12000 főnyi sereg Érsekújvárhoz vonulna.³¹⁰ Még valószínűtlenebb az a feladatsor, amit tételesen kért Bethlen a Portától: a mozgósított török hadsereg állományának egyharmad részét szerinte a magyar vilájetek janicsárjaiból kell feltölteni, a tatár kán könnyűlovasaival a rablóportyázásokhoz, az „ellenség erejének fogyasztásához” adjon segítséget, a két román vajdaságból szintén lovasokat, „1000-1200 főt” kért, ezen túlmenően „elegendő lövészerszámokat”, és a folyókon az átkeléshez szükséges „mozgóhidakról” se feledkezzen meg a szövetséges had.³¹¹

Nem tartom valószínűnek, hogy Bethlent portai követei időben ne tájékoztatták volna a keleten már a tavasz folyamán fellángolt török-perzsa háborúról, amely jelentős török erőket kötött le. A hadjárat nem a török fegyverek győzelmét hozta, 1626. május 27-én és június 21-én a szultán csapatai kinos vereséget szenvedtek Mezopotámiában. Egyrészt már ezért sem volt a kezdettől megalapozott a fejedelem felfokozott várakozása a Portától remélt segítség nagyságát illetően, amit a török fél egy későbbi levelében nyíltan, nemes egyszerűséggel be is vallott: „nem volt annyi kész hadunk,”³¹² másrészt ezúttal is joggal volt feltételezhető a Habsburg-Porta érdekek miatt az igen korlátozott, inkább a passzív, semmint az aktív török hadműveleti részvétel.

Ezek a körülmények játszottak közre abban, hogy Bethlen 1626. augusztus 25-én a harmadik hadjáratába elindult seregéhez szeptember 29-én mindössze 15000 fős török és tatár csatlakozott Drégelypalánknál, jóval kevesebb, mint ahányról a fejedelem írt még szeptember 13-án kelt levelében Illésházy Gáspárnak: „a török is vagy ad minus húszezer, aki ha kell mingyárt bizonyosan, ott telet, ahol akarjuk.”³¹³ Nyilvánvalóan az sem véletlen, hogy Murteza budai pasa serege nem Bethlennek a Wallenstein ellen

³¹⁰ Gyalóközi: Bethlen Gábor a hadvezér i.m. 431.

³¹¹ Török – magyarkori állam-okmánytár I.k. i.m. 449.

³¹² U.o. II. k. Kajmekán Recsep basa levele Bethlen Gáborhoz bizonyos portai sérelmek ügyében 1628. március 21. 9-24.

³¹³ Bethlen Gábor emlékezete. Szerkesztette: Makkai László, i.m. Bethlen Gábor levele Illésházy Gáspárnak 1626. szeptember 13. 162.

készülődő hadához igyekezett, hanem mint 1620-ban Vácánál, most is egy magyar végvárat, az Ipoly-folyó mentén fekvő Nógrádot vette szeptember 22-én ostrom alá. A szándék világos, a térségben lévő török várak számát akarta növelni, ezzel is kiterjesztve ellenőrzött területei nagyságát. Hogy elsősorban Buda miatt mennyire fontos katonai érdeke fűződött a Portának az északi vonal biztonságához, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy 1664-ben, a vasvári békében külön ragaszkodott ehhez a területhez, köztük Nógrádhoz. 1626. szeptember 28-án a nógrádi védők álhatatos ellenállásán megtört a törökök támadó kedve, akik Bethlen többszöri felszólítása után elvonultak Nógrád alól.

Nézetem szerint az ostrom félbehagyásában a közeledő Wallensteintől való félelem is közrejátszott, hisz az Eszterházy Miklós horvát-magyar csapataival kiegészült császári sereg egyik lehetősége éppen az lehetett volna, hogy Nógrád felé fordulva a törököt megtámadja, és megakadályozza az erdélyi-török haderő egyesülését. Ezzel a veszéllyel Bethlen is számolt, aki egyfelől Mansfeld késlekedése, másfelől Murteza nógrádi vállalkozása miatt „nagy búsulásban vala”, mert „Valenstein az armádiával, hogy Nógrádot megsegítvén s ez törököt alóla eltervezvén, az vélünk való török conjuktioját impediálja.”³¹⁴

A halogatásokba fulladt hadműveletekben részt vevő csapatok 1626. szeptember 30-án Drégelypalánknál sorakoztak fel az ütközethez. A délelőtt tíz órakor Bethlen és Eszterházy lovasai között kibontakozott harchoz a török szövetséges részéről először Igáz aga tatár könnyűlovas zászlóalja kapcsolódott, „igen vitézül verekedve”, majd beérkezett Murteza teljes hadereje is. Bethlen erdélyi-török csapatai délután a csatatérre felvonult Wallenstein seregével szemben csatarendbe felsorakoztak, de „erdők, berkek és vizes helyek lévén, egyéb iránt is annyi tüzes néppel az harcot megkísérteni kétséges vala”, s Bethlen, mint ismert, Szécsényhez vonult vissza.³¹⁵ Wallenstein nem követte, és a fegyverszüneti tárgyalásokat követő béketárgyalások Pozsonyban véget vetettek az ellenségeskedéseknek.

Az 1626. évi hadjárat után Bethlen és a Porta viszonyában bizonyos „egyenetlenség” keletkezett, ami nyomon követhető a kölcsönös levélváltásokban és a követutasításokban egészen 1628-ig.³¹⁶ A Porta, amely Béccsel az 1627. évi szőnyi békében zárta le az 1623.

³¹⁴ Kemény János önéletrajza és válogatott levelei. Szerkesztette: Windisch Éva, i.m. 121.

³¹⁵ U.o. 125.

³¹⁶ Török – magyarkori állam-okmánytár II.k. i.m. Bethlen Gábor utasítása Tholdalagi Mihálynak 1628. március 24. 67.

évi hadjáratok során fennálló katonai konfliktust, kimért és kioktató hangú levelekben rótt a fel Bethlennek az európai politikára vonatkozó tanácsait, amelyektől „jó, hogy nem fordult rosszra a katonai helyzet”, és emlékeztette Bethlent a „hiányosan érkező adókra és az elmaradt ajándékokra”. Bethlen Gábor, jól ismerve a Portán alkalmazható taktikát, teljesítményének tudatában nem kevésbé vádló hangot ütött meg leveleiben. Emlékeztette Konstantinápolyt a „9 évvel ezelőtti hadakozás kezdeteire”, amelyet nem önkényesen, hanem szövetségesével egyetértésben, török támogatás nélkül indított, és anélkül, hogy „egy törököt sem adtak, sem kincsül egy oszporát nem isrendeltek” mégis látványos sikereket ért el. Nem feledkezett el Vác ügyéről sem, noha „Vácznál is több és nagyobb hasznot szerettünk volna az oszmán nemzetnek”. Nem véletlenül figyelmeztetett arra, ami tagadhatatlanul a Porta érdeke volt, még akkor is, ha békében élt a Habsburgokkal: „ők (Bethlen Gábor) hasznos szolgálói voltak német császár ellen való hadakozásukban”, ezért nem igazán érez az elmaradt évi adók és a vezéri ajándékok miatt „restanciát.”³¹⁷

Az erdélyi fejedelmek hadjáratai hasznot is, kárt is hoztak a Portának. A vazallusok megerősödése, a Habsburgok gyengítése a szultánok elemi érdeke volt, de csak addig, amíg az erősödés az ő presztízsüket is növelte, és nem fenyegetett Erdély elszakadásának rémével. A háborúk, amelyek mindig a hadszíntér pusztulásával járnak, ezekben az esetekben olyan területeket is érintettek, amelyeknek adói az egri tartományi kincstár fontos bevételi tételét jelentették. A XVII. század közepén készült török kincstárnak az az összesítése, amely azt vette számba, hogy az erdélyi fejedelmek, Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György hadjáratai mekkora veszteséget okoztak a szolnoki szandzsákból befolyó adókban.³¹⁸ Az írnok a települések – zömükben falvak, ritkábban puszták – három kategóriáját használta. Az elsőt azok alkották, amelyek folyamatosan fizették adóikat, a másodikat a háborúban kipusztult helyek, a harmadikat azok, amelyek „nem jönnek be,” azaz Erdély megnövekedése és megerősödése miatt megtagadják a török adó fizetését. A szolnoki szandzsák három várának, így Szolnoknak, Szentmiklósnak és Csongrádnak 339 védője élt – elvben – a terület 110 településének évi 645.602 akcse (kis török ezüstpénz) adójából. A kincstári felmérés szerint a 110 adózó helyből 22-nek az adói

³¹⁷ U.o. 68.

³¹⁸ Basbakanlık Osmanlı Arsivi, İstanbul, Maliyeden Müdevver 16046. A török nyelvű defter adatait Hegyi Klára segítségével használtam.

folytak be, 88-éi nem, mert 12 falu kipusztult, 76 pedig megtagadta a fizetést. A 339 katonának járó teljes adóbevételnek csak a 29%-a maradt meg, a többi elveszett.

Mindezek tudatában egyértelműen kijelenthető, hogy Bethlen Gábor portai tekintélyét, elismertségét, a harmincéves háború során kialakított európai nemzetközi kapcsolatait hadseregének a három hadjáratban való részvétele jelentősen emelte. Ha a közép-európai hatalmi viszonyokon az erdélyi koncepcióban remélt változás nem következett is be, Bethlen hagyományt teremtő uralkodása alatt a török szövetség Erdélyben konszolidált anyagi és szellemi állapotokat, területgyarapodást, nemzetközi ismertséget hozott.

Összegzés

A XVI. században elkezdődött gazdasági és politikai változások sorában, amelyek egy új európai korszakváltás irányába hatottak, az 1618-1648 között zajlott harmincéves háború meghatározó szerephez jutott. Ez az első kontinentális háború, amely a cseh rendek felkelésével kezdődött, és Európa szinte valamennyi államát hosszabb-rövidebb időre érintette. Az ellentétek a hosszú évtizedek alatt felgyülemelő feszültségekből és küzdelmekből eredtek, de amíg az 1500-as években a spanyol Habsburgok és a franciák küzdelmének célja és tere az Itália feletti uralom megszerzése volt, addig a harmincéves háború tétje már a spanyol és az osztrák Habsburg Birodalom nyomasztó európai hegemoniájának megszüntetése. Hatalmi csoportosulások, koalíciók szerveződtek, amelyekben a politikai, mellett a vallás is szerephez jutott. A keresztény Európa és a törökök küzdelme háttérbe szorult, az a XVII. század közepéig regionális kérdéssé vált. A nagy európai konfliktus kulcsterülete a politikailag és felekezeti tagolt Német Birodalom lett, amely akkumulálta a nemzetközi hatalmi politika stratégiai érdekeit.

Bethlen Gábor csatlakozására a Habsburg ellenes szövetséghez, majd katonai szerepvállalására a nagy háború 1619-1626 közötti szakaszában a fejedelem Habsburg politikája, az általános vallási és a rendi szabadságjogok sérelmei, de legfőképpen az erdélyi szerepkörből fakadó országegyesítési terve miatt került sor. Bethlen a politikai folyamatok iránti érzékenységgel már a háború cseh szakaszában (1618-1622) megérezte az európai hatalmi viszonyokban elkezdődött mozgást, amitől azt remélte, hogy ha Erdélyt sikerül ebbe a mozgástérbe bevonni, a Habsburgok meggyengülésével hozzásegíti a nemzeti királyság megteremtéséhez.

Az Erdélyi Fejedelemség belső és külső biztonsága, az európai külpolitikában bekövetkezett folyamatok és ehhez kapcsolódó tervei, katonapolitikája jól felszerelt,

hadrafogható hadsereget követelt. Bethlen hadseregére és képességeire Erdély történelmi hagyományai, a fejedelem központi hatalomépítésének következményei és az európai hadügyi fejlődés e távoli államban is érzékelhető változásai együttesen hatottak. A több fegyveres elemből alkotta had legnagyobb kontingensét a különböző kiváltságokkal rendelkező határvédelmi csoportok, a székelyek és a hajdúk adták. Ebbe a hadrendbe tagozódott a szász Universitas városi katonasága, valamint a végvári állandó szolgálatot teljesítő katonák. Bethlen udvari hada teljesítette azokat a képességeket, amelyeket a kor hadügyi elvárásai megköveteltek: lovasságra és gyalogságra tagozódó állandó zsoldos hada fegyverzet és kiképzettség szempontjából az erdélyi hadsereg elitalakulatának tekinthető. A hadsereg másik nagy elemét a rendi intézmények, a főúri magánkatonaság, a nemesség személyes felkelése és a vármegyék portális katonasága alkotta. Bethlen hadserege átmenetet képezett a hagyományos feudális és az állandó zsoldos hadsereg között. A fejedelem rendeleteinek, mustráinak köszönhetően hadjárataiban 15-20000 fős erdélyi sereg állt rendelkezésére. A Királyi Magyarország közel 5000 katonával egészítette ki Bethlen haderejét. Az egyes hadjáratokban Bethlen irányítása alatt szövetséges, idegen segélycsapatok is együttműködtek hadseregével, ezek száma ingadozott. Bethlen hadseregét a kor klasszikus fegyvernemei, a lovasság, a gyalogság és a tüzérség alkotta. Fegyverzet terén gyalogsági lőfegyverrel az udvari kék és veres, valamint a szász városok fekete gyalogosai rendelkeztek a kor kívánalma szerinti elvárható számban. A hadsereg fő fegyverneme a könnyűlovasság volt, amely puskás, sisakos, vértés lovasságra, pikával felszerelt könnyűlovasságra és puskával is ellátott hajdú lovaskatonákra tagozódott. Bethlen a három egység közül a pikás könnyűlovasságra helyezte a hangsúlyt, ami a hadjáratok portyajellegéből következett. Tüzérsége, noha Bethlen nem becsülte le e fegyvernem fontosságát, az ostromtüzérséget kivéve, elmaradt a kor színvonalától, körülményes szállítása és a gyors lovashadmozdulatok miatt csak problémát jelentett a hadjáratok során.

Bethlen különösen nagy hangsúlyt fordított a táborba szállt hadak kiképzésére, felszerelésének ellenőrzésére, a fegyelem betartására, jóllehet erdélyi és magyarországi vegyes hadának fegyelmével nem mindig volt elégedett. A hadiszabályzatok szigorú korlátozásával, a hadbíróság intézményének felállításával és a zsoldfizetés pontosságával igyekezett a morált megfelelő szinten tartani.

A bethleni hadsereg harctevékenysége egyaránt jellemző a portyázás, a várharc és a mezei ütközet. Az arányok eltolódásából, a lovasság túlsúlyából és a hadjáratok stratégiai

célkitűzéseiből adódóan a klasszikus portyázások és a mezei ütközetek nagyobb száma következett. Bethlen fejlett hírszolgálatral rendelkezett, ami erősen kapcsolódott az erdélyi mozgástér növelését szolgáló diplomáciai tevékenységhez. A folyamatos információgyűjtést a diplomáciában szolgálatot végző állandó és időszakos követek, a végvárak katonái és kisebb, felderítő portyákra kiküldött katonai egységek végezték. Ha a hadszervezet tekintetében volt is hasonlóság Bocskai és Bethlen hadseregei között, Bethlen hada a fejedelem hosszabb uralkodásának, európai szövetségben vívott hadjáratainak és harci tapasztalatainak köszönhetően ütőképesebb, jobban felszerelt és vezetett hadsereg volt, amely erényeit komoly harcászati sikerekben megmutatta azokban a hadjáratokban, amiket 1619-1621-ben, 1623-ban és 1626-ban a Habsburgok ellen vívott.

Bethlen mindhárom hadjáratát alapos diplomáciai és katonai előkészület előzte meg: mint török vazallus állam a Portával és Habsburg ellenes szövetségeseivel egyeztette az egyes háborús szakaszokban diplomáciai és fegyveres műveleteit. Az első hadjáratot cseh-morva-osztrák szövetségben a hihetetlen gyors felvonulás jellemezte, amely biztosította számára Felső-Magyarországot, de a közös hadsereg Bécs elleni sikertelen ostromát követően az erők rossz koncentrációja miatt több lehetőség maradt el a császári hadak legyőzésére. Az 1619/20. évi katonai eredmények külpolitikai következményeként 1620. január 15-én Pozsonyban megalakult a dunai rendi konföderáció, a belpolitikában a pozsonyi országgyűlésen a rendek a korona felajánlásával ismerték el Bethlen tetteit. A fejedelem reálpolitikusként felismerte viszont, hogy Erdély és a Királyi Magyarország egyesítését sem a Porta, sem Bécs nem akarja, a török politikai és katonai védőernyő eddigi ára, Vác török megszállása és II. Ferdinánd nyugaton újraszervezett támadó ereje óvatosságra intette. A csehek fehérhegyi veresége miatt súlyos katonai és politikai következményekkel kellett Bethlennek szembe néznie: a felvidéki protestáns főurak elpártolásával és dunai szövetségeseinek katasztrofális vereségével egyedül maradt harcában. 1621-ben Alsó-Magyarországon és a Dunántúlon elért sikerei a kompromisszumos nikolsburgi békéhez vezettek, amely ugyan a korona visszaadására készítette Bethlent, viszont az élethossziglan kapott hét vármegye megnövelte Erdély erejét.

Nem kevésbé ügyesen használta fel a békekötésben elért eredményeit, elsősorban területi hódításait a Portán, hangsúlyozva, hogy ami jó Erdélynek, az jó török szövetségeseinek is. Bethlen az 1623. évi hadjáratban először kapott a Portától katonai segítséget, jóllehet a török hatalmi belviszályok közepette hatalmas energiáját emésztette fel a támogatás megszerzése. Az Ibrahim pasa vezette 12-13000 főből álló török had

részvétele a Hodonin városánál folyó ütközetben inkább politikai, semmint harcászati szempontból volt mérhető. A nyugati katonai együttműködés nélkül végződött hadjárat patthelyzetét az 1624-es bécsi béke ugyan feloldotta, de Franciaország diplomáciájának köszönhetően a rövidesen megalakult angol-holland-dán szövetség a háború kiújulását vetítette előre. Bethlent természetes politikai érdekei és az Erdélyi Fejedelemség külpolitikai hatósugarának kiterjesztése a Hágai szövetséghez történő csatlakozásra készítette, amely a török viszonya miatt őt övező bizalmatlanság oldásával 1626-ban, a westminsteri egyezményben végül is megvalósult.

Az 1626. évi, a Habsburgok ellen indított dán háború a kedvező nemzetközi háttér és előkészítés ellenére hamar összeomlott. Mansfeld és IV. Keresztély külön hadműveleteket folytató seregeit Tilly és Wallenstein császári tábornokok Dessau-nál és Lutter-nél legyőzték, így a nyugati és a keleti protestáns erők koncentrált támadási tervei kudarcba fulladtak, még mielőtt Bethlen haderejével 1626. augusztusában Erdélyből elindult volna. Pedig Bethlen portai követei segítségével IV. Murádnál, az új szultánnál egy nagyobb török-tatár had Magyarország bevetését érte el. Igaz, a törökök a perzsáktól elszenvedett súlyos vereségükre és a Habsburg-Porta közép-európai érdekeire tekintettel végül is csak 18000 szövetséges katonát küldött, ennyi csatlakozott Drégelypalánknál az erdélyi magyar hadhoz. A Murteza budai pasa által vezetett török sereg az egyesülést megelőzően Nógrád bevételére tett sikertelen kísérletet. Ez egyrészt ismételtén bebizonyította, hogy a Porta, jóllehet értékeli az Erdélyből kiinduló Habsburg ellenes hadműveleteket, hamar benyújtja vazallusának támogatásáért a számlát, másrészt Bethlen bizalmatlanságát a török segítséget illetően újfent felerősítette. Drégelypalánknál a találkozó harcokat nem követte összecsapás, a császári sereg Wallenstein parancsának engedelmeskedve nem követte a Szécsényig visszahúzódott, Mansfeld gyalogságát váró Bethlen erdélyi-török hadát. A halogatásokba és az elszalasztott lehetőségekbe fulladt 1626. évi hadműveleteknek a 1626. december 20-án Pozsonyban megkötött béke vetett véget, míg az egy évvel később, 1627. szeptember 13-án aláírt szőnyi béke a Habsburgok és az Erdélyi Fejedelemség háborúját zárta le.

Bethlen Gábor viszonya a Habsburgokhoz Szőny után nem változott, Erdélyt továbbra is a Habsburgok ellen létrejött koalíció legkeletibb államának tekintette. Svédország háborús szerepvállalásának hírére a svéd-erdélyi szövetség tervében, a lengyel királlyal kapcsolatos elképzelésében a Habsburgok elleni politikájának új dimenzióit formálta.

Bethlen Gábor portai tekintélyét a harmincéves háború alatt kialakított európai kapcsolatai, hadseregének hadműveletei jelentősen emelték. Hagyományt teremtő uralkodása alatt a török szövetség Erdélyben konszolidált gazdasági és kulturális állapotokat, területi gyarapodást hozott. Ha koncepcióját, az országrészek egyesítését nem is tudta megvalósítani, reálpolitikusként számolva Erdély helyzetével, a közép-európai térség mellett az európai lehetőségekkel is élve igyekezett fejedelemségének mozgásteret, biztonságot teremteni.

Következtetések

Az Oszmán Birodalom hódító céljaiban a XVI. század első felében bekövetkezett nyugati expanzió Magyarország számára végzetesnek bizonyult, az ország birodalmak küzdelmeinek helyszíne lett, amely fokozatosan vezetett el az ország három részre szakadásához. A közel másfél századon át tartó körülményekhez, az új biztonsági környezethez igazodni kényszerült. A folyamatok és az erővonalak hatásait elemezve látható, hogy Erdély másodlagos katonai súlya miatt a hódító jog és az 1527/28-ban kötött török-magyar szövetség alapján speciális vazallusi státusú államként kötődött a Portához. Kapcsolódó határain keresztül mindvégig megtartotta erős kötődését a Királyi Magyarországhoz, a keresztény Európához, ám a Habsburg Birodalom a földrajzilag távoli Erdélyre képtelen volt katonai védőernyőt vonni, hatalmát kiterjeszteni. A 15 éves háború a két nagyhatalom erőviszonyaiban változást nem eredményezett, mindkettő a saját biztonsági politikáját, a status quo megerősítését tartotta alapvető céljának. Ez a helyzet felerősítette Erdély magára maradottságának érzetét, és a katonailag körülzárt országrészben megszületett Erdélyi Fejedelemség kiemelkedő reálpolitikusai, Báthory István, Bocskai István, Bethlen Gábor a kíméletlen kelet-közép-európai hatalmi politika és katonai erőviszonyaihoz közel egy évszázadon át igazodva, az ország egyesítésének reményét nem feladva, a Portával kötött kényszerű szövetségben látták Erdély biztonságát. Ez a sajátos erdélyi helyzet teremtette meg azt a transzilvánus politikát, ami a fejedelemség állami létét biztosította. Az erdélyi fejedelmeknek a geopolitikai szükségből fakadó török orientációja, valamint az Erdélyből kiinduló Habsburg-ellenes mozgalmak mögött megjelenő portai érdekeltség és a közös hadjáratok kétségtelenül bizalmatlanságot és politikai-katonai tehetetlenséget eredményeztek Európa politikusai és a Királyi Magyarország rendjei körében.

Arra a következtetésre jutottam, hogy a Porta politikai és katonai szövetségi kapcsolata miatt Bocskai István volt fejedelemtársai közül könnyebb helyzetben. A Habsburg és az Oszmán Birodalom között a hosszú háború utolsó szakaszában kialakult katonai patthelyzet, valamint II. Rudolf király abszolutisztikus és ellenreformációs intézkedései a Királyi Magyarország és Erdély rendjeit eléggé felpaprikázták ahhoz, hogy a Habsburgok elleni harcukban jobban elfogadták a török szövetséget. Bethlen Gábor fejedelemsége alatt kirobbant Habsburg-ellenes harc hadjárataiban megjelent török és tatár csapatok és az erdélyi erős török orientáció az ellenérzés felerősödését váltotta ki a magyar rendek

körében. Ennek okát abban látom, hogy II. Mátyásnak, majd II. Ferdinándnak a rendek felé tett kompromisszumai után Bethlen befolyása a magyarországi rendekre már korántsem volt olyan erős, mint Bocskai esetében, ezért Bethlen kénytelen volt a török szövetség szempontjából még inkább szem előtt tartania a politikai és katonai realitásokat, elsősorban a kelet-közép-európai hatalmi környezet valóságában.

Kétségtelen, hogy az Erdélyi Fejedelemség tekintélyét a Portán a Habsburg felkelések alatti hadműveletek, és az európai kapcsolataik jelentős mértékben emelték. A geopolitikai szükségszerűségből fakadó török szövetség Erdélyben konszolidált gazdasági és kulturális állapotokat, valamint területi gyarapodást hozott. Ha a nagy fejedelmek ország egyesítő koncepciója nem is tudott megvalósulni, Erdély mozgástere és biztonsága a térségben a török korszak félidejében megerősödött.

Értekezésem tudományos eredményeinek és hasznosítási lehetőségeinek a következőket tartom:

1. A korábbi szakmai értékelésekre támaszkodva és azok mellett, új források, adatok feltárásával és felhasználásával mutattam be az 1603/1604-ben a Porta és Erdély viszonyában kialakult politikai és katonai speciális helyzetet, amely hozzájárult a török szövetség újjáélesztéséhez.

2. A dolgozat terjedelmi korlátainak keretein belül részletesen bemutattam az Erdélyi Fejedelemség és a Porta szövetségére vonatkozó szakirodalom és kutatások analízisében és szintézisében, valamint minősítésében a politikai és a hadtörténeti események együttes működését, hangsúlyozva azt, hogy mennyi volt bennük a biztonsági kényszerűség, és mit kellett a katonai szövetségből adódóan mindkét félnek vállalni.

A dolgozat hasznosítási lehetőségeit illetően úgy ítélem meg:

- segíti a Bocskai István és a Bethlen Gábor Habsburg-ellenes mozgalmi idején létrejött török szövetség politikai és katonai együttműködésének árnyaltabb megismerését és bemutatását,
- ezen túlmenően tartalmában újszerű hangsúlyával és szerkezeti formájában a kor közép-európájában a Habsburg és az Oszmán Birodalom, valamint az Erdélyi Fejedelemség biztonságát elemezve segítségül szolgál a korszak kutatóinak,

valamint az ismétlődő nagy évfordulók kapcsán a téma iránt érdeklődőknek egyaránt,

- e mellett a ZMNE megfelelő tanzékén az oktatásban kaphat helyet, így a
- hadtörténelem és a politikaelmélet tanszékeken.

Mellékletek

Rövidítések

AUSz - Acta Universitas Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica

EOE - Erdélyi Országgyűlési Emlékek

HK - Hadtörténeti Közlemények

MOE - Magyar Országgyűlési Emlékek

Sz - Századok

TSz - Történelmi Szemle

TT - Történelmi Tár

Hivatkozott irodalom jegyzéke

- Acsády Ignác: A magyar adózás története 1598-1604-ben. Budapest, 1906
- Ágoston Gábor – Oborni Teréz: A tizenhetedik század története. Budapest, 2000.
- Baranyai Decsi János magyar históriája (1592-98).
Fordította: Kulcsár Péter Budapest, 1982.
- Barcza József: Bethlen Gábor, a református fejedelem. Budapest, 1980.
- Barta Gábor: A Sztambulba vezető út (1526-1528). Budapest, 1983.
- Barta Gábor – Fodor Pál – Kun József: Két tárgyalás Sztambulban.
Laski tárgyalása a töröknél János Király nevében. Budapest, 1996.
- Bayerle, G.: The Hungarian Lettes of Ali Pasha of Buda 1604-1615. Budapest, 1991.
- Benda Kálmán: A Bocskai szabadságharc. Budapest, 1955.
- Benda Kálmán – Kenéz Győző: Barbiano generális jelentése a Bocskai-
magyar szabadságharc első hónapjairól. Debrecen, 1972.
- Bethlen Gábor emlékezete. Szerkesztette: Makkai László. Budapest, 1980.
- Bocatus János: Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Közreadja: Csonka Ferenc és Szakály
Ferenc Budapest, 1986.
- Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Sajtó alá rendezte és a
jegyzeteket írta: Kocziány László. Bukarest, 1968.
- Csikány Tamás: Az európai hadművészet a harmincéves háborútól a XIX.
század végéig. Budapest, 2001.
- Dávid Géza – Fodor Pál: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború
korából. HK 30/1983.
- Domokos György: Ottario Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyar-
országon. Budapest, 2000.
- Echart Ferenc: Magyarország története. Budapest, 1933.
- Erdélyi Országgyűlési Emlékek IV. Szerkesztette: Szilágyi Sándor.
Budapest, 1875-1898.
- Erdély története. A kezdetektől 1606-ig. Főszerkesztő: Köpeczi Béla.
Budapest, 1988.
- Erdély a Históriaiban:

Feridün Ahmed Beg: Szultánok levelezése. Isztambul, 1857.
 Magyarul: Thyry József: Török történetírók I. Budapest, 1893.
 Fodor Pál: A szultán és az aranyalma. Budapest, 2001.
 Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991.
 Fodor Pál – Hegyi Klára – Ivanics Mária: Török és tatár hódítók. Budapest, 1993.
 Fraknoi Vilmos: János Király és a római Szentszék. Sz 36/1902.
 Gonda Imre – Niederhauser Emil: A Habsburgok. Budapest, 1987.
 Gömörö Gusztáv: Mátyás főherceg levele a mainzi választófejedelemhez. HK/1893.
 Gyalókai Jenő: Bethlen Gábor, mint hadvezér HK 1929.
 H. Balázs Éva – Makkai László: Magyarország története. Budapest, 1987.
 Hajnal István: Az újkor története. Budapest, 1936.
 Hangay Zoltán: Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond. Budapest, 1987.
 Hegyi Klára – Zimányi Vera: Az Oszmán Birodalom Európában. Budapest, 1987.
 Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Budapest, 1982.
 Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 195
 A hírszerzés és a kémkedés története. Szerkesztette: Pilch Jenő. Budapest, 1929.
 Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet III. Budapest, 1943.
 Istvánffy Miklós: Magyarország története 1490-1606.
 Fordította: Vinderich György. Debrecen, 1867.
 Ivanics Mária: A krimi kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest, 1994.
 Ivanics Mária: Friedensangebot oder Kriegerische Erpressung?
 Wiener Zeitschrift für die Kunde Morgenlandes. 82/1992.
 Julier Ferenc: Bethlen Gábor, a hadvezér. Budapest, 1998.
 Kalmár János: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971.
 Karácsony Imre: Török-magyar Oklevéltár 1533-1789. Budapest, 1914.
 Károlyi Árpád: Bocskay és a bécsi béke. Sz. 1907.
 Kelenik József: A hadügyi forradalom a tizenöt éves háború magyarországi
 hadszínterein. Budapest, 1998.
 Kelenik József: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi reform kibontakozásában HK 4/1991.
 Kemény János önéletrajza és válogatott levelei: Szerkesztette: Windisch Éva Budapest, 1959.
 Kiss Gábor: Erdélyi várak, várkastélyok. Budapest, 1987.
 Kovács Endre: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában. Budapest, 1973.
 Kőszegvári Tibor: Katonapolitikai szövetségek a múltban. Új honvédségi Szemle 10/1994.

Kővári László: Erdély történelme. Pest, 1863.

Magyarország története 1526-1686. I.kt. Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál Budapest, 1985.

Magyarország hadtörténete. I.kt. Szerkesztette: Liptai Ervin. Budapest, 1985.

Magyarország történeti kronológiája. II.kt. Főszerkesztő: Benda Kálmán. Budapest, 1982.

Makkai László: Erdély története. Budapest, 1944.

Márki Sándor: A tizenöt éves török háború történetéhez. HK 1894.

Merényi László: Báthory Zsigmond fejedelem udvari lovassága. HK 1984.

Military Revolution, Military Innovation and the Rise of the West. Cambridge, 1992.

Nagy Képes Milleniumi Hadtörténet. Budapest, 2000.

Nagy László: Erdély és a tizenöt éves háború. Századok 116/1982.

Nagy László: A XVII. századi Habsburg-ellenes függetlenségi harcok értékeléséhez HK 1960.

Nagy László: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972.

Nagy László: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Budapest, 1969.

Nagy László: Adalékok Bethlen hadseregének erkölcsi arculatához. HK 2/1965.

Nagy László: Bethlen Gábor hírszerző és elhárító szolgálata. HK 3/1973.

Nagy László: Bethlen Gábor a hadvezér. HK 3/1980.

Nagy László: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez (1619-1621). HK 9 évf. 1.

Nagy László: Egy szablyás úr Genfben. Hajdúböszörmény, 2000.

Nagy László: A császári hadsereg támadása a Bocskai szabadságharc ellen 1604. őszén. HK 3-4/1956.

Nagy László: Adatok az edelényi-besenyői csata történetéhez. HK 2/1956.

Nagy László: Bocskai István a hadak élén. Budapest, 1981.

Nagy László: A Bocskai szabadságharc katonai története. Budapest, 1971.

Nagy László: Káthay Mihály a magyar történelemben. Valóság 9/1976.

Nagy László: A rosszhírű Báthoryak. Budapest, 1984.

Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. Budapest, 2001.

E. Nehring: Az 1605. decemberi tárgyalások. Századok 4-6/1986.

Oborni Teréz: Az Erdélyi Fejedelemség hadtörténete. Nagy Milleniumi Hadtörténet. Budapest, 2000.

Olchváry Ödön: Bethlen Gábor hadseregének szervezete. HK 1888.

Olchváry Ödön: Bethlen Gábor első támadása II. Ferdinánd ellen. HK 13/1890.

Újváry Zsuzsanna: „Nagy két császár birodalmi között” Budapest, 1984.

- Papp Sándor: Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Wien, 2003.
- Pálffy Géza: A császárváros védelmében. A győri kapitányság története. 1526-1598. Győr, 1999.
- Perjés Géza: Mohács. Budapest, 1979.
- Rumy Károly György: Monumenta Hungarica. Pest, 1816.
- Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Budapest, 1991.
- Szakály Ferenc: Magyarok Európában II. Virágkor és hanyatlás 1440-1711. Budapest, 1977.
- Szakály Ferenc: Mi veszett Mohács után? Valóság 3/1988.
- Szamosközy István: Erdély története 1598-99. Budapest, 1977.
- Szamosközy István történeti maradványai. IV. Budapest, 1880.
- Szádeczky Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. Budapest, 1927.
- Szekfü Gyula: Bethlen Gábor. Budapest, 1983.
- Szentkláray Jenő: Temes vármegye története. Budapest, 1868.
- Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Budapest, 1879.
- Tóth Sándor László: A tizenötéves háború és a mezőkeresztesi csata. Budapest, 2000.
- Tóth Sándor László: Az 1593. évi felvidéki hadjárat és a füleki-momhányi csata. HK 1/1999.
- Tokody Gyula – Niederhauser Emil: Németország története. Budapest, 1972.
- Török-Magyarkori Emlékek. Okmánytár I.-II. kt. Pest, 1868. Történelmi Tár. Budapest, 1900.
- Veress Endre: Basta György hadvezér levelezése és iratai. II.k. Budapest, 1913.
- Veress Endre: Erdély fejedelmi interregnuma. Budapest, 1991.
- Veress Endre: Friedrich Beuer követ jelentései. Budapest, 1930.
- Wittman Tibor: Bethlen Gábor. Budapest, 1952.

További felhasznált irodalom

- Barta Gábor: Az erdélyi fejedelemség kialakulása. Budapest, 1979.
- Benda Kálmán: Bocskai István. Budapest, 1942.
- Buday Kálmán: Báthori István erdélyi fejedelemsége. Szeged, 1932.
- Eckhardt Sándor: Rimay Sándor összes művei. Budapest, 1955.
- Egy korú német tudósítás a mezőkeresztesi csatáról. Közzéteszi Gömöröy Gusztáv
HK 1892. 552-558.
- Erdélyi történelmi adatok. Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár, 1858.
- General Tibor: Allah serege. Budapest, 1987.
- Illésházy István nádor följegyzései. 1592-1603. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863.
- Inalcik, H.: The O Homan Empire. 1300-1600. London, 1973.
- Kelenik József: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában.
A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában. HK 1991. 4.sz. 3-52.
- Kosáryk Domokos: Magyarország és Kelet-Európa a XVI-XVII. Századi nemzetközi politikában. Valóság, 1973. 9.sz.
- Lázár Gyula: Az Oszmán Birodalom fénykora és hanyatlása. Budapest, 1880.
- Makkai László: A Habsburgok és a magyar rendiség. TSZ 1974. 1-2.sz.
- Makkai László: Bethlen Gábor krónikásai. Budapest, 1980.
- Markó Árpád: Magyarország hadtörténete. Budapest, 1943. (Reprint 1994.)
- Nagy Gábor (szerk.): Magyar História. 1526-1608. (Forrásgyűjtemény).Budapest, é.n.
- Nagy László: Hajdúvitézek (1591-1699). Budapest, 1983.
- Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század lejjéig. TSz 1996/2-3. 163-214.
- Perjés Géza: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései.HK 1967/2.
- Perjés Géza: Seregszemle, hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok.Budapest, 1999.
- Péter Katalin: A magyar romlásnak századában. Budapest, 1975.
- Leopold Ranke: Die Osmanen und die Spanische Monarchie im 16. und 17. Jahrhundert. Leipzig, 1877.
- Régi magyar levelestár (XVI-XVII. század) Szerkesztette: Hargittay Emil.Budapest, 1981.
- Rónai Horváth Jenő: Magyar hadi krónika 2. rész. Budapest, 1897.
- Szamosközy István történeti maradványai. Közli: Szilágyi Sándor. TT 1889. 26-69.

T

- Takáts Sándor: A magyar erősségek. (Rajzok a török világból II.) Budapest, 1915.
- Tóth Sándor László: A Porta és a 15 éves háború kitörése. AUSz CIII. (1996.)101-112.
- Török történetírók III. kötet (1566-1659). Fordította Karácson Imre, sajtó alá rendezte Szekfű Gyula. Budapest, 1916.
- Trócsányi Zsolt: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Budapest, 1976.
- Veres Endre: A tizenöt éves török hadjárat oklevéltára. I-II. MTAK
- Zimányi Vera: Lepanto, 1571. Budapest, 1983.

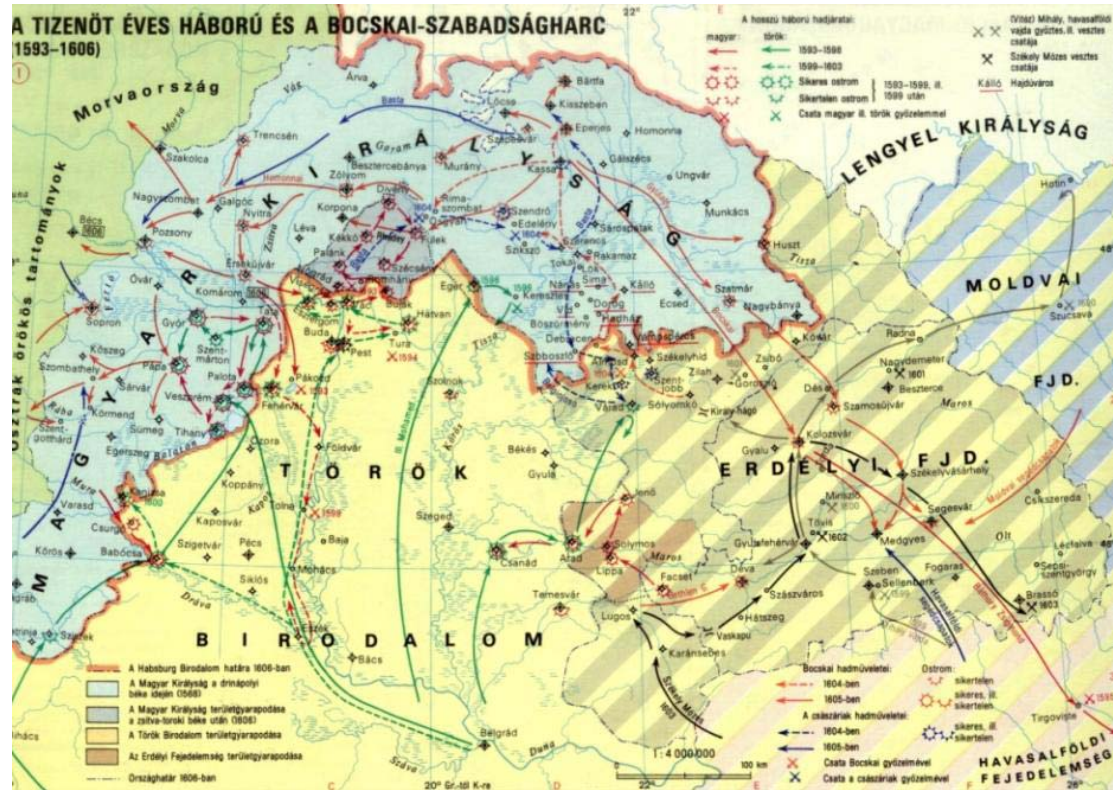
Térképek

1. sz. – A Török birodalom (1481-1683)
2. sz. – Török hadjáratok Magyarországon (1526-1566)
3. sz. – A három részre szakadt Magyarország a Drinápolyi béke korában (1568)
4. sz. – A tizenöt éves háború és a Bocskai szabadságharc (1593-1606)
5. sz. – A Bihar megyei hadjárat (1604)
6. sz. – A harminc éves háború (1618-1648)
7. sz. – Az Erdélyi Fejedelmek harcai a harmincéves háborúban (1619-1645)
8. sz. – Bethlen hadjáratai (1619-1626)
9. sz. – Bethlen hadjáratai (1623, 1626)
10. sz. – Az Erdélyi Fejedelemség a 17. század első felében

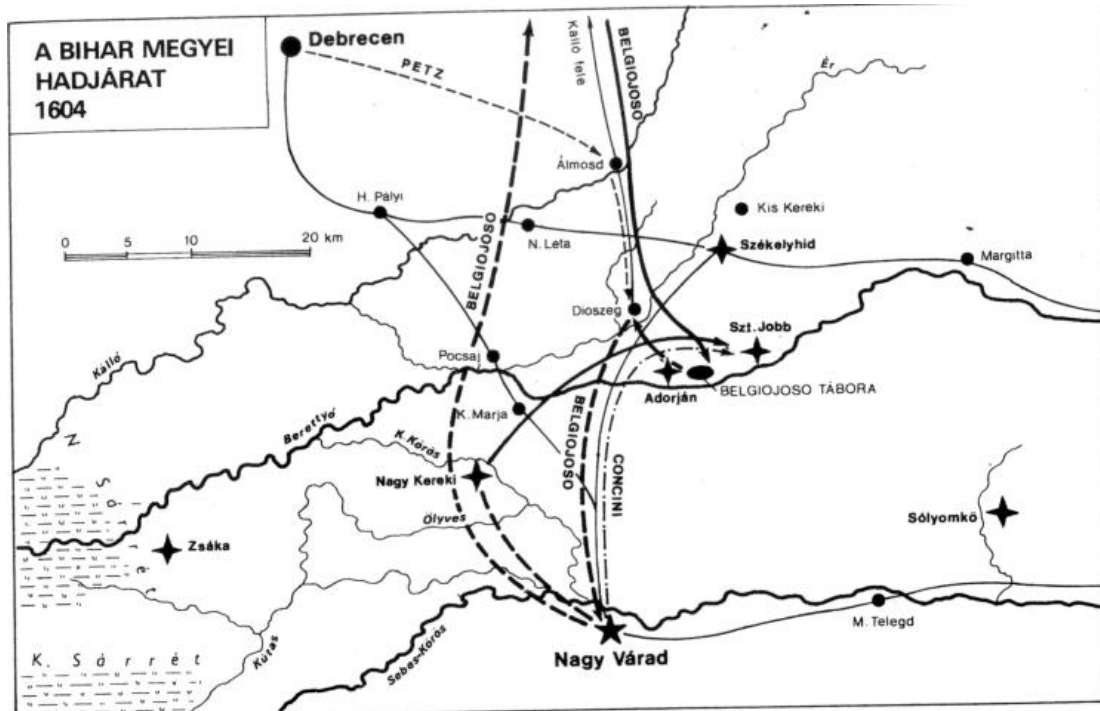
3. sz.



4. sz.

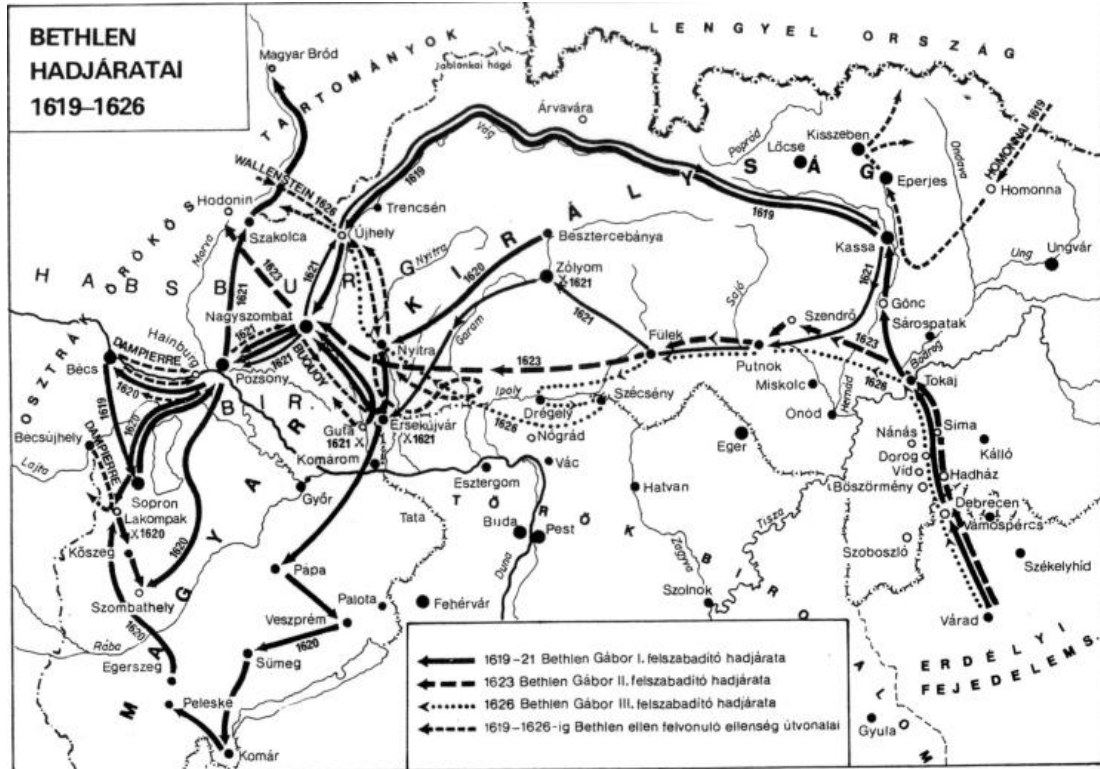


5. sz.





8. sz.



9. sz.

